70 YAKUP KADRİ KARAOSMANOĞLU POLİTİKADA 45 YIL

Yakup Kadri
Karaosmanoğlu

Politikada 45 Yıl

bilgi yayınevi

BİLGİ YAYINLARI 70
DENEME, ANI, İNCELEME DİZİSİ 14

Birinci Basım
Kasım 1968

BİLGİ YAYINEVİ

YAKUP KADRİ KARAOSMANOĞLU

POLİTİKADA 45 YIL

BİLGİ YAYINEVİ

Bilgi Basımevi - Ankara, 1968

1922

Bir hakikat kalmasın âlemde Allahım nihân[1]

Avni

İzmir'e girişimizin ya ikinci ya üçüncü günüydü. Falih Rıfkı ile Uşşakizâde köşkünde yatı misafiri olarak kaldığımız bir gecenin ertesi, köşkün geniş holünde, henüz sabah kıyafetini değiştirmemiş Mustafa Kemal Paşa ile kahvaltı ediyor ve şundan bundan konuşuyorduk. Falih, cins bir gazeteci, hiç boşuna vakit geçirmek ister mi? Ne yapıp yapmış bu havâi konuşmayı bir röportaj şekline sokmak yolunu bulmuştu:

«—Paşam, demişti, kazandığınız zaferi askerî ve siyasî yönlerinden bize anlatmak lütfunda bulunur musunuz?»

Başkumandan Mustafa Kemal Paşa bu isteği ilk önce şakaya alarak şöyle cevaplandırmıştı:

«—A çocuğum, ben de ne yaptığımı biliyor muyum? Âdeta bir rüya görmüş gibiyim.»

Ama, hemen sonra, Başkumandan ciddiyetini

1 Eski şairlerimizden birinin mısraı. Bugünkü türkçeye şöyle çevrilebilir: "Allahım, dünyada hiçbir gerçek saklı kalmasın,,

takınarak yavaş yavaş anlatmağa, Falih Rıfkı da çarçabuk nereden bulduğunu hatırlayamadığım bir tomar kâğıt üstüne Afyon'dan İzmir'e kadar cereyan eden savaş hareketlerinin tablosunu çizmeğe başlamıştı.

Böylece kaç sayfa doldurdu bilmiyorum. Fakat, Mustafa Kemal Paşanın «Yoruldunuz, biraz ara verelim» deyişine göre, sanırım, beş altı gazete sütunu kaplayacak kadar yazı yazmış olacaktı.

Bir kahve, bir cıgara ve kısa bir sohbet daha. Mustafa Kemal Paşa hiçbir yorgunluk izi göstermeksizin «Şimdi siyasî vaziyete geçebiliriz» sözüyle konuşmasına devam etti.

Beyanlarının bu kısmında O, artık, büyük asker, büyük savaşçı yerini büyük diplomata bırakmış görünüyor ve matematik aksiyonları andıran deminki kesin sözlerinde, şimdi birer spekülasyon esnekliği hissolunuyordu. Bununla beraber, dayandığı delillerle vardığı hükümlerde gene aynı kesinliği bulmamak mümkün değildi. Olayları öyle bir açıklık ve aydınlık içinde görüşü, öyle bir inceden inceye tahlilden geçirişi vardı ki, bunların doğuracağı sonuçları önceden seçer gibi oluyorduk.

Mustafa Kemal Paşa bu halimizi yüzümüzden sezmişcesine: «Umarım ki, sizi tatmin ettim.» diyerek sözlerine son verdi. Zaten, bu ara Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa da oturduğumuz holün kapısından içeri girmiş bulunuyordu ve bizi o saatta orada görmekten hayrete düşmüş gibiydi. Zira, bizim Bornova'daki Garp Cephesi Kumandanlığı Karargâhında (yani kendi oturduğu evde) misafir edildiğimizi ve şehre ancak bu karargâh tarafından

sağlanan bir vasıtayla gelip gitmek zorunda olduğumuzu biliyordu. Kaldı ki, Uşşakizade köşkü de şehrin öbür ucunda Göztepe semtinde idi.

Mustafa Kemal Paşa gülerek:

«Senin misafirlerini ayarttım. Dün gece bende kaldılar. Fena da etmedim sanırım. Kendilerine iyi bir çalışma fırsatı verdim.» deyince durumumuzda şaşılacak bir taraf kalmamıştı. Bunun üzerine bizi İsmet Paşa ile yalnız bırakıp giyinmeye gitmiş ve biraz sonra yanımıza gelişinde ilk sözü, Falih Rıfkı'ya:

«—Yazdıklarınızı Paşa'ya gösterdiniz mi?» diye sormak ve hemen aynı zamanda Garp Cephesi Kumandanına dönerek —bilmem niçin?— «Bu genç arkadaşlardan memlekete büyük hizmetler bekleyebiliriz.» demek olmuştu.

Hakkımızdaki bu iltifat Garp Cephesi Kumandanı tarafından nasıl karşılanmıştı? Şu anda pek iyi hatırlayamıyorum. Öyle sanıyorum ki, yalnız belirsiz bir gülümsemeyle geçiştirilmişti. Bizim üzerimizdeki tesirine gelince, buna herhalde bir siyasî ikbal vaadinin genç kalplerimizde uyandırdığı sevinçti diyemem. Çünki, bizim için o günlerde en büyük ikbal ancak düşman baskısından kurtulmuş bir memleketin hür vatandaşları olmak mutluluğundan ibaretti ve Mustafa Kemal Paşa'nın bu sözüne, olsa olsa, Millî Mücadele'mizin fikir cephesinde öbür meslekdaşlarımızla birlikte yıllarca türlü tehlikelere göğüs gererek, türlü mihnetlere katlanarak giriştiğimiz savaşın kendi payımıza düşen bir mükâfatı sayabilirdik.

Kaldı ki, büyük önderin bize verdiği mükâfat

yalnız bundan ibaret değildi. Falih Rıfkı'nın elinde tuttuğu tomarlar dolusu «beyanat» o yıllarca süren gazetecilik savaşımızın paha biçilmez bir ganimetiydi. Bununla, ilk defa olarak, bizzat Türk orduları Başkumandanı ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi'nin ağzından, dış âleme bir mucize gibi görünen zaferimizin sırrını açıklamak ve hâlâ esaret zincirleri içinde kıvranan Istanbul halkına bu zaferin ışığında doğacak ulusal mutlulukların müjdesini vermek şerefi bize nasip olacaktı.

İşte, böyle bir başarıya erişme şansının heyecanı içindedir ki, biraz sonra yemeğimizi yer yemez Bornova'da oturduğumuz eve koşmuş ve tarife sığmaz bir şevk ile çalışmağa koyulmuştuk. «Beyanat»ın askerî kısmını Falih Rıfkı almış, bana da siyasî kısmını bırakmıştı.

Birbirinden parlak başlıklar altında gazetelerimize gönderdiğimiz o yazıların Istanbul'da nasıl bir tesir uyandırdığını bilmiyorum. Çünki, biz İzmir'de on, on beş gün daha kaldığımız ve oradan Bursa'ya kadar uzanan bir kara yolculuğu yaptığımız için Istanbul'a ancak bir ay sonra dönebilmiştik. Bu seyahat esnasında ise o zamanki muhabere düzensizlikleri yüzünden ne yazılarımızın çıktığı gazeteleri, ne de bizi bu hususta ilgilendirecek herhangi bir haber almak imkânını bulabilmiştik.

Bunun eksikliğini de hiç hissetmiyorduk doğrusu. Çünki, biz bütün haberlerin ve Istanbul gazetelerine aksedecek olayların kaynağı içindeydik. İzmir'den Uşak'a kadar Yunan vahşetinin yüreklerimizi burkan ve Türk kahramanlığının göğsümüzü kabartan izleri üstünde adım adım yürümüştük.

Kütahya - Bursa yolunda dünkü istilâ orduları er ve subaylarının kafile kafile İç Anadolu esir kamplarına sevkedilişlerini görmüştük ve Bursa'ya vardığımızda Mudanya Mütareke Komisyonu toplantılarını pek yakından izlemek fırsatını bulmuş ve bu toplantıların yapıldığı evin taraçasından, içinde Mazariki ya da Mazaraki adında bir Yunan delegesi bulunan kara bir teknenin kocaman bir tabut gibi kasvetli kasvetli duruşunu seyrederken o sıralarda aramıza ne münasebetle katıldığını hatırlayamadığım, fakat Suriye hudut anlaşmasından beri Mustafa Kemal Paşa'nın dostluğunu kazanmış olduğunu bildiğim Fransız siyaset adamı Francklin-Bouillon'un bu hüzün verici manzara karşısında arada bir şöyle bir şaka yaptığını da işitmiştik:

«Mazaraki, Mazaraki,
Donnez - nous un raki.» [2]

İmdi, bütün bu görüp bildiklerimizden öteye Istanbul basını bize ne öğretebilirdi?

Giyim eşyalarımız namına ne varsa İzmir yangınında yanmış olması, havaların da serinlemeye başlaması üzerine Bursa Ordu Karargâhı Deppoyundan bize verilen er kaputlarına sarınarak bir gece yarısı Istanbul'a dönerken işte böyle düşünüyorduk. Meğer çok geçmeden, eski Payitaht'a varışımızın ertesi günlerinden itibaren bu düşüncemizde ne kadar yanıldığımızı anlayacaktık.

Bir ay önce zafer şenliği içinde bıraktığımız Istanbul'un havasını türlü siyasî tedirginlikler, küme

2 Mazaraki, Mazaraki, gönder bize bir raki.

küme bulutlar halinde kaplamağa başlamıştı. Her kafadan başka bir ses çıkıyordu; her kalb başka bir tempoyla çarpıyordu. Eskiden —eskiden dediğim, daha birkaç hafta evveline kadar— Millî Mücadeleci ve Millî Mücadeleye karşı olarak iki muarız cephe gösteren basın şimdi, bu manevî anarşiyi istismar etmek istercesine, birçok parçalara daha bölünmüştü. O zamanın en çok satan gazetesi *Tevhidi Efkâr* huysuz ve somurtkan bir şeyler mırıldanıp durmakta; yeniden çıkmaya başlamış *Tanin* herkese fazilet dersi verir, herkesi azarlar bir edâ ile İttihat ve Terakki devrini savunmakta; başında henüz Ahmet Emin dostumuzun bulunduğu *Vakit*'le Celâl Nuri'nin *İleri*'si sanki memleket yeniden bir çıkmaza girmiş gibi telâş ve endişe içinde Ankara devlet adamlarına yol göstermeye çalışmakta ve bunlardan biri Mustafa Kemal Paşa'ya Washington'un Amerikan İstiklâl Harbi'ni kazandıktan sonra yaptığı gibi bir köşeye çekilmesini, öbürü, hemen bir diktatörlük idaresi kurmasını tavsiye etmekteydi.

Basın cephesinin bu yarıkları ardından ise şu üç siyasî teşekkülün birbiriyle bazan sinsi sinsi, bazan da ulu orta çekiştiği görülüyordu: *Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti*, *M. M. Grubu* ve *İttihat ve Terakki şebekesi*... Bunlardan birincisinin başında ben bulunuyordum; diğer ikisini de Velit Ebüzziya ile Kara Kemal temsil ediyordu. (Burada sözü geçen bu üç teşekkül hakkında kısa bir açıklama yapmak isterim:)

Müdafai Hukuk herkesin bildiği gibi Millî Mücadele hareketinin siyasî kadrosunu teşkil etmekte ve Büyük Millet Meclisi'nde bir parti niteliği

taşımaktaydı. Gerek Erzurum, gerekse Sivas Kongreleri bunun bayrağı altında toplanmış ve Mütareke devrindeki mebus seçimlerinde adayların büyük kısmı bunun listelerinde yer almıştı. Tamamıyle bir millî birlik cephesi olan ve az zaman içinde memleketin her yanına dal budak salan bu teşekkül yalnız düşman işgali altındaki şehir ve bölgeleri kapsamak imkânını bulamamıştı. Bundan dolayıdır ki, böyle bir durumda bulunan İstanbul'da birkaç vatanseverin teşebbüsü ve Mustafa Kemal Paşa'nın müsaadeleriyle gizli bir *Müdafai Hukuk Teşkilâtı* kurmak vazifesini üzerime almış bulunuyordum. Aktif politikayla hiçbir ilişiği olmayan benim gibi bir kimse için gerçi bu zor ve ağır bir işti ve hele İngiliz siyasî polisinin gözleri önünde girişilen bu teşebbüs oldukça tehlikeliydi ama, arkadaşlarımın gayreti ve İstanbul halkının hamiyeti sayesinde, pek kısa bir süre içinde umulmadık bir başarıya ulaşmıştı.

Fakat, bu başarı, ne yazık ki, daha ilk ağızda *M. M. Grubu* adı altında Millî Müdafaa istihbaratı vazifesini gören ve Kurtuluş Savaşı'mızda baştan sona kadar pek büyük hizmetleri geçen vatanî bir teşekkülün tepkileriyle karşılaşmış ve bu tepkiler zaferi izleyen günlerde aleyhimize açıktan açığa bir muhalefet şeklini almıştı. *M. M. Grubu*, İstanbul Müdafai Hukuk Cemiyeti'ni tanımak istemiyordu; bunu kuranları Anadolu adına faaliyette bulunmağa yetkisiz sayıyor; kâh alttan alta propagandalarla, kâh kendi tarafını tutan gazetelerdeki polemiklerle kötülemeğe çalışıyordu. Bu da yetmiyormuş gibi, Gruba dahil İstanbul valisi ve polis

müdürünü Müdafai Hukuk'a giren bazı vatandaşlar hakkında araştırmalar, soruşturmalar yapmağa sevk ediyordu.

Bu iki millî teşebbüs arasındaki çekişmelerden ise yalnız İttihat ve Terakki şebekesi —daha doğrusu, Kara Kemal'in adamları— faydalanmaktaydı. Mütareke devri boyunca her biri bir köşeye çekilmiş veya Malta'ya sürülmüş bu eski ve tecrübeli politikacılar şimdi birer birer ortaya çıkmışlar; Istanbul mahallelerinin köşe başlarını tutmağa başlamışlardı ve şefleri Kara Kemal'in, sözde «İş bürosu» olarak kullandığı Sirkeci'deki bir apartman dairesini eski İttihat ve Terakki Merkezi Umumîsi haline sokmuşlardı. Yayın organları da Hüseyin Cahit Beyin *Tanin*'iydi.

İşte, İzmir - Bursa yolculuğumdan dönüşümde, Istanbul'u ben böyle bulanık bir politika havası içinde bulmuştum. Sanki, hepimizi tek bir amaç, tek bir ülkü etrafında birleştiren Millî Mücadele ruhu ansızın uçup gitmiş; sanki, zaferin büyük rüzgârı Mabeyin'i ve Bâbıâli'siyle saltanat müessesesini silip süpürmemiş gibi kokladığım bu havada eski devrin ufunetini hissediyordum. Gerçi bir zaman için, Refet Paşa'nın Istanbul'a gelişi ve ondan biraz sonra Dr. Adnan (Adıvar)ın Büyük Millet Meclisi hükümetinin temsilcisi sıfatıyle bu sahipsiz şehrin idaresini ele alışı millî birlik duygularını ve zafer heyecanlarını yeniden uyandıracaktı ama, bu da çok sürmeyecekti. Nifak unsurları her ikisinin iyi niyetlerinden yavaş yavaş, sinsi sinsi kendi çıkarlarına yararlanmasını bilecekti. Hele Dr. Adnan'ın eski dostları arasında bazı İttihat ve Terakki erkânı

onu —dalâlete demek istemiyorum— fazla bir hoşgörürlüğe sevketmekten geri kalmayacaktı. Hattâ, bir gün gelecek, yakın dostum Dr. Adnan bunların etkisi altında bana Istanbul'da en kuvvetli siyasî teşekkülün İttihat ve Terakki olduğunu söyleyecek ve başka bir gün de eski maliye nazırı Cavit Beyin Müdafai Hukuk'tan «Yakup Kadri Beyin partisi!» diye bahsedişini, sanki, pek ince bir espri yapmış gibi gülerek tekrarlamaktan çekinmeyecekti ve bununla demek isteyecekti ki, «Boşuna uğraşma, bir an önce Kara Kemal'le anlaşmağa bak. Önümüzdeki intihabatta rey nisabını bize ancak onun teşkilâtı temin edebilir.»

Ben, en yakın Millî Mücadele arkadaşlarım tarafından bile Istanbul'daki İttihatçılar şebekesine verilmekte olan bu önemi Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmek üzereyken, O'nun, bir basın toplantısı yapmak için Istanbul gazete sahip ve başyazarlarıyle birlikte beni de İzmit'e çağırdığı haberini almıştım. Bu çağırı yukarıda anlattığım durumu kendisiyle yüz yüze görüşmem ve bu hususiaki emirlerini almam için bana pek uygun bir fırsat verecekti. Fakat, bizi İzmit'e götüren vapura girdiğim zaman bir de ne görmüştüm! Bir yanda M. M. Grubu'nun sözcüsü Velit Ebüzziya, öbür yanda İttihatçılar şebekesi'nin başı Kara Kemal aynı vapurda değiller mi? Gerçi Velit Ebüzziya'nın «*Tevhidi Efkâr*» gazetesi sahip ve başyazarı sıfatıyle bizim kafileye katılmasında bir acayiplik yoktu ama, gazetecilik ve yazarlıkla hiçbir ilişiği olmayan Kara Kemal gibi bir politikacının aramızda bulunuşuna olayların man-

tığına uygun bir mâna vermek mümkün değildi Nitekim, kendisi de bunu anlamış gibi, vapurda bütün yolculuğumuz boyunca bir köşeye çekilip oturmuş, İzmit'e çıkar çıkmaz da ortadan kaybolmuştu ve onu ne Mustafa Kemal Paşa'yla ilk temasımızda, ne de ertesi günkü basın toplantısında görebilmiştik.[3]

Şu halde, Kara Kemal İzmit'e acaba niçin gelmişti? Bunu ancak bir gün sonra Mustafa Kemal Paşa'nın beni, gazeteci arkadaşlarımdan ayrı olarak, bir görüşmeye çağırınca anlayacaktım. Çünki, bu görüşmeye yalnız ben değil, Velit Ebüzziya ile Kara Kemal de çağrılmışlardı ve her üçümüz yan yana Mustafa Kemal Paşa'nın karşısında oturup konuşmağa başlamıştık. Mustafa Kemal Paşa bize temsil ettiğimiz siyasî teşekküller hakkında sorular soruyordu ve bizden aldığı cevapları bir kâğıt üstüne not ediyordu. Hatırladığıma göre, Kara Kemal, son derece mahviyetli bir tavırla İttihat ve Terakki Fırkası diye bir siyasî teşekkülden bahsedemiyeceğini, ancak, Malta'dan dönüşünde o eski fırkanın hâlâ ayakta duran birtakım kalıntılarıyla karşılaştığını ve günün birinde memlekete belki bir faydası. olur düşüncesiyle bunlardan «millî bir faaliyet nüvesi» vücuda getirmeye çalıştığını söyledi.

Gene hatırladığıma göre, Velit Ebüzziya iddialı ve ters bir edâ ile M. M. Grubu'nun Millî Mücadele'de ne büyük hizmetler ettiğini, ne fedakârlıklara

3 Atatürk'ün tasarladığı devrim hareketinin anahatları üzerinde uzun uzadıya görüşmelerle cereyan eden ve bazı fikir tartışmaları yapılan o tarihi toplantıya dair bilgiler, çeşitli yayımlarla amme efkârına aksettirildiği için burada fazla tafsilât vermeye lüzum görmüyorum.

katlandığını, ne tehlikelere göğüs gerdiğini anlattı ve sözü, şimdi de Istanbul'da tek vatanî ve millî teşekkül M. M. Grubu'dur, demeye getirdi.

Sıra bana gelince, hiç şüphe yok ki, Mustafa Kemal Paşa'ya, bizzat başında bulunduğu Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti hakkında malûmat vermek ukalâlığında bulunamazdım. Yalnız, bunun Istanbul teşkilâtını nasıl ve kimlerle kurduğumu ve bu teşebbüsü Istanbul halkının ne büyük, ne samimî bir ilgiyle karşıladığını bildirmekle yetinebilirdim ve gene hiç şüphe yok ki temsilcileri yanı başımda oturan teşekküllerle bizim aramızdaki çekişmelere de değinmek isteyemezdim. Zaten her birimizi sakin sakin dinleyen muhatabımızdan öylesine yatıştırıcı bir hava sızmaktaydı ki, Velit Ebüzziya'nın meydan okuyuşuna ve kışkırtıcı iddialarına rağmen ortada herhangi bir tartışma çıkması imkânını önlemiş bulunuyordu ve söz sırası da ona gelmişti.

Mustafa Kemal Paşa bizim söylediklerimizi kendine mahsus bir durulukla özetledikten sonra: «*—Biliyorsunuz ki,*» dedi, «*Erzurum ve Sivas Kongreleri Anadolu - Rumeli Müdafai Hukuk Kongresi adını taşır. Büyük Millet Meclisi'nin dayandığı yegâne siyasî teşekkül de budur. Dört yıl önceki umumî intihabatta bize en büyük mebus ekseriyetini gene bu teşekkül temin etmiştir. Binaenaleyh, önümüzdeki intihabatta bunun karşısına birtakını yeni teşekküller çıkarmak yok yere milletin reyini inkısama uğratmak olur. Kaldı ki* (Kara Kemal'e dönerek) *ifade buyurduğunuza göre, sizin temsil ettiğiniz zümre bu sahada belli başlı bir rol oynayacak kudrette değildir.* (Ve-

lit Ebüzziya'ya dönerek) *Harbin sona ermesi ve sulh müzakerelerinin başlaması üzerine artık millî müdafaa istihbarat vazifesi hitam bulan M. M. Grubu'nun kendi bünyesiyle kabili telif olmayan politika işlerine karışmasından da müsbet bir netice beklenemez. Şu halde, her iki teşekküle mensup arkadaşlar vatanî ve millî hizmetlerini normal bir şekilde ancak Müdâfai Hukuk bayrağı altında ifa edebilirler.*»

Kara Kemal bunun üzerine:

«—En doğru yol da budur, Paşam!» dedi ve beni göstererek, «Biz zaten Yakup Kadri Beyle daima temastayız (Oysa yalnız bir iki kere görüşmüştük). Bu temaslarımıza emrinize uyarak, Istanbul'a döner dönmez tam mânasıyle bir iş birliği şekli vermekte asla tereddüt etmeyeceğiz.»

Velit Ebüzziya ise ne evet, ne hayır, hiçbir şey dememiş, somurtkan somurtkan önüne bakmakla yetinmişti ve bu somurtkanlığından ancak biraz sonra başbaşa verip görüştüğü Nureddin Paşa'nın yanından çıkarken kurtulabilmişti. Zaten İzmit'e ayak basar basmaz da ilk işi o Paşa'yı ziyaret etmek ve onunla bizden gizli hasbihallerde bulunmak olmamış mıydı? Ve her halinden anlaşılmıyor muydu ki Başkumandan'dan ziyade bu ordu kumandanına önem vermekteydi? Buna da pek şaşmıyorduk doğrusu... Çünki, Velit Ebüzziya ile Nureddin Paşa arasında bir zihniyet benzerliği bulunduğu hepimizce malûmdu ve bu zihniyetin ne olduğunu, birinin bazı ortaçağ kahramanı davranışları, öbürünün gerek «*Tevhidi Efkâr*» gazetesinde yayınladığı gerici yazıları, gerek yukarda bahsi geçen basın toplantısında Mustafa Kemal Paşa'nın devrim ilke-

lerini açıkladığı sıradaki uyuklamaları yeter derecede belirtmiş bulunuyordu.

İzmit mülâkatından Istanbul'a dönüşümde ilk işim Müdafai Hukuk ile İttihatçılar takımı ve M. M. Grubu arasında bir ortak toplantı tertip etmek olmuştu. Bu toplantının hedefi her üç tarafı Mustafa Kemal Paşa'nın direktifleri dairesinde bir kaynaşmaya ilettirecek yolun tayinini kararlaştırmaktı.

Fakat, ne yazık ki, bu iyi niyet teşebbüsünde attığım ilk adım daha ilk temasımızdan itibaren Velit Ebüzziya'nın kopardığı kızılca kıyametle âdeta bir kör döğüşü haline girivermişti. Bu halin arzettiği sahne karşısında ben neye uğradığımı bilememiştim. Istanbul Müdafai Hukuk teşkilâtının kuruluşunda pek büyük bir gayret sarfetmiş olan Ziyaeddin Bey ise —ki bu zat yaşını başını almış ve çevresinde namusu, şerefiyle tanınmış eski devlet memurlarından biriydi— az kalsın bir kalb krizi geçireyazdı. Velit Ebüzziya kâh doğrudan doğruya ona, kâh yanındaki arkadaşlarıma «Siz kimsiniz? Hiçbirinizi tanımıyorum. Siyasî hüviyetiniz hakkında hiçbir fikrim yok» gibi kırıp geçirici sözler savuruyordu ve benim müdahelelerime kulak asmak şöyle dursun, hattâ orada bulunup bulunmadığımı bile görmemezlikten geliyordu.

Kara Kemal'e gelince, onun takındığı tavır, daha doğrusu bir köşeden hiç sesini çıkarmaksızın bize yüksekten bakışı ancak bir küçümsemeye delâlet edebilirdi. O kaşarlanmış politikacı kendi kendine mutlaka şöyle diyordu: «Hele şunlara bakın. Istanbul halkına siyasî yön vermek kimlerin

eline kalmış!» Ve belki de böyle düşünerek için için seviniyordu. Zira İttihat ve Terakki bugüne yarına meydanı boş bulup yeniden milletin kaderine hâkim olmak fırsatını ele geçirecekti.

Bu toplantıdan nasıl bir gönül bulantısıyle çıktığımı tarif edemem. Çıkmak... Fakat, dışarısı buradan daha iğrenç şeylerle dolu değil miydi? Zaferden önce, bana Beyoğlu'nun ve işgal orduları kışlalarının karşısında millî birliğin bir seddi gibi görünen Babıâli Caddesi'nde sanki birdenbire bir çirkef akmağa başlamıştı. Bunun içinde bir itişme, bir kakışma, bir yanındakine çelme vurup öne geçme yarışıdır gidiyordu.

İşte bu halin bende uyandırdığı tepki iledir ki, en son, Mustafa Kemal Paşa'ya başvurmak zorunda kalmıştım. Gönderdiğim mektup kendilerini Adana'da bulmuş olmakla beraber cevabı iki gün bile gecikmedi.

Mustafa Kemal Paşa'nın yolladığı telgrafı aynen aşağıya alıyorum:

Dersaadet, (Istanbul) İkdam Muharriri
Yakup Kadri Beyefendiye. C. 14/3/39.

İş'ar buyurduğunuz hususat ile yakından ve bizzat iştigal eylemek üzere selâhiyet-i lâzıme ile Karahisar mebusu Ali Bey Istanbul'a gönderilmiştir. Mîri-Mûmaileyhle tesis-i irtibat buyurulmasını ve iş'arını rica ederim. Keyfiyet Ali Beye dahi yazılmıştır.

İmza
Başkumandan Gazi Mustafa Kemal*

* Bu telgrafın fotokopisi kitabın sonundadır.

Bu telgrafı okur okumaz, geniş bir nefes aldım. Hele birkaç gün sonra Ali Bey (Çetinkaya) yanında Antalya mebusu Rasih (Kaplan)'la beni «*İkdam*» gazetesinde görmeğe gelince duyduğum ferah pek büyük oldu. Ali Beyi şahsen tanımıyordum ama, Ayvalık'da Yunanlılar'a ilk kurşunu atan Millî Mücadele kahramanlarından biri olduğunu biliyordum. Aramızda zihniyet, görüş ve anlayış bakımından bazı farklar müşahede etmekle beraber bu Millî Mücadele ruhu sayesinde ilk temaslarımızdan itibaren kendisiyle karşılıklı bir güven içinde çalışmağa başlamış, Istanbul Müdafai Hukuk başkanlığını da bir vicdan rahatlığıyle ona devretmiş ve bu hususta Istanbul mümessilliği şifresiyle Mustafa Kemal Paşaya bekledikleri malûmatı iletmiştim.

Fakat, bununla her şey yoluna girmiş, Istanbul'un siyasî havası düzelmeğe başlamış mıydı? Bir müddet sonra gene Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığım ve bazı parçalarını aşağıya naklettiğim bir mektupta açıklamıştım:

«.... *Son zamanlarda yeni intihabat icrasına dair verilen karar bendenizi içinde bulunduğum teşkilâtın kuvvet ve mükemmeliyeti hakkında bazı şahsî tetkiklere ve mütalâalara sevketti. Yaptığım müşahedelerin neticesini zat-ı devletlerine arzetmekten kendimi alamadım.*

«*Istanbul'da Müdafai Hukuk teşkilâtı gerek Ali Beyin ve gerek Rasih Efendinin bütün gayretlerine ve hüsnüniyetlerine rağmen henüz lâzım gelen kuvveti kazanamamıştır. Çok zamandan beri kendi haline bırakılan Istanbul halkı bu teşkilâtı yadırgamakta berdevamdır. Henüz sizin fikirlerinizle kâfi derecede*

aydınlanamayan bu muhitte manevî bir anarşi hüküm sürmektedir. Muhtelif cereyanlar birbiriyle alttan alta çarpışıp duruyor ve bu halden gerek İttihat ve Terakki dökümtüleri, gerek bazı haris ve menfaatçı şahıslar ile Babıâli hükümetinin meydanda bıraktığı aç ve ümitsiz kitle mümkün olduğu kadar istifadeye çalışıyor. Bazı akislerini Tevhidi Efkâr gazetesinde müşahede ettiğimiz ufak ölçüde birtakım irticaî fikir cereyanları da bu dağınık unsurlara yekpare bir muhalefet cephesi halini veriyor. Buna karşı ise bizim cephemiz bu birliği gösteremiyor. Bu yüzden kanaatlerini, mahiyetlerini, namus ve istikametlerini kâfi derecede tetkike imkân bulamadığımız birçok meşkûk unsurlar aramıza karışıyor. Meselâ benim dahil olduğum Istanbul vilâyeti heyeti merkeziyesindeki arkadaşlarımı bile vuzuh ve katiyetle tanımaktan uzak bulunduğumu utanarak itiraf etmek mecburiyetindeyim. Bunlar arasında bir Hacı Evliya Efendinin, bir Hafız Kemal'in hakimiyeti milliye prensiplerine ne dereceye kadar bağlanabileceklerini kestiremiyorum, ve bunlarla iş birliğine karar verişimin yegâne saiki Ali Beyle Rasih Efendinin şehadet ve kefaletleridir. Her hususta onlarla birlikte hareket etmemi emir buyurduğunuz cihetle kendilerine itimadı bir vazife telakki ediyorum. Vakıâ bunların her ikisi de son derece şayanı itimat zevattır. Ancak, bir kusurları varsa o da Istanbul'u, Istanbul halkını gereği gibi tanımamalarıdır.

«...Gerçi şimdilik her şey yolunda gider gibi görünmektedir. Fakat bunu bizim teşkilâtımızın kuvvetinden ziyade nam ve şanı âlilerinin Istanbul halkı üzerindeki nüfuz ve tesirine hamletmek daha doğru-

dur. Esasen, hepimiz bütün kuvvetimizi bu nüfuz ve tesirden almaktayız...»

Politika hayatının gerçeklerini hesaba katmaksızın pek açık bir yürekle, ve belki de biraz safderunca yazılmış bu mektubumu Mustafa Kemal Paşa gibi realist bir siyaset adamının istihfafla karşılayacağından endişe etmeğe başladığım bir anda kendilerinden şu telgrafı almıştım:

Muharririnden Yakup Kadri
Beyefendiye, Deraliye (Istanbul)

Mektubunuzu aldım. İta buyurulan malûmata teşekkür ederim. Hidemati milliye ve vataniyyeye devamınızı rica eyler, gözlerinizden öperim.

İmza
Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan Gazi Mustafa Kemal **

Bu telgrafta gerçi mektubumun «istihfaf» ile karşılandığına delâlet eden bir şey yoktu ama, yazdıklarıma fazla bir önem verilmediği de anlaşılıyordu. Nitekim, Istanbul mebus seçimleri benim korktuğum şekilde cereyan etmemiş ve Müdafai Hukuk listesindeki adayların kazanması ile neticelenmişti. Hattâ bu adaylar arasında en az oy toplayan da İttihatçıların el üstünde tuttukları İsmail Canbulat Bey olmuştu.

1923 Istanbul seçimlerinde Müdafai Hukuk böyle bir başarı kaydederken eski İzmir vilâyetiyle livalarında beklenmedik zorluklarla karşılaşmıştır.

** Bu telgrafın fotokopisi kitabın sonundadır.

Bunun sebebini Müdafai Hukuk teşkilâtının oralarda hattâ Istanbul'daki kadar bile kurulamamış bulunmasına atfetmek lâzım gelir. Şimdi adına Ege Bölgesi dediğimiz bu havalide henüz «Reddi İlhak Cemiyeti»nden başka bir siyasî veya millî teşkilâttan bahsedilemezdi ve bu teşkilât da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine Aydın ve Ödemiş'te başlayan Kuvâyi Milliye hareketinin öncü kadrosunu temsil etmekten başka bir karakter taşımamaktaydı. Nitekim Reddi İlhak Cemiyeti erkânıyle (ki, çoğu eskiden tanıdığım İttihatçılar'dı ve başlarında da akrabamdan Ali Bey bulunuyordu) 1919'da Akhisar'da yaptığım temas ve görüşmelerde dikkatimi çeken nokta bunların Erzurum ve Sivas Kongrelerinde ortaya konulan prensiplere değerince ilgi göstermeyişleridir. Bunun sebebi de, sanırım, İzmir'in kurtuluşundan başka bir hedef gütmedikleri ve bu yolda bütün ümitlerini yalnız Kuvâyi Milliye'nin zaferine bağlamış bulunmalarıydı.

Gerçi o zamanlar yegâne silâhlı savunma gücümüz Kuvâyi Milliye'den ibaret olmak itibarıyle bunda şaşılacak bir şey yoktu. Beni hayrete ve belki de hayal kırıklığına düşüren nokta yüzde yüz vatanî bir teşekkül telâkki ettiğim Reddi İlhak Cemiyeti içindeki iyi niyet sahipleri arasında ya bazı art düşünceli kimselerin ya da tekrar memleket mukadderatına hâkim olmak fırsatını gözetleyen İttihatçılar'ın bulunmasıydı. Nitekim, Yunan istilâ ordularının bir hamlede Akhisar üzerinden aşarak eski İzmir vilâyetini baştan başa kapladıktan sonra ta Bursa ve Uşak'a kadar yayılmasıyla neticelenen

taarruzu üzerine Reddi İlhak Cemiyeti'nin gerçek vatanperverleri (ki çoğunluğu bunlar teşkil etmekteydi) Garp cephesi karargâhı olan Eskişehir yoluyla Ankara'ya geldikleri halde diğer bir kısmının nerelere gittikleri pek belli olmamıştı. Bunlar ancak büyük zaferi müteakip ortaya çıkacaklar ve sanki o zaferde bir şeref payları varmış gibi İzmir ve dolaylarında çalım satıp dolaşmağa başlayacaklar, ya da türlü demagojik hareketlerle bir külâh kapmağa çalışacaklardı.

İşte, bence bunlar yüzündendir ki, ikinci mebus seçimlerinde Müdafai Hukuk'un Gazi Mustafa Kemal imzasını taşıyan aday listeleri şirretçe bir muhalefetle karşılanacak ve Manisa listesinde benim adım ve şahsım da türlü yergilere uğrayacaktı.

Neden mi diyeceksiniz? Bunu ben ancak şu olayla izah edebiliyordum: Halide Edip, Falih Rıfkı ve Asım Us'la birlikte yukarıda anlattığım İzmir-Bursa seyahatini yaparken Manisa'ya uğramış ve orada bir iki gece misafir kalmıştım. Ertesi gün yola çıkarken o kaçak Kuvâyi Milliyecilerden birkaçı etrafımı almış ve benden kendilerine bir heyet halinde İzmir'e gidip Mustafa Kemal Paşa'yla görüşmelerini temin etmemi istemişler; ben de böyle bir teşebbüste bulunmağa yetkili olmadığımı bildirince hayli bozulmuşlardı. Hattâ içlerinden biri «Öyle ama, 'x', 'x' lerin bu yoldaki müracaatlarına olur demişsiniz. Bizim kusurumuz onlar gibi Yunan işgali altında burada kalmamak mı?» diye küstahça bir sitemde bulunmuştu. Oysa hakikat şundan ibaretti: Manisa'nın tanınmış ailelerinden birkaç kişi bizi (yani Halide Edip, Falih Rıfkı, Asım Us ve beni)

hep birlikte askerî kumandanın yanında bulunduğumuz bir sırada resmî bir ziyarette bulunmağa gelmişler ve kalkıp giderlerken Manisa'lılar adına «Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerine arzı tazimat» dileğinde olduklarını ifade etmişlerdi. Buna karşı bizim verdiğimiz cevap da, pek iyi hatırladığıma göre, kendilerine sadece «İyi edersiniz» mânasına gelen bir söz söylemekten ileri geçmemişti.

Fakat, ne çare ki, Rum kundakçıları tarafından baştan başa yakılıp yıkılmış Manisa'nın külleri ve molozları içinde bile gözlerini siyasî ihtiraslar bürüyen kimselere meram anlatmak mümkün olamamıştı. Bunlar daha o zamandan beri birtakım zafer ganimetleri paylaşınağa çıkmışlardı. Hepsi itişe kakışa biribirinin önüne geçmeye çabalıyor; kimi mahallî idarede nüfuz sahibi olmak istiyor; kimi de gözünü daha ilerilere dikiyordu.

Nitekim, Manisa'dan ayrılırken benimle konuşan adam[4] çok zaman geçmeyecek, Belediye Reisi, onu müteakip yeni kurulan Müdafai Hukuk başkanı olacak ve mebus seçimleri gelip çattığı vakit benim aleyhime türlü tezvirler çevirmekten bile geri kalmayacak, Ankara'da Merkez Seçim Kuruluna çektirdiği bilmem kaç yüz imzalı «İstemezük!» telgraflarıyle meramına erecekti. Yani beni ve benimle beraber *Vakit* gazetesi sahiplerinden Hakkı Tarık (Us)ı[5] Manisa milletvekili adayları listesinden çıkartıp kendine yakın bildiği kimseleri getirmek

4 Bu adam çoktan ölmüş olduğu ve mahallî bir demagog olmak itibariyle kendi çevresi dışında hiç kimse tarafından tanınmadığı için burada adını bildirmeye lüzum görmüyorum.

5 Hakkı Tarık, Manisayı ziyaretimizde bizimle beraber bulunan Asım (Us) ın kardeşidir.

yolunu bulacaktı. Bunlar da Meşrutiyet devrinin küçük maliye memurlarından biriyle şeriat hukukçusu bir hoca efendiden başka kimseler değildi.

Hakkı Tarık'la ben, Istanbul gazetelerinde yayınlanan Manisa aday listesinde adımızı göremeyince derin bir hayrete düşmüştük. Bundan birkaç gün sonra, Hakkı Tarık Giresun ve ben Mardin listelerinden aday gösterildiğimizi —yine o gazetelerden— öğrendiğimiz vakit, büsbütün şaşıp kalmıştık. Son dakikada bu seçim dairesi değişimine acaba neden lüzum görülmüştü? Bu işin içyüzünü, Manisa'daki dostlarımızın bize gönderdikleri telgraf haberlerinden yeter bir vuzuh ile öğrenmekte gecikmemiştik ve buna karşı benim tepkim Ankara Hükûmeti Istanbul Temsilciliği delâletiyle gönderdiğim bir mektupla Mustafa Kemal Paşaya Mardin mebus adaylığından affımı rica etmek olmuştu. Hatırlıyorum ki, bu ricamı, şu kısa gerekçeye dayandırmıştım: «Siyasî hasımlarımla tam bir istiklâl içinde mücadele edebilmek için Meclis dışında kalmak zaruretini duymaktayım.»

Bunun üzerinden yirmi dört saat ya geçti ya geçmedi, Mustafa Kemal Paşa'nın Istanbul Temsilciliği kanalıyle gönderdikleri bu şifre telgrafı aldım:

«Yakup Kadri Beyefendiye: Mektubunuzu okudum. Vaziyetin hakiki mütalâası ve kat'i hükmün iytası için mebus olduktan sonra bizzat Saruhan livasını yakından tetkik etmeniz iycab edecektir. Siyasette her türlü manevraya ihtimal vermek muvafıkı ihtiyattır. Fakat teessüre kapılmak kat'iyyen caiz değildir. L E K H[6] vaziyette

6 Bu harflerin neyi ifade ettiğini soramadım.

istiklâliniz tam olacaktır. Şimdilik neticeye intizar etmenizi reca ederim.»

Gazi Mustafa Kemal ***

Burada biraz geriye dönerek şunu da söylemek isterim ki, *Tanin* gazetesinin o sıralarda bana karşı açmış bulunduğu bir kampanyanın da bu hâdisede büyük bir tesiri olmuştur. Gerçi, o kampanyaya Hüseyin Cahit Beyin Lozan Sulh Konferansıyla ilgili yazılarına karşı *İkdam* gazetesinde yayınladığım bir seri ağır tenkitler vesile vermişti. *Tanin* başyazarının gazete muhabiri olarak katıldığı Lozan konferansındaki menfi davranışlarıyle Türk delegasyonunu ve hassaten bu delegasyon başkanı İsmet Paşayı gücendirmesi üzerine orada fazla tutunamayıp Istanbul'a dönmek zorunda kalmış ve döner dönmez gazetesine delegasyonumuz aleyhine çalakalem bir polemiğe girişmiş bulunuyordu. Millî mukadderatımızın dönüm noktasını teşkil eden bir anda, böyle bir hareketin ne kadar yersiz olduğunu ve ne gibi mahzurlar doğurabileceğini görmemezlikten gelmek mümkün değildi. Bahusus ki, *Tanin* başyazarı yalnız delegelerimiz aleyhinde bulunmakla kalmıyor, büyük devletlerle aramızdaki anlaşmamazlıkların en çetinlerinden birini teşkil eden Düyunu Umumiye meselesinde bizi haksız, onları haklı göstermekten de çekinmiyor ve «Nasıl olur da borcumuzu tanımazlık edebiliriz? Böyle bir hareket hangi hukuk ve adalet anlayışına sığar?» gibi sözlerle âdeta açıktan açığa hasımlarımız tarafını tutuyordu. Oysa, *Tanin* başyazarının, Lozan

*** Bu telgrafın fotokopisi kitabın sonundadır.

Sulh Konferansı'nda sert tartışmalara yol açan sebebin bu borçları tanımak ve ödemek istemeyişimizden değil büyük devletlerin ödeme şartları üzerinde gösterdikleri murabahacı zihniyetinden doğduğunu pek âlâ bilmesi lâzım gelirdi. Fakat, anlaşılan, bir zamanlar kendisi de Düyunu-Umumiye'de Dayinler Vekilliği ettiği için kafasında o zihniyetten bir iz kalmış, ondan bir türlü kurtulamamıştı. Bundan başka, Hüseyin Cahit Bey ne de olsa bir Osmanlı aydını idi. Çağdaşlarının çoğu gibi onda da HAKK'ın, ADALET'in daima Batılılar tarafında olduğu kanısı yer etmiş bulunuyordu. Bu dalâletten, Mütareke devrinde kendi başından geçen acı tecrübelerden sonra bile kurtulamamıştı. Hattâ, yaptığı polemikte ileri sürdüğü mütalâa ve delillerden anlaşıldığına göre daha ziyade kuvvet bulmuştu. *Tanin* başyazarı «Eğer,» diyordu, «alacaklı devletlerin 'talep'lerini yerine getirmezsek bundan böyle onlardan hiç bir malî yardım bekleyemeyiz. Kendi yağımızla kavrulmak gibi acıklı bir duruma düşeriz.»[7]

Gerçi, şu satırları yazdığım sırada buna benzer malî ve iktisadî düşünceler hâlâ devlet adamlarımızın resmî beyanlarında yer bulup durmaktadır. Ama, Millî Mücadele ruhunun ve kayıtsız şartsız İSTİKLÂL aşkının bütün düşüncelerimize hâkim olduğu o devirde bu çeşit mülâhazalar bizde ancak bir isyan duygusu uyandırabilirdi. İşte, ben de bu duyguya kapılarak *Tanin* gazetesine ve başyazarına pek şiddetli bir dille çatmaktan kendimi alamamıştım.

Ve işte, bunun üzerinedir ki, *Tanin* matbaasın-

7 O sırada, Lozan'da İngiliz başdelegesi Lord Curzon da İsmet Paşayı böyle bir akıbete düşürmekle tehdit ediyordu.

da âdeta bir bomba patlamış gibi olduydu. Bağırışmalar, çığırışmalar, sövüp saymalar ve birbirinden iğrenç iftiralar Bâbıâli mahallesinin havasını kaplamıştı ve *Tanin* de o günlerde en büyük satışını, sanırım ki, Manisa'da yapmıştı. Hasımlarım bu gazeteden yüzlerce binlerce nüsha satın alıp beyanname şeklinde etrafa dağıtmıştı ve bu suretle bana karşı kullanılan başlıca «taarruz» silâhı o eski İttihat ve Terakki organı olmuştu.

1923 — 1925

1923 seçimlerinde Mardin'den Mebus çıkarak Ankara'ya gelişimde şöyle bir durumla karşılaşmıştım: Büyük Millet Meclisi henüz ikinci devre çalışmalarına başlamamış, hükûmet ise, Başvekil Rauf Beyin (Orbay) Hariciye Vekili İsmet Paşayla arası açılarak başını alıp gidişinden beri, var mı, yok mu diye sorulacak bir hal almıştı. Gerçi, Vekillerden bazıları yerli yerinde duruyordu ama, yarın ne olacaklarını bilmez gibiydiler; bunlardan birkaçı da seçimlerde kazanamadıkları için vazifeleri başından çekilmişlerdi ve İsmet Paşa, henüz Lozan'dan dönmemiş bulunuyordu.

İşte, bundan dolayı, Mustafa Kemal'in, Ankara'ya varışımızın ertesi günü bizimle görüşüp konuşması bu HÜKÛMET meselesi üzerinde cereyan etmiş ve ilk sözü de, şimdi müze haline çevrilmiş eski Millet Meclisi'nin derme çatma istirahat salonunda «Kimi Başvekil yapalım?» diye sormak olmuştu. Eski ve yeni mebuslardan beş on kişiydik. Bu beş on kişiden henüz sağ olanların Yusuf Kemal (Tengirşek) ile Falih Rıfkı'dan ve benden ibaret olduğunu sanıyorum ve pek iyi hatırlıyorum ki, Mustafa Kemal Paşanın bu sorusuna Yusuf Kemal

Bey şu cevabı vermişti:

«—Bunda düşünecek ne var efendim? İsmet Paşa Avrupa siyaset âleminde büyük bir muvaffakıyet kazanmış olarak dönmek üzeredir. Bugünkü Türkiye Devletinin hukukî ve iktisadî mesnetlerini teşkil eden Lozan Sulh Muahedesi onun imzasını taşıyor. Binaenaleyh, bence, Başvekillik için ondan başka biri hatıra gelemez.»

Biz de, can ve gönülden bu görüşe katıldığımızı belirtir birtakım mütalâalar ileri sürmüştük. Fakat, Mustafa Kemal Paşa herbirimizi ayrı ayrı dinledikten sonra:

«—Doğru söylüyorsunuz. Lâkin, beni bu hususta tereddüde düşüren nokta İsmet Paşanın *sıhhî arıza*'sıdır» deyince hepimiz şaşırıp kalmıştık. O, bu hayretimizi şu açıklamasıyle gidermek lüzumunu duymuştu:

«—Bilirsiniz ki, İsmet Paşa biraz ağır işitir. Bu halinin Meclis müzakerelerinde kendisi için birtakım mahzurlar tevlid etmesi ihtimali vardır.»

Bunun üzerine, biz «Peki ama, aylarca devam eden Sulh Konferansı müzakerelerinde hiçbir mahzuru olmadı da neden Meclis görüşmelerinde olacak?» demek istedikse de büyük Liderimizin bir kararı ifade eden: «Ben Başvekilliğe en ziyade Fethi Beyi (Okyar) münasip görüyorum» sözü karşısında susmayı tercih ettikti.

Bu susuşumuz, gerçi, bir kabul ve tasdik mânasına gelemezdi. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa, yüzümüzden bunu anlamış olacaktı ki, bize, Fethi Beyin siyasî ve fikrî yeteneklerinden uzun uzadıya bahsetmeğe başlamış; hattâ, pek iyi hatırlıyorum,

sözlerinin sonunda onu «**Büyük günlerin adamı**» diye vasıflandırmıştı.

O zaman, orada bulunan arkadaşlarımız ne düşündüler bilmiyorum. Doğrusunu söylemem lâzım gelirse, Mustafa Kemal Paşanın Fethi Bey hakkındaki övgülerinin herbiri beynime birer soru çengeli gibi saplanıp kalmıştı. Fethi Bey, Mustafa Kemal Paşanın sayıp döktüğü bütün meziyetleri hâiz olabilirdi. Hattâ, gerek Meşrutiyet inkılâbının kahramanları arasında adı geçmiş, gerek o inkılâbın açtığı devir boyunca politik ve diplomatik hayatın hep ön saflarında yer almış bulunmak itibarıyle memleketin yetişmiş devlet adamlarından biri olarak da sayılabilirdi. Kaldı ki, bundan başka, Mustafa Kemal'in çocukluk arkadaşı, yakın dostu, dert ve fikir ortağı idi. Sofya elçiliğinde bulunduğu sıralarda ise kendisinin misyon şefi durumunda bulunmasına rağmen, aralarındaki bu samimîliğe halel getirmemişti.

Evet, bütün bunları biliyordum ama, Mustafa Kemal Paşanın Fethi Beyi başvekilliğe, Garp Cephesi Kumandanı, İnönü kahramanı ve Lozan Sulh Anlaşmasının başarıcısı İsmet Paşadan daha liyakatli görüşünün sebebini gene bir türlü anlayamıyordum.

Lâkin, çok geçmeyecek, Büyük Millet Meclisi'nin havasında sezindiğim bazı belirtilerden bu sebebi keşfeder gibi olacaktım. Neden itiraf etmeyeyim, bu havada İsmet Paşaya karşı, kâh sinsi sinsi, kâh açıktan açığa gözüken bir allerji vardı. Buna da yeni bir müşahede diyemezdim. Zira, 1921'de ilk Ankara'ya gelişimde de gene bir «İsmet Paşa me-

selesi»yle karşılaştığını hatırlıyordum. Mustafa Kemal Paşanın yakın arkadaşlarından, sayıları otuzu kırkı geçmeyen, mahdut bir milletvekili grubundan başka bellibaşlı hiç kimsede onun hakkında, sempati veya güven diyebileceğim bir his belirtisi görememiştim.

Hele, o sıralarda, Cenup Cephesinden henüz ayrılmış bulunan Refet Paşanın hususî meclislerde İsmet Paşadan her bahis açılışta onu öylesine bir alaya alışı vardı ki, bizi, yani İsmet Paşayı sevenleri âdeta çileden çıkarır ve aramızda epeyce sert tartışmalara yol açtığı olurdu. Nitekim, günün birinde, Refet Paşa doğrudan doğruya bana hitap ederek:

«—Birinci İnönü Zaferi münasebetiyle İsmet'i bir millî kahraman mertebesine çıkaran makalenizi[1] okudum. Çok şairaneydi doğrusu o yazınız. Fakat, hakikatle hiçbir alâkası yok.» deyince ben de kendimi tutamayıp: «Şu halde Mustafa Kemal Paşanın İsmet Paşaya çektiği tebrik telgrafı da sizce bir şiirden mi ibaret?» cevabını vermiştim.

Bunun üzerine, Refet Paşa kahkahalarla gülerek bana şöyle bir karşılıkta bulunmuştu:

«—Ona ne şüphe! Bahsettiğiniz telgrafı yazanın da sizin edebiyat arkadaşlarınızdan biri olduğunu bilmiyor musunuz?»[2]

Birdenbire bu sözün ne mâna ifade ettiğini anlayamamıştım. Bu anlayamamazlığım Refet Paşanın diğer bir sözüyle âdeta bir şaşkınlığa döndü.

1 6 Nisan 1921'de *İkdam* gazetesinde çıkan *İnönü Zaferi yahut Metristepe'den görülen şeyler* başlıklı bir yazım. Sonradan *Ergenekon* adlı kitapta derlediğim Milli Mücadele yazıları arasında da yayınlanmıştır. «Türkün makûs talihini yendiniz» sözünün geçtiği telgraf ki, Hamdullah Suphi Tanrıöver'in kaleminden çıkmıştır.

Eski Cenup Cephesi Kumandanı hep o müstehzi tebessümüyle gülümseyerek bana demişti ki:

«—Hem o telgrafta bir adres yanlışlığı da var. Mustafa Kemal Paşa onu İsmet'e değil, İnönü Zaferinin gerçek kahramanı Miralay Fethi'ye göndermeliydi. Zira, ilk ağızda bir hezimete dönmek üzere olan bu muharebe son dakikada o fırka kumandanının aldığı insiyatif ve sarf ettiği gayret sayesinde kazanılmıştır. Gerçi yıllar sonra, Garp Cephesi Hareket Dairesi başkanı kurmay Albay Tevfik (Bıyıklıoğlu)in İnönü Muharebelerine dair yazıp bıraktığı notlar benim nazarımda Refet Paşanın bu sözlerini haklı gösterecekti ama, o zamanlardaki ruh halim içinde ben bunları birtakım şahsî dargınlıkların ifadesi sayarak derin bir üzüntü ile dinlemiştim. Evet, derin bir üzüntü ile... Çünki, bana İstanbul'dan yekpâre bir kaya gibi gözüken millî mücadele cephemizde —şimdi, yakından bakınca— bu çeşit dargınlıklar yüzünden birtakım gedikler açılmış olduğunu teşhis etmeğe başlamıştım. Hele biraz sonra, Ankara siyasî çevrelerinde Refet Paşa gibi düşünenlerin hatırı sayılır bir muhalefet grubu teşkil ettiğini gördüğüm vakit, yukarıda üzüntü diye ifade ettiğim duygu bende bir yürek acısına, bir hayal kırıklığına dönmekte gecikmemişti. Birçok milletvekili, harbin fena idare edildiği kanaatinde idi ve bu kanaati her vesile ile açığa vurmaktan çekinmiyordu. Bunlarca Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, İnönü Zaferini lâzımgeldiği gibi değerlendirememişti. Aldığı büyük vazifenin altında ezilmiş gibi bir hali vardı. Şaşkınlık ve tereddüt içinde bocalayıp duruyordu. Gene onlarca

Ali Fuat Paşa Garp Cephesi Kumandanlığından alınıp uzaklaştırılmamış olsaydı bu iş bu kadar sürüncemede kalmayacaktı.

Bütün bu iddialar, bu tenkitler sanırım ki, İsmet Paşanın kulağına değiyor ve onu işkillendirip kızdırıyordu. Nitekim, ilk defa Ankara'ya vardığımın haftasında idi; Garp Cephesi Kumandanında bu tepkilerin oldukça göze çarpar belirtilerine şahit olmuştum. Şöyle ki, o sıralarda Yunanlıların âni bir baskınla yakıp yıktıkları Gördes kasabası halkına yiyecek ve giyecek yardımında bulunmak üzere iki Manisa milletvekilinin başkanlığında yola çıkarılan bir Kızılay heyetine ben de katılmış idim. İlk merhale olarak Eskişehir'e varışımızda o iki milletvekili hem İsmet Paşayı ziyaret etmek, hem de felâket yerine götürülen eşyaların taşıt araçlarını temin için Garp Cephesi karargâhına gitmişler; fakat, ancak bu Cephe Genel Kurmay Başkanı Albay Naci Beyle görüşebilip dönmüşlerdi ve taşıt meselesini halletmiş olmakla beraber, cephe kumandanı tarafından kabul edilmemiş olmaktan epeyce alınmış görünüyorlardı. Gerçi, bunda pek haklı değildiler. Çünki, ben de ayrıca İsmet Paşayı ziyarete gittiğimde kendisinin o saatlerde bazı kıtaları teftişe çıktığını öğrenmiş idim. Bununla beraber, Mebus Beylerin asıl alınmaları lâzım gelen hâdise ikinci yolculuk merhalemiz olan Kütahya'ya hareket etmek üzere, Eskişehir istasyonunda treni beklerken İsmet Paşayla karşılaştığımız zaman vuku bulmuştu. İsmet Paşa, o güne kadar hiç tanışmadığımız halde, doğrudan doğruya bana yaklaşıp elimi sıkmış:

«—Beni ziyarete gelmişsiniz. Maatteessüf bulunamadım. Sizinle uzun uzadıya görüşmek fırsatını kaybettim» tarzında birtakım nezaket sözleri söylemiş ve ancak bundan sonra milletvekilleriyle selâmlaşarak bizi istasyon müdürünün odasına alıvıştı. Bu odadaki vaziyetimiz hâlâ gözümün önündedir: Ben (yani bir Istanbul gazetecisi) Garp Cephesi Kumandanıyla maroken bir kanepede yanyana oturuyorduk ve ayak ayak üstüne atmış, ikide bir elindeki kamçıyı çizmelerine dokunduran İsmet Paşanın konuşmaları yardım heyetinin misyonuna dair kesik kesik bir görüşme şeklinde cereyan ediyordu. Oysa benimle konuşması, sanki kırk yıllık ahbap imişiz gibi, birkaç dakika içinde samimî bir sohbet halini almış bulunuyordu. Hele, ayrılırken bana:

«—Dönüşünüzde sizi mutlaka beklerim» deyişi hem beni yol arkadaşlarım yanında mahcup duruma düşürmüştü, hem de onların kalbinde bir kırgınlık hasıl etmişti sanırım.

Garp Cephesi Kumandanının Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerine karşı bu soğuk, hattâ biraz da azametli, kibirli muamelesi bana epeyce garip görünmüştü doğrusu. Kaldı ki, kendisi de Edirne milletvekili sıfatıyle onların arkadaşı idi ve bu en yüksek askerî makama «millî hâkimiyeti kayıtsız şartsız» temsil eden, teşriî ve icraî yetkileri nefsinde toplamış olan Büyük Millet Meclisi tarafından tayin edilmiş bulunuyordu. Bundan başka, Teşkilâtı Esasiye'nin hükmü gereğince, Başkumandanlık dahi Meclisin «şahsiyyeti maneviyyesinde mündemiç»di. Nitekim, İsmet Paşanın, birinci İnönü Zaferi münasebetiyle Mustafa Kemal Paşadan aldığı

tebrik telgrafına teşekkür ederken ona «Zulum ve istibdat dünyasının en zalimâne hücumlarına karşı yalnız ve şaşkın kalan milletimizin maddî ve manevî kuvvetlerini ruhundaki ateşle toplayıp harekete getiren Büyük Millet Meclisinin reisi» diye hitap edişi bu gerçeğin açık bir ifadesi değil miydi? İkinci İnönü Zaferinden sonraki Kütahya-Altıntaş muharebesinde uğradığımız bozgun üzerine gene o Meclisin Başkumandanlık yetkisini ne kadar titizce kullandığını gözlerimle görmüş, kulaklarımla işitmiş değil miydim?

Evet, daha dün olmuş bir hâdise gibi hatırlıyorum, milletvekillerinin geceli gündüzlü toplantılarında Garp Cephesi Kumandanına yüklenmeyen suç kalmamış, hattâ askerî kariyerden yetişme bazı mebuslar arasında, onun, diğer bir silâh arkadaşıyle birlikte[3] Divanı Harbe sevkini istemek sertliğini gösterenler de olmuştu.[4] O dramatik Meclis tartışmalarına pek yakından şahit olmuş biri sıfatıyle söyleyebilirim ki, Mustafa Kemal, İsmet Paşayı bu hücumlara karşı kortmak için âdeta kendini siper etmek civanmertliğini göstermiştir.

3 Onbirinci Tümen Kumandanı Albay Arif.

4 Garp Cephesi Harekât Dairesi Başkanı Albay Tevfik (Bıyıklıoğlu) o zaman pek sert ve hattâ haksız bulduğum bu hücumları henüz neşredilmemiş harp notlarında şu suretle haklı gösterir: "İkinci İnönü muharebesinden sonra Garp Cephesi kuvvetleri 15 piyade ve 4 suvari Tümeni gibi muazzam bir kuvvete yükselmişti. İsmet Paşa karşılaştığı büyük vazifenin önünde şaşırmış ve aldığı yanlış savunma tedbirleriyle ordusunu âdeta baştan muvaffaksızlığa mahkûm etmişti. İsmet Paşanın bu muharebelerdeki idaresizlikleri en şöhretli kumandam bile Divanı Harp huzurunda mahkûm edecek kadar ağırdır.» Ve Albay Tevfik Bıyıklıoğlu bu satırlara şunu da ilave eder: «O (yani İsmet Paşa) bu badireden ancak Atatürk'ün direktifi ile ordusunu büsbütün dağılmaktan kurtarabilmişti.»

İşte, bütün bunları zihnimden geçirerektir ki, Millî Mücadele'nin ikinci adamı olarak telâkki ettiğimiz İsmet Paşanın Başvekilliğe getirilmesi bahsinde Mustafa Kemal'i tereddüde düşüren sebepleri araştırmaya çalışıyordum. Gerçi, o bunu «sıhhî arıza» deyimiyle açıklamak istemişti ama, ne bende, ne arkadaşlarımda asıl sebebin bu olduğu kanaatini uyandırabilmişti. Sıhhî arıza sözü bence diplomatik dilde kullanılan «siyasî hastalık» tabirinden başka bir mâna ifade edemezdi.

Nitekim İsmet Paşanın, Lozan dönüşünde, Meclis çevrelerinde karşılaştığı hava bir kere daha bu düşüncemin ne kadar yerinde olduğunu göstermişti. Lozan Sulh Konferansının başından sonuna dek hükûmetle, daha doğrusu hükûmet Başkanı Rauf Beyle İsmet Paşa arasındaki anlaşmamazlık döne dolaşa nihayet tek partili Mecliste Rauf Bey taraftarları ve İsmet Paşacılar diye iki muarız hizbin teşekkülüne yol açmış bulunuyordu. Bu hizipleşmenin ise, bir an önce devrim hareketlerine girişmek isteyen Mustafa Kemal için hiç de elverişli bir ortam yaratamadığına şüphe yoktu. Birtakım küçük ihtirasların ve sen ben kavgalarının hüküm sürmeğe başladığı bu ortamda ne halifeliğin kaldırılması, ne ortaçağ müesseselerinin tasfiyesi, ne de çağdaş ve medenî bir devlet kurulması gibi büyük işlerin başarılmasına imkân bulunabilirdi.

Oysa, Mustafa Kemal, tarihî misyonunu yerine getirmek için siyasî hayatımızın bu menfi şartlarını mutlaka yenmek zorunda idi. Ne suretle? Diktatorial metodlara başvurarak mı? Hayır. Böyle bir hareket O'ndan asla beklenemezdi. Çünki, tâ Er-

zurum - Sivas Kongrelerinden beri ve dört yıllık millî mücadele boyunca Mustafa Kemal'in bundan çok daha çetin ve muhataralı durumları daima ne kadar kiyasetli, uslu ve kanunî tedbirlerle aşıp geçtiğini ve hele Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşundan sonra teşriî kurallara ne kadar titizce riayet ettiğini bilmeyen yoktur.

İmdi, iç ve dış savaşlar devrinde bile kanun ve meşruiyyet yolundan ayrılmayan Mustafa Kemal nasıl olur da memleketi sulha kavuşturduğu ve tam mânasıyle bir hukuk devletinin temellerini atmak üzere bulunduğu bir sırada sırf şahsî prestijine dayanarak, Meclis'teki muhalif cereyanlara rağmen, İsmet Paşayı hükûmet başına getirmeye kalkışabilirdi? Böyle bir davranış ne O'nun siyasî ahlâkına, ne de o zamanki Teşkilâtı Esasiye (Anayasa) hükümlerine uyardı. Zira, o hükümlere göre gerek Başbakanı, gerek bakanları seçmek hakkı Büyük Millet Meclisi'nindi ve Mustafa Kemal buna karşı gelmekle ancak bir «Coup d'Etat» yapmış, bir ihtilâl metodu kullanmış olurdu. Bu metod ise, O'nun İttihadü Terakki ve Enver Paşaya karşı en ateşli muhalefet devirlerinde bile daima nefretle karşıladığı bir işti.

Gene bütün düşüncelerin ışığındadır ki, Fethi Beyi Başbakanlığa neden münasip gördüğünü anlamakta güçlük çekmiyordum. Gerçi, Fethi Beyin arkasında ne bir İnönü Zaferi, ne bir Lozan Sulh Konferansı başarısı vardı; ne de Millî Mücadele'nin değer ölçülerine göre zekâ ve ehliyeti denenmiş bir siyaset adamıydı ama, Meclis'teki itibarı hayli büyüktü. Bunu da, hiç şüphesiz, birbiriyle çekişen

iki hizip arasındaki tarafsız tutumuna borçluydu ve Mustafa Kemal'in güvenini de, en ziyade, bu tutumuyla kazanmış bulunuyordu. O, iktidara geçince Meclis'te hüküm süren elektrikli hava yatışacak; yeni devletin kurulması, devrim meselelerinin çözülmesi yolundaki çalışmaları kolaylaştıran bir siyasî ortama kavuşmak mümkün olacaktı.

Evet, bütün bunları anlıyor gibiydim ama, İsmet Paşanın neden bir ihtilâf konusu olduğunu lâzım gelen bir açıklıkla hâlâ bir türlü keşfedemiyordum. O, kendisini ilk tanıdığım günden beri gerek zekâsının parlaklığı, gerek mizacının dinamikliği ve gerek şahsiyetinin sevimliliği bakımından Mustafa Kemal Paşanın fikir ve silâh arkadaşları arasında en çok değer verdiğim kişilerden biriydi ve bundan başka, gene ilk tanıştığımız günden beri bana karşı gösterdiği yakınlıkla gönlümü çelmiş bulunmaktaydı. Öylesine ki, Lozan dönüşü, Meclis'teki muârızları tarafından uğradığı sataşmalardan birine, iki elini kır düşmüş şakaklarına götürerek: «*Ben bu saçları nerede ağarttım?*» diye haykırdığı anda âdeta gözlerim yaşarmıştı.

Evet, daha yedi sekiz ay öncesine kadar bir ak tel bile gözükmeyen ve şimdi enikonu kırlaşmış şakakları İsmet Paşanın Sulh Konferansında neler çektiğini apaçık belirtiyordu. Kaldıki, birkaç gün önce aramızda geçen bir hasbihalde, bana «Anamdan emdiğim süt burnumdan geldi» deyişi de ayrıca içime işlemiş bulunuyordu. İsmet Paşa gene o hasbihalde bana «örs ile çekiç arası» bir durumda kaldığından yakınmıştı ve ben, bu tabirle, onun ne demek istediğini anlamakta güçlük çekmemiştim.

Biliyordum ki, onu Lozan Konferansında «örs ile çekiç» arasında bırakan zorluklar yalnız İtilâf Devletleri delegelerinin sabotajlarından, mızıkçılıklarından değil, Ankara hükûmetinin kendisini hiç bir hususta desteklememesinden ve barış müzakerelerini çıkmaza sokacağını tahmin ettiği birtakım müdahalelerden ileri gelmişti.

Nitekim, Atatürk, Büyük Nutkunda, İsmet Paşanın bu halden ne kadar sinirlendiğini Ankara Hükûmeti başkanına çektiği şu şifre telgrafı meydana koymakla yeter derecede belirtmiştir:

İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine

Konferans müzakerelerinde Hey'eti Murahhasanın esas talimat kayıtlarından başka olarak, bütün hareket hattının, bütün teferruatıyle Ankara'dan idaresi arzu ve temayülü müzakerelerin memleket için en faydalı bir surette idaresini ve hayırlı sulha varmak iktidarını Heyeti Murahhasadan selb etmektedir. Hükûmetçe tercih buyurulan bu şeklin 93 seferinin Saraydan idaresinden farkı yoktur. Bize karşı «ademi itimad» ve kifayetsizliğimiz hakkında mütemadiyen izhar buyurulan kanaat devam ettikçe bizim vasıtamızla sulh akdi ihtimal haricindedir. (Buna göre) Hükûmetin «noktai nazarını» İtilâf Devletlerine aynen kabul ettirmek kanaatinde bulunan bir heyetin ve bittabi Zatı Vâlalarıyle «hasbel taalluk» Maliye Vekili Beyefendinin bizzat «deruhtei mesuliyet»le konferansa hareket buyurmalarını reca ediyoruz.»

Mustafa Kemal Paşa, gene Büyük Nutuk'unda, İsmet Paşanın Başbakan Rauf Beye çektiği bu sert telgrafı okur okumaz derhal Hükûmet Reisine lâzım gelen cevabı verdirdiğini söyler; ayrıca İsmet

Paşaya da «*Zata mahsustur*» kaydıyle şu özel telgrafı yollar:

26. 6. 39 Cevabi telgrafınızı okudum. Çok asabî bir halde yazılmıştır. Bunu istilzam edecek hiçbir his, fikir ve muamele yoktur. Sizi haksız buldum. İçinde bulunduğunuz müşkülât ve mihnet takdir edilmektedir. (Bu mihnet ve müşkülât) bundan sonra, ihtimal daha da tezayüt edecektir. Ankara'da değil, orada her gün bir hile ihdas edenler âmili infialdır. Metanetle ve çok soğukkanlılıkla mesainizi hüsnü intaca himmet buyurunuz. Arada sui tefehhümü mucip hiçbir husus göremiyorum. Sahai faaliyetiniz mahdut değildir. Fakat, mesai daireniz mahdut ve en mühim mesaile inhisar ettiği için tabiatıyle vaziyet sıkıntılı olmuştur. Gözlerinizden öperim.

Ve hemen bunun ardından, Nutkunu dinleyen Meclis üyelerine şu açıklamada bulunmak lüzumunu duyar:

Muhterem Efendiler; görülüyor ki, der, *İsmet Paşayla olan muhaberelerimde onu rencide edebilecek tarzda iş'ârat da vardır. Nihayete kadar buna mümasil tebligatım olmuştur. İsmet Paşanın da bana aynı tarzda iş'arları olmuştur.*

Mustafa Kemal Paşayla hükûmet meselesine dair görüşmemizde Sulh Konferansı delegasyonu başkanı ve Dışişleri Bakanı ile hükûmet arasındaki çekişmelerin içyüzü bize böylece açıklanmış olsaydı İsmet Paşanın Başvekilliğe getirilmesindeki tereddüdü, hiç şüphesiz, daha iyi anlayacak ve hele «sıhhî ârıza» sözünün gerçek mânasını kavramakta güçlük çekmeyecektik. Bilecektik ki, o sıralarda, İsmet Paşa kulaklarından ziyade sinirlerinden «ârıza»lıdır

ve ortada Fethi Bey gibi sakin, soğukkanlı, geniş yürekli bir siyaset adamı durup dururken o halde bir İsmet Paşanın idare başına geçmesi elbette çok «mahzur»lu olabilirdi.

Kaldı ki, buna rağmen, Mustafa Kemal istese de İsmet Paşayı iktidara getiremezdi. Zira, yukarıda da söylediğim gibi, gerek Başvekili, gerek Vekilleri seçme yetkisi Büyük Millet Meclisinindi ve o zamanki Meclis'te ise İsmet Paşanın oy çoğunluğu toplaması ihtimali pek zayıftı.

İşte, bu şartlar içindedir ki, Fethi Bey zafer sonrasının ilk Başvekili oldu ve bu olay İsmet Paşacılar tarafından dahi bellibaşlı bir muhalefetle karşılanmadı. Zira, Fethi Bey, kurduğu hükûmette İsmet Paşayı Hariciye Vekilliğinde alıkoymak suretiyle bunların gönlünü çelmiş oluyordu. Hele, ben bunu bir Fethi Bey - İsmet Paşa ortak idaresi sayarak hem Meclis'teki ayrılıklara son vercek, hem de devrim yolunda büyük hizmetler görebilecek bir iktidar nazarıyle bakıp sevinmekten kendimi alamıyordum.

Fakat, ne yazık ki, bu sevincim uzun sürmiyecekti. Çok geçmeden, Meclis içinde gene birtakım çekişmeler ve huzursuzluklar başgösterecekti. Atatürk, bunun belirtilerini, Büyük Nutuk'unda şu cümlelerle anlatır ve tefsir eder:

Efendiler, çok geçmeden, Fethi Beyin riyasetindeki Heyeti Vekiliye ve bilhassa Fethi Beyin şahsına tenkitler ve tarizler başladı. Anlaşıldığına göre, bazı Mebuslarda Vekil olmak arzu ve hevesi çoğalmıştı. İş başında bulunan Vekilleri beğenmiyorlardı. Yeni intihapta Fırkamız namına Mebuslukları temin edil-

miş olan birtakımları da (Mustafa Kemal Paşa, burada eski İttihatçılarla Rauf Bey hizbini kast ediyor) *Heyeti Vekile aleyhindeki cereyanları körükleyerek kendi maksatlarına göre istifade zeminleri hazırlamağa çalışıyorlardı. Muhalefete geçecekleri hissedilen bu mebusların maksatları heyeti umumiyyeyi iğfal ederek hükûmete ve Meclis'e «nâfiz» bir vaziyet almak olduğu anlaşılıyordu.*

Lâkin, Fethi Beyin riyaset ettiği Vekiller Heyetini iki ay gibi kısa bir zaman içinde böylesine zaafa düşüren ve bizzat Fethi Bey aleyhine cereyanlar uyandıran sebepler acaba yalnız bundan mı ibaretti? Meclis veya Halk Partisi bünyesindeki bu buhranda acaba Başbakanla Dışişleri Bakanı arasındaki mizaç ve fikir uyuşmazlıklarıyle İsmet Paşa taraftarlarının tesiri olmamış mıdır?

Herhalde, Atatürk o devirden altı yıl sonra söylediği Nutuk'ta, eski polemikleri tazelememek için bu noktaları açıklamak istememiş olsa gerektir. Zira, esas itibarıyle şahsî bir mahiyet taşıyan ve hemen hepsinin ağırlık merkezini İsmet Paşa meselesi teşkil eden bu polemikler, Mustafa Kemal'e, gerek Parti lideri, gerek devlet reisi olarak, bütün siyasî hayatı boyunca vermediği üzüntü kalmamış, nice devrim hareketleri, bu yüzden, O'nun en yakın arkadaşları tarafından beklenmedik tepkilere uğramış ve memleket ölçüsünde birtakım huzursuzluklara yol açmıştır. Nitekim, Fethi Beyin çekilmesi üzerine bu huzursuzluklar âdeta bir rejim buhranı şeklini almıştı. Rauf Bey takımı Meclis'te ve bu takımın sözcülüğünü eden bazı Istanbul gazeteleri basın âleminde, Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin

«Kayıtsız şartsız millî hâkimiyet» prensibine en uygun bir idare tarzı olduğu iddiasıyle bir yandan Cumhuriyet cereyanını önlemeye çalışıyor; öbür yandan Halifeliğin kaldırılmasına karşı sinsi sinsi mücadeleye girişmekten geri kalmıyordu. Halifecilikle kayıtsız şartsız millî hâkimiyet gibi birbirini tutmayan bu iki uçlu dâvanın ise bence bir tek hedefi vardı: Cumhuriyet ilân edildiği takdirde Başvekili seçmek yetkisini tabiatıyle devlet reisi hâiz bulunacak ve bu devlet reisi de Mustafa Kemal'den başka biri olmayacağına göre, Fethi Beyden sonra hükûmet başına İsmet Paşanın getirilmesi imkânı ve ihtimali kuvvetlenecekti.

Bu bakımdan, demek oluyor ki, muhalefet grubunun ve bu grubu tutan basının Cumhuriyet aleyhtarlığı bir prensip meselesinden ziyade idare başına İsmet Paşanın geçmesi endişesinden ileri geliyordu. Nitekim, Cumhuriyetin ilânı ile İsmet Paşanın iktidara gelmesi imkânı hasıl olunca, bu endişe Meclis'teki muhalefet grubuyla bazı Istanbul gazetelerinde bir sinir buhranı haline girmişti. Rauf Bey, Meclis'te «*Hâkimiyeti milliyenin yegâne tecelligâhı Büyük Millet Meclisidir. Millet, mukadderatını kendisinden başka bir kimseye tevdi etmeyi nefsine zillet addeder.*» diye beyanlarda bulunuyor. Basında ise, «Tanin» gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) «*Kabine kurup düşürmek hakkı Padişahlara bile verilmemişken(!) şimdi, o hak Reisicumhura mı veriliyor?*» diye yakınıyor, ya da «Cumhuriyet bize, idare şekli değişmesiyle birlikte zihniyet değişmesi de getiriyor mu?» tarzında kinayelerle dolu yazılar yazmaktan çekinmiyordu. Gene aynı

yazar ki, öteden beri Cumhuriyet taraftarlığıyle tanınmıştı, şöyle diyordu: «*Cenubî Amerika'da yirmi kadar memleket vardır ki, hepsinin ismi de Cumhuriyettir. Hatta, hep zencilerden terekküp eden Hayiti bile bu ismi taşır. Fakat, buralarda Cumhuriyetin 'hükûmeti mutlaka'lardan pek az farkı vardır. İrsî bir hükümdar yerine zorla cumhurreisliğine çıkmış bir 'mütegallibe' görürüz, işte bu kadar.*» ve ilâve ediyordu: «*Cumhuriyet namı altında 'hükûmeti mutlaka'ların hüküm sürmesi de askerî 'rüesâ' yüzündendir.*»

İmdi, Rauf Bey «Millet mukadderatını kendisinden başka bir kimseye tevdi etmeyi nefsine zillet addeder» derken «kimse» sözüyle kimi kastettiğini *Tanin* başyazarı «askerî rüesâ» tabirini kullanmak suretiyle kimleri gözönüne getirmek istediğini burada izaha hacet yoktur sanırım. Kaldı ki, o zamanlar muhalefet basınının bayraktarı *Tevhidi Efkâr* gazetesi başyazarı Velit Ebuzziya'nın başyazılarının birindeki şu satırlar bu hususta açıklanması lâzım gelen hiçbir nokta bırakmamaktadır: «*Meclis'te muvafık mebuslar her mühim işi gürültüye boğmak eğlencesinde devam ederek münekkitleri susturdukça İsmet Paşa hükûmeti hiç şüphesiz itimat reyi alacaktır. Fakat, bu itimat reyinin hakikî mahiyeti, nihayet, bir sandukanın içine fazla miktarda beyaz kâğıt atılmış olmasından ibaret kalacaktır!*»

Şu halde, «Cumhuriyet», Rauf Beyin «bir kimse», Hüseyin Cahit Beyin «askerî rüesâ» ve nihayet Velit Ebuzziya'nın «İsmet Paşa» gibi kişilerin iktidar başına geçmelerine yol açan bir rejim mânasına alınmasaydı acaba gene böyle hücumlara uğrayacak

mıydı? O devirde, bu hücumlara karşı koyan üç dört gazete yazarından biri olmama ve en sert tartışmalara, polemiklere karışmış bulunmama rağmen, kendi kendime bu soruya kesin cevap vermekte hâlâ tereddüde düştüğümü itiraf ederim. Gerçi, bunların «askerî rüesâ» deyimiyle en başta Mustafa Kemal'i hedef tuttukları muhakkaktı ve Halifecilik taraftarlarının maksadı da, hiç şüphe yok ki, muhtemel bir askerî diktatörlüğe «ruhanî» bir nüfuzla karşı koymak olsa gerekti.

Herhalde, bir hakikat varsa, o da şudur ki, Cumhuriyet rejiminin ilânı ile 1337 (1922) Başvekil seçmek ve o Anayasanın Vekiller heyetini teşkil etmek yetkisini Büyük Millet Meclisi'ne veren maddesini «Başvekil Reisicumhur tarafından ve Meclis âzası meyanından intihap olunur. Diğer Vekiller Başvekil tarafından gene Meclis âzası arasından intihap olunduktan sonra heyeti umumiyesi Meclis'in tasvibine arzedilir» şeklinde tadil edilmeseydi T. B. M. M'nin o zamanki havası içinde İsmet Paşanın iktidara getirilmesi büsbütün imkânsız değilse bile hayli zordu.

Lâkin, İsmet Paşa iktidara geldi de ne oldu? Meclisteki kaynaşmalar yatıştı ve normal bir durum sağlanabildi mi? Ne gezer! Hükûmet, öncekinden daha şiddetli hücumlar karşısında kaldı. Ortaya İsmet Paşanın bir polis rejimi kurduğu ileri sürüldü. Muhabere hürriyetinin ihlâl edildiği, kapılar arkasından konuşmaların dinlendiği ve bazı milletvekilleri ardından «hafiyye» ler dolaştırıldığı iddia edildi. Rauf Bey, ikide bir kürsüye çıkıp elinde birtakım örselenmiş zarflar göstererek kendisine gelen mek-

tupların açılmış olduğunu söylüyordu. Onun arkasından, başka bir milletvekili, bilmem hangi arkadaşının evinde yaptığı hususî konuşmanın A'dan Z'e kadar zaptı tutularak Dahiliye vekilliğine jurnal edilmesinden sızlanıp yakınıyordu. Sivil polisler tarafından takip edildiklerini söyleyenlerin sayısı ise hayli kabarıktı.

Gerçi, bütün bu hücumların ön hedefi, zamanın Dahiliye Vekili (sonradan Londra ve Varşova Büyükelçimiz olan) Ferit (Tek) Beydi. Fakat, onun arkasında asıl vurulmak istenenin İsmet Paşa olduğunda şüphe yoktu. Nitekim, Ferit Bey, Özel Kalem müdürünün gazetelere düşen birtakım dolaşık işleri yüzünden istifasını verip çekildikten sonra da Meclis ve basındaki İsmet Paşa aleyhtarlığı son bulmadı. Meselâ, ortaya bir «Haydarpaşa - Bağdat Demiryolu» dâvası atıldı. Hükûmet bu demiryolunun eskisi gibi Alman kumpanyasının tasarruf ve idaresinde bırakılmasını, milletvekillerinin büyük bir kısmı ise devlet tarafından satın alınıp işletilmesini —yani bugünkü deyimiyle— millîleştirilmesini istiyordu. Bu tartışmada, hükûmet sözcülüğü eden devrin Nafia Vekili (Bayındırlık Bakanı) Muhtar Bey, bir vakitler Alman kumpanyasının hizmetinde bulunmuş bir mühendis ve bir demiryolu işleri uzmanı sıfatıyle millileştirme tezini birtakım teknik delillerle çürütmeye çalışıyor ve bu hususta o kadar büyük bir gayret sarf ediyordu ki, çok geçmeden, bütün Meclis'te şahsı aleyhine bazı şüpheler uyandırmaktan hâli kalmamıştı. Onun, Alman kumpanyası umum müdürü Mösyö Hugnen'in adamı olduğu söylentileri alıp yürüyor ve önce kulaktan kulağa

fısıldanan bu söylentilerin Meclis kürsüsünden açıkça ifade edildiği de oluyordu.

İsmet Paşa ise, gerek bir hükûmet krizine yol açan ve bir skandal mahiyetini göstermeye başlayan bu hali önlemek, gerekse kendi Bayındırlık Bakanını savunmak için boş yere çırpınıyor, her kürsüye çıkıp inişinde gürültülerle karşılanıyordu ve dikkate şayan nokta, Meclis Başkanı Fethi Bey'in de riyaset makamından İsmet Paşanın düştüğü bu durumu alaycı bir gülümsemeyle seyretmesiydi.

Hiç unutmam, o hâdiselerle dolu oturumların birinde, yanımda bulunan Refet Paşa beni dirseğiyle dürterek şöyle demişti:

«—Hele, şunun (yani İsmet Paşanın) haline bakın! Bu hale acıklı demekten başka ne söylenebilir? Zavallı adam, memleketi bu içtima salonundan, milleti de bu salonu dolduran kalabalıktan ibaret sanıyor ve işte, böylece havanda su döğüp duruyor.»

Refet Paşa ezelî rakibi İsmet Paşayı dar görüşlülük ve kısır gayretlilikle mi vasıflandırmak istiyordu bilmiyorum. O sırada yüreğime dokunan şey, sadece, harp meydanlarının destanî havası içinde tanıdığım Kumandanın politika arenasında düştüğü hazin durumdu.

Çok geçmeden bu arenanın, insanı ne kadar hırpalayıcı ve yıpratıcı olduğunu bizzat kendi nefsimde hissedecektim. Şöyle ki, Cumhuriyetin ilk Bütçe Kanunu tasarısı üzerine yazdığım bir yazı[5] Meclis'in toplantı salinde bana karşı şiddetli bir fırtına kopmasına sebep olmuştu. Bahis konusu

5 *Bir mevzuu mu?* başlığını taşıyan bu yazı «Akşam» gazetesinin baş sütununda yayınlanmıştı.

tasarıyı hazırlayan «Muvazenei Maliye Encümeni» Başkan ve üyeleri, o yazımla hakarete uğradıkları iddiasında bulunuyorlar ve aleyhimde söylemediklerini bırakmıyorlardı. Bu komisyonun Başkanı —ki, mensup olduğum ailenin iyiliklerini görmüş— hemşehrim Reşat Beydi, sesinin en sert tonuyla sözlerine şöyle başlıyordu: «Efendiler, Yakup Kadri Bey, bu makalesiyle yalnız encümenimize değil, Meclisi âlinin şahsiyeti maneviyesine tecavüzde bulunmuştur.»

Neden mi diyeceksiniz? Çünki, o Bütçe Kanunu tasarısının en başına «Makamı Muallâyı Hilâfet» tabiriyle Halifeye ve onun arkasından «Şehzadei Civanbaht, Sultanı Alyetüşşan» unvanlarıyle erkek ve kadın eski Hânedan mensuplarına bağlanan ödenek ve aylık fasıllarının geçirilmesi ve bunların altına Cumhurbaşkanlığı bütçesinin sıkıştırılmış bulunması karşısında bir cumhuriyetçi şuuruyla duyduğum hayreti ifade etmiştim de ondan...

Fakat, gel gör ki, Komisyon başkanı, bunu —yani bir Cumhuriyet kanunu tasarısında Hilafet tahsisatı faslını en başa geçirip Cumhurbaşkanlığınınkini ondan sonra almakta ve Hânedan üyelerine, Saltanat devrindeki resmî unvanlarıyla maaş bağlamaktaki acayiplik karşısındaki tepkimi bir «zebunküşlük» sayıyor ve yukarıda bahsi geçen yazıyı Mustafa Kemal Paşanın emriyle yazmış olduğum kanaatini belirten şu sözlerle tamamlıyordu: «Efendiler, Yakup Kadri Bey bilmelidir ki, Encümeniniz yalnız kendi vicdanının emrini dinler ve ona göre hareket eder.»[6]

6 Oysa, tartışma konusu yazımı yazdığım sıralarda Mustafa Kemal Paşa İzmir'de idi. Kaldı ki, kendilerinin yanıbaşında bulunduğumuz zamanlarda dahi bize emirle yazı yazdırdığı hiç vâki değildi.

Bunun üzerine, o oturuma başkanlık eden Fethi Bey, sanki ben bir soruya cevap verme mecburiyetinde bulunan bir Bakanmışım gibi beni kürsüye davet etti ve asıl kızılca kıyamet de o zaman koptu. Sağdan soldan bağırışmalar, çağırışmalar, üstüme saldırır gibi davranışlar, elde kurşun kalemiyle gözümü oyma tehditlerinde bulunmalar bana kendimi savunma için tek bir söz söylemeye imkân bırakmıyordu.[7]

Bereket versin ki, Halk Partisinin savaşçı kadrosundan bazı arkadaşlar kürsünün etrafında bir barikat kurmak suretiyle bu hücumların önüne geçmişler ve konuşabilmemi temin etmişlerdi.

Lâkin işin en garip tarafı, bu hâdisenin üstünden on beş yirmi gün ya geçmiş ya geçmemişti ki, aynı Meclis'te Hilâfet müesseseşinin kaldırılmasına ve bütün hânedan mensuplarının sınır dışı edilmesine karar verilmiş, hattâ bu kararın en ateşli taraftarları Hilâfeti, Hânedanı korumayı, yalnız korumayı değil, baş üstünde tutmayı bir «vicdan» borcu bilenler arasından çıkmıştı. Öyleki, bunlar Hânedan mensupları içindeki yaşlı kadınların sürgünden «muaf» tutulması lehinde Mustafa Kemal Paşanın son dakikada yaptığı bir müdahaleye karşı koyarak: «Olmaz, olmaz. Ne çıkarsa o saray kadınlarının başı altından çıkar!..» diye haykırışmaktan da çekinmemişlerdi. Tam bu feveran sırasındadır ki, Eskişehir Mebusu rahmetli Emin (Sazak) kendine mahsus babayane ve şakacı tavırlarıyle bana yaklaşıp yerden bir temennah çakmış ve mânalı mânalı

7 Bu dramatik hâdiseye dair daha uzun tafsilâtı Falih Rıfkı'nın *Çankaya* hatıralarında bulabilirsiniz.

gülümseyerek: «Meğer efendimizin hakkı varmış» demişti. Emin Sazak'ın bu sözlerle neyi iyma ettiğini anlamak güç değildi. Belli ki, o da, on onbeş gün önce «Akşam» gazetesinde çıkan yazıyı yazmak cesaretini Mustafa Kemal Paşanın emir veya teşvikinden almış olduğumu sanıyordu.

Burada «cesaret» kelimesini boş yere kullanmıyorum. O günlerin havası içinde Hilâfet müessesesi aleyhinde bulunmak gerçekten bir cesaret sayılabilirdi. Zira, Meclis çevresinde epeyce kesif bir çoğunluk ve Istanbul basınının hemen tümü, her nedense, bir zamanlar demagojik bir «hâkimiyeti milliye» anlayışıyle, önlemeye çalıştığı Cumhuriyet rejimini şimdi de Hilâfet sancağının bağlarıyle kösteklemeye çabalıyordu. Meclis'te, Seyyit Bey ve Şeyh Saffet Efendi gibi aydın kafalı din adamlarının Hilâfet müessesesinin lüzumsuzluğuna dair «İçtihat»larına rağmen, bu konuda açılan kampanya öylesine genişlemişti ki, memleket dışında bile birtakım yankılar uyandırmağa başlamıştı. İsmailiye mezhebinin Şeyhi Ağahan İngiltere'den; Türk dostluğuyla tanınmış Fransız yazarı Claude Farrère, Fransa'dan Halifelik lehine şefaatte bulunuyor ve Mustafa Kemal'e «Hilâfeti kaldırırsanız bütün İslâm âlemindeki prestijinizi kaybedersiniz» diye mesajlar, mektuplar gönderiyorlardı.[8] İç işlerimize karışma mahiyetini taşıyan ve bu bakımdan bağımsızlığımıza gölge düşüren, millî haysiyetimize dokunan o mektuplar ve mesajlar ise, bilmem hangi yollardan, «Tanin» ve «Tevhidi Efkâr» gazetelerinin baş sayfalarında yer buluyordu.

8 Oysa, Pakistan müstesna olmak üzere, İslâm âlemi Hilâfet meselesi karşısında tamamıyle ilgisiz kalmaktaydı.

Bu yayınlardan cüret alan Halife Mecid Efendi ise hükûmetin kendisine karşı tutumundan «resmen» şikâyete ve birtakım haklar, yetkiler talep etmeye başlamıştı ve bu davranışları, o sıralarda İzmir'de bulunan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşaya Ankara hükûmeti tarafından Başbakan İsmet imzasını taşıyan bir şifre telgrafla şu şekilde arz olunmuştu:

Bir müddetten beri gazetelerde Hilâfet makamının vaziyeti ve halifenin şahısları hakkında sui telâkkilere yol açan neşriyata tesadüf edilmekte olduğundan ve sebepsizce yapılan bu saygısızca neşriyattan (!) ve hele arasıra Istanbul'a giden hükûmet erkânının ve resmî heyetlerin kendileriyle temastan çekinmelerinden Halife'nin büyük bir teessür duyduğu cihetle Baş Mabeyincilerinin Ankara'ya veya itimada şayan bir zatın kendisiyle görüşmek üzre Istanbul'a gönderilmesini reca suretiyle hislerini ve temennilerini düşünmüş ise de yanlış tefsire yol açar ihtimaline karşı vazgeçtiklerini beyan ettiği Başkâtip Bey tarafından haber verilmekte ve «tahsisat» meselesi uzun uzadıya anlatılarak Hilâfet hazinesinin yeterliği üstünde ve mükellefiyeti dışındaki masraflar için Maliyece muavenette bulunulacağı hakkında Hükûmet tarafından 15 Nisan 1339 (1924) tarihinde vuku bulan iş'arın tetkiki ve temini lüzumu ilâve edilmektedir. Keyfiyet Vekiller Heyetince müzakere olunacaktır. Neticeyi ayrıca arz ederim Efendim.[9]

Babıâli resmî «tahriratının» çapraşık üslûbuna rağmen, Halifeyi âdeta haklı gördüğü anlaşılan İsmet

9 Bu telgraf, dili ve üslubu değiştirilmeksizin *Büyük Nutuk*'tan olduğu gibi alınmıştır.

Paşanın bu telgrafına Cumhurbaşkanının verdiği cevap ise şudur:

"Hilâfet makamı ve Halifenin şahsı hakkında sui telakkilere yol açan Halifenin kendi hareket tarzıdır. Halife iç hayatı ve daha ziyade dış hayatıyle ecdadı Padişahların meslekini takibeder görünmektedir. Cuma alayları, yanlarına memurlar göndermek suretiyle ecnebi mümessillerle münasebetlere girişmeler, tantanalı gezintiler, saray hayatı, sarayında İhtiyat Zabitlerine varıncaya kadar kabul ve onların şikâyetlerini dinlemek, onlarla beraber ağlamak gibi hareketler bu kabildendir. Halbuki, Halife, Türkiye Cumhuriyeti ve Türkiye halkı ile karşı karşıya vaziyetini mütalaa ettiği zaman İngiltere Krallığı ile Hindistan müslümanları veya Efgan devleti ile Efgan halkına karşı Hilâfetin vaziyeti «vahidi kıyasi» olarak dikkat nazarında tutulmalıdır. Halife ve bütün cihan, kat'i olarak, bilmelidir ki, mevcut ve «mahfuz» olan Halife ve Hilâfet makamının hakikatte din ve siyaset bakımından hiçbir mana ve «hikmeti mevcudiyeti» yoktur. Türk Cumhuriyeti varlığını, istiklâlini safsatalarla tehlikeye maruz bırakamaz ve hilâfet makamı bizce en nihayet tarihî bir hatıra olmaktan fazla bir ehemmiyet taşıyamaz. Türkiye Cumhuriyeti devlet adamlarının veya resmî heyetlerin kendisiyle temasını talep etmesi dahi Cumhuriyetin istiklâline sarih tecavüzdür. Baş Mabeyincisini Ankara'ya göndermek veya şayanı itimad bir zatın yanına gönderilmesini istemek Hükûmete his ve dileklerini bildirmek talebinde bulunması dahi Cumhuriyet Hükûmetiyle karşı karşıya vaziyet alması demektir. Buna da selâhiyyeti yoktur. Kendisiyle hükûmeti arasında Baş-

kâtibini muhabereye memur etmesi de fazladır. Başkâtibe böyle küstahlıktan sakınması lüzumu ihtar olunmalıdır. Halifenin hayat ve maişetini temin için Türkiye Cumhuriyeti Reisi'nin tahsisatından aşağı bir «tahsisat» kâfi gelir. Maksat debdebeli ve şatafatlı bir ömür sürmek değildir. İnsanca yaşamak ve geçinmekten ibarettir. Hilâfet hazinesinden ne kast edildiğini anlayamadım. Hilâfetin hazinesi yoktur ve olamaz. Böyle bir hazineyi ecdadından almış ise resmen ve açıkça malûmat edinilip bildirilmesini reca ederim. Halifenin aldığı «tahsisat»la temini kabil olmayan vergiler nelermiş ve Hükûmet 15 Nisan 1339 tarihinde ne gibi vaitlerde ve iş'arlarda bulunmuştur? Lütfen haber veriniz. Halifenin «ikametgâh»ını tesbit hükûmetin şimdiye kadar yapmış olması lazım gelen bir vazife idi. İstanbul'da milletin boğazından kesilmiş paralarla yapılma bir çok saraylar ve bu sarayların içinde bir çok kıymetli eşya ve «levazimat» hükûmetin vaziyeti tesbit etmemesi yüzünden heder oluyor. Halife mensupları en kıymetli olanları Beyoğlu'nda, şurada burada satıyorlar diye rivayetler vardır. Hükûmet bir an evvel bunlara el koymalıdır. Satılmak lâzım ise hükûmet satmalıdır. Hilâfet kadrosu ciddî tetkik ve «tensik» olunmak lâzımdır ki, Başmabeyinciler, Başkâtipler Halifeyi hâlâ Saltanat hulyası içinde uyutmasın! Fransızların (eski) Kral ve Hanedan mensuplarını Fransa'ya sokmayı istiklâl ve hakimiyetleri için, yüz sene sonra, bugün dahi malızurlu görüp dururken, her gün ufuktan Saltanat güneşinin doğmasına duacı bir hanedan mensupları hakkındaki muamelemizde Türkiye Cumhuriyeti'ni nezaket ve safsata kurbanı edemeyiz.

Halife, kendinin ve makamının ne olduğunu açıkça bilmeli ve bununla «iktifa» etmelidir. (Bu hususta) hükûmetçe ciddî ve esaslı tedbirler alınması ile iş'arını reca ederim."

Bu ibret verici şifreli telgraf muhaberesi üzerinde biraz durmak ve inkılâp tarihimiz hakkında bundan lâzım gelen dersi almak çok faydalı olsa gerektir. Devrin Başbakanı İsmet Paşa, Halife'nin, âdeta bir protestoyu andıran şikâyet ve arzusunun hükûmetçe «müzakere edilmekte olduğunu» bildiriyor; Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ise bu şikâyet ve arzuların ciddî tedbirlerle karşılanmasını istiyor. Her iki devlet adamı arasındaki bu çelişme bir zihniyet farkından ya da bir görüş ve metod ayrılığından mı doğmaktadır? Bu soruya «Evet» cevabını vermekle bir hatâya düşmüş sayılmayız. Devrim meselelerinde İsmet Paşanın ne kadar tereddütlü, ne kadar kararsız ve hattâ bazı defa ne kadar «muvazaacı» olduğunu Atatürk'ün ölümünden sonraki davranış ve tutumlarında müşahede etmişizdir.

Lâkin, burada sözü geçen meseledeki hareket tarzını yalnız mizacının bu zaaflarına atfetmekle kalırsak, bana öyle geliyor ki, hakikatin yalnız bir kısmını açıklamış oluruz ve kendimizi başka bir soruyla karşı karşıya buluruz. O soru da şudur: Acaba Başbakan İsmet Paşa, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in telgrafında bütün tafsilâtıyle belirtilen olaylardan ve saray entrikalarından haberi yoktu da Halife ve halifeciler tarafından gafil avlanmakta mıydı? Ben buna ihtimal veremem. Zira, bilirim ki, İsmet Paşanın vesveseli ve daima uyanık

olan zekâsı böyle bir gaflete düşmesine asla müsait değildir. Şu halde, yukarıda bahsi geçen muhalefet kampanyalarının tesiri altında kalıp sindiğine, ya da Hilâfet bahsinde yazılıp söylenenlere inandığına mı hükmetmemiz lâzım gelir? Ben, buna da ihtimal veremem. O devirde sırtını büyük liderin prestijine ve kudretine dayamış bir İsmet Paşanın herhangi bir muhalefet karşısında sinmesi de akla gelemezdi. Harp cephesinde olsun, politika alanında olsun nice güçlü ve ünlü rakiplerini bu prestij ve kudretin himayesine sığınarak bertaraf etmemiş miydi? Lâiklik bahsinde Atatürk kadar ileri görüşlü olduğunu bildiğim aynı adam inanç bakımından hilâfetçi de olamazdı. Yukarıya aldığım şifre telgrafın yazılışından pek kısa bir zaman önce, bir parti toplantısında Rauf Beyle tartışırken: «Tarihin herhangi bir devrinde bir Halife, zihninden bu memleketin mukadderatına karışmak arzusunu geçirirse o kafayı behemehal koparacağız!» diye haykıran İsmet Paşa değil miydi?

Öyle, öyle ama, şimdi bu İsmet Paşa başbakanlık koltuğuna yerleştikten sonra belki de o ihtilâlci tonunu yumuşatmaya başlamıştı.

Buna şaşmamalı. İsmet Paşa, her şeyden evvel, maharetli bir taktikçidir. Atatürk devrinde uzun yıllar iktidarda tutunabilişini en ziyade bu kabiliyetine borçludur. O devir boyunca Liderle Büyük Millet Meclisi arasında —kâh birine kâh öbürüne dayanmak suretiyle— uyguladığı baskül hünerlerini yakından görmüş olanlar bu müşahedemin ne kadar doğru olduğunu tasdikte tereddüde düşmezler sanırım. Lâkin, tâ o zamanlardan tanık aramaya

ne lüzum var? İsmet Paşa şu son yıllardaki iktidarında da Meclis'le Ordu arasında aynı hünerleri göstermemiş midir?

İşte, bütün bu tecrübeleri gözden geçirerek, kendi kendime soruyorum ki, niçin Mustafa Kemal'in millî prestijini Halife'nin —var zannettiği— manevî nüfuzuyla dengelemek ve böylece idare terazisinin sapını, ne birinin ne öbürünün ağır basmasına meydan vermeksizin elinde tutmak hevesine düşmüş olmasın? Gerçi, İsmet Paşanın pek ince hesaplı bir adam olduğunu bilmekle beraber, o vakitler bu gibi bir «faraziyye»ye aklımın en ücra köşesinde bile yer veremezdim. Zira, Atatürk'e bağlılığını hiçbir şahsî endişe ile bağdaştıramayacağı kanısında idim.

Nitekim, bahis konusu Halife meselesini «müzakere» yoluyla halletmeye karar vermişken Mustafa Kemal'in uyarması ve direktifi üzerine derhal birtakım «ciddî» ve «esaslı» tedbirlerle karşılaması bu görüşümün isabetine bir delil teşkil etse gerektir.

Pek iyi hatırlıyorum ki, İsmet Paşanın ilk «ciddî» ve «esaslı» tedbiri muhalefet grubunun şiddetli itirazlarına karşı koyarak Büyük Millet Meclisi'nden, Hilâfet propagandacılarını yargılamak üzere İstanbul'a bir İstiklâl Mahkemesi gönderilmesi kararını almak olmuştu. Bu mahkeme gerçi, bir rejim krizi yaratırcasına yayınlarda bulunmak suçuyla sanık beş altı basın erkânından hiçbirini cezalandıramamış ve yalnız birtakım broşürler ve beyanlarla Hilâfet müessesesi yanı sıra bir de Meşrutiyet dâvasını savunmuş olan eski «Mebusan Meclisi» üyelerinden Lutfi Fikri'yi hapse mahkûm etmekle kalmıştı ama, İstanbul havasında siyasî kaynaşmayı

yatıştırma ve dolayısıyle Hilâfetin kaldırılmasına müsait ortamı hazırlamak bakımından epeyce ehemmiyetli bir devrim hizmeti görmüştü.

Lâkin, bununla her şey yoluna mı girmişti? Lâkin, Hilâfet meselesi kökünden çözülüp Hânedan mensupları yurt dışı edilir edilmez, hükûmet ve bu hükûmet başında bulunan İsmet Paşa aleyhindeki polemikler, tahrikler artık sona mı ermişti? Hayır; diyebilirim ki, eskisinden daha fazla şiddetle sürüp gitmişti. Gerek Meclis'te, gerek İstanbul basınında her idarî tutum, bayındırlık, ekonomi ve maliye alanında her atılmak istenen adım türlü türlü tenkitler ve itirazlarla karşılanıyor; bir yere bir vali mi tayin edildi, aleyhinde, daha işe başlamadan önce, söylenmedik söz kalmıyor; yeni bir Ankara şehri kurulmasından, yeni demiryolları döşenmesi tasarısına kadar her teşebbüs halkın belini büken bir «mükellefiyet» yükü diye gösteriliyor; hele «Tanin» gazetesi başyazarı «İsmet Paşa bu çelik raylarını bizim kemiklerimiz üstünden mi geçirecek?» sözünü hemen her gün tekrar etmekten kendini alamıyordu. Hükümetin yabancı sermayeye, daha doğrusu dış yardımlara karşı temkinli ve çekingen tutumu ise —sanki o sermaye ve yardımlar kapımızı çalıyormuş da biz açmıyormuşuz gibi— memleketi sefalete, devleti iflâsa sürükleyici bir malî ve iktisadî siyaset olarak tarif edilmekte idi ve günün birinde, Ankara hükûmet çevrelerinden, Kapitülasyon devrinden kalma ecnebi şirketlerin millîleştirilmesi sözleri aksetmeye başlayınca eski Osmanlı Payıtahtında yürek parçalayıcı bir çığlıktır kopuverdi. Biz, —Ankara basınının birkaç yazarı, devrim-

ciliğin öncü ve hamleci kadrosunu teşkil eden bazı Meclis arkadaşlarımızla birlikte— İstanbul cephesinde girişilen bu «umumî taarruz»a karşı koyabilmek için elimizden gelen gayreti sarf ediyor; fakat, bu gayretlerimiz birtakım İstanbul gazete yazarlarının bize «kalemşor», «silahşor» ya da «dalkavuk» ve «şakşakçı» adları takmasından başka bir şeye yaramıyordu. Meclis ve Parti içindeki muhalifler ise bizi bir kaşık suda boğmak istidadını gösteriyordu. Bunların içine karışan —ne suretle bilmem— Toprak Ağaları, eski Şeyhler ve Hocalar nazarında aşırı telâkki edilen bütün hareketleri körükleyen de bizler idik. Hattâ, bir gün, Falih Rıfkı ile ben Meclis'in istirahat salonunda otururken bunlardan ikisi kapı eşiğinden bizi gözetleyerek biribirinin kulağına bir şeyler fısıldadıklarını sezip hayli kuşkulanmıştık. Bunlar kara cahil iki Ağa idi. Yazılarımızı okumamış olmakla beraber, sonradan işittiğimize göre, aleyhimizdeki söylentilerin etkisi altında bizi tanımak merakına düşmüşlerdi. Gerçi, bu gibilerin safderunca davranışları bizi, nihayet, güldürmekle kalıyordu ama, aydın kafalı diğer birkaç genç milletvekilinin de aynı kimseler arasında bize karşı vaziyet almış olmalarına tahammül edemiyorduk.

Hele, bunların yeni Teşkilâtı Esasiye kanunu tasarısının görüşülmesi sırasında Cumhurbaşkanına veto hakkı ve başkumandanlık selâhiyeti verilmemesi hususunda açtıkları kampanya, bize, Mustafa Kemal Paşaya karşı bir itimatsızlık belirtisi gibi göründüğünden aramızda epeyce sert tartışmalara yol açıyordu.

Evet, yeni Teşkilâtı Esasiye tasarısı ve tasarı-

daki veto hakkı ile başkumandanlık selâhiyeti maddeleri... Hilâfet dâvası kapandıktan sonra şimdi de ortaya bu mesele çıkmıştı ve bu yüzden Büyük Millet Meclisi'nde bir kızılca kıyamettir kopuyordu. Bu maddeler kabul edilirse «kayıtsız şartsız millî hâkimiyet» nerede kalırdı? Bu, Cumhurbaşkanının —Yani Mustafa Kemal Paşanın— başımıza Diktatör kesilmesinden başka neyi ifade ederdi? Milletvekilleri, işte bu sorunlar karşısında büyük bir telâşa düşüyor; demagojik nutuklarıyle hukukî beyanları birbirine karışıyor; Mustafa Kemal'in eski silâh arkadaşları o nutukları söyleyenleri, o beyanlarda bulunanları alttan alta kışkırtıyor ve O'nun en yakın dostu, Meclis Başkanı Fethi Bey bir yanardağ halini alan hitabet kürsüsünü tepeden gülümseye gülümseye seyrediyor ve başta «Tanin»le «Tevhidi Efkâr» olmak üzere, bellibaşlı muhalif Istanbul gazeteleri bu ateşli Meclis tartışmalarını körükleyip duruyordu.

Bu arada İsmet Paşa hükûmeti ve hassaten İsmet Paşanın şahsı aleyhinde Meclis içi, Meclis dışı girişilen mücadelenin konusunu ise yalnız Teşkilâtı-Esasiye Kanunu teşkil etmemekte idi. Bunun arkasından daha bir sürü meseleler ileri sürülmüştü. Rauf Bey, ikidebir kürsüye çıkıp kâh «Men'i Şekavet», kâh «Köy Kanunu»nun tatbik edilmediğinden, kâh «fedakâr ve kahraman ordumuzun» «ibate» ve «iaşe» bakımından ihmale uğratılışından şikâyet ediyor; derken sözü adlî bir haksızlık olayına, ya da herhangi bir idarî yolsuzluk işine dökerek ilgili bakanları her gün bir soru yağmuru altına çekiyor ve bu soruları başka muhalefet erkânı ta-

rafından demokrasi, millî hâkimiyet bahisleri üzerine açılan ideolojik tartışmalar takibediyordu ve tartışmalar —sanki gazeteler sesi büyüten âletlermiş gibi— İstanbul basınında şu çeşit yankılar uyandırıyordu:

«Halk Fırkasının, İsmet Paşa hükûmetinin memlekete arzettiği çirkin çehre. Şahsî ihtiraslarına bu kadar esir olan zimamdarlar millî bir Fırka vücuda getirmek, milleti temsil etmek iddiasına kalkışamazlar. İyi bir istikbal ümidi ile galeyan dolu gençler taze ve temiz kanlarını feda ettiler: memleketi kurtarmak için. Memleketi şahıslarından ve ihtiraslarından başka bir şey düşünmeyen politikacılar elinde oyuncak yapmak için değil...»

İsmet Paşa aleyhtarlığı yalnız Meclis ve basın çevrelerinde kalmayıp orduya da sirayet etmek tehlikesini göstermeye başladı. Atatürk bu tehlikeyi, nasıl sezinlediğini Büyük *Nutuk*'unda şu suretle ifade eder:

«... *Rauf Beyin Heyeti Vekile riyasetinden çekildiğinden beri kendisiyle Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Refet Paşalar ve saire arasında bir tertip düşünülmüştür. Bunda muvaffak olabilmek için Orduyu ele almak lüzumlu görülmüştür. Bu maksatla Kâzım Karabekir Paşa (mebusluktan çekilip) Birinci Ordu müfettişliğine tayin edildikten sonra sabık kumandanlığı mıntıkası olan Şark Vilâyetlerinde dolaşırken, Ali Fuat Paşa da politikadan hazzetmediğini ve hayatını askerlik meslekine hasretmek istediğini ileri sürerek «terfian» İkinci Ordu müfettişliğine gitti. Üçüncü Ordu müfettişi Cevat Paşanın ve bu müfettişlik dahilindeki Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar*

Paşanın da aynı tertibe dahil olabileceklerini kabul ettiler. Bir sene ordular üzerinde, kendi noktai nazarlarına göre, çalıştılar ve orduları kendi lehlerine kazandıklarına zâhip oldular.»

Mustafa Kemal Paşanın bu açıklaması, ister istemez, bizde muhalefetin politika ve basın alanında gemi azıya almak cesaretini bu sanıdan almış olduğu şüphesini uyandıracak bir kesinlik ifade etmektedir. Nitekim, Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşaların birer yıl sonra Ordu müfettişliklerinden çekilerek tekrar Millet Meclisi'ne gelişleri üzerine siyasî mücadelenin büsbütün kızışması bu şüpheyi arttıracak bir mâna ve mahiyet taşımaktadır. Bu hususta indî bir mütalâada bulunmamak için gene sözü Atatürk'e bırakıyorum. Atatürk, Büyük *Nutuk*'unda adı geçen Paşaların Meclis'e ne kadar menfî bir ruh haliyle ve mücadeleye ne kadar kararlı olarak döndüklerini gösteren vesika ve olayları gözlerimiz önüne şöylece sermektedir:

KÂZIM KARABEKİR PAŞANIN GENEL KURMAY BAŞKANLIĞINA SUNDUĞU İSTİFANAME SURETİ

Bir senelik ordu müfettişliğim zamanında gerek teftişlerim neticesi verdiğim raporlarımın, gerek ordumuzun taali ve takviyesi için takdim ettiğim layihalarımın nazarı dikkata alınmadığını görmekle teessür ve ye'sim fevkalâdedir. Uhdeme düşen vazifeyi mebusluk sıfatıyle daha müsterihül-vicdan yapacağıma kanaati tâmme hasıl ettiğimden Ordu müfettişliğinden istifa ettiğimi arz eylerim Efendim.»

Bu bir istifanâme değil, âdeta bir ültimatomdur. Ali Fuat Paşanın istifanâmesi, gerçi böyle bir

edâ taşımamaktadır ama, Ankara'ya dönüşünde Mustafa Kemal Paşayla aralarında geçen bir hâdise yüzünden Çankaya çevrelerinde hayli derin bir üzüntü uyandırmıştır. Bunu da Atatürk şöyle anlatır:

30 Teşrinievvel günü, İkinci Ordu müfettişi Ali Fuat Paşanın Konya'dan geldiği bildirildi. Kendisini akşam yemeğine Çankaya'ya davet ettim. Geç vakte kadar beklediğim halde Paşa gelmedi. Kendisini aratırken «muttali» oldum ki, Ankara'ya muvasaletinde Rauf Bey ve diğer arkadaşları tarafından istasyonda istikbal olunmuş; Müdafaayi Milliye'ye uğradıktan ve bazı «rüfeka» ile temaslardan sonra Erkânı Harbiyei Umumiye Riyaseti'ne gitmiş...

O akşam ben de «mutad» davetliler arasında Çankaya'da bulunuyordum. Mustafa Kemal Paşa pek üzgün görünüyordu ve bizimle konuşurken zihni büsbütün başka yerlerde dolaşır gibiydi. İkidebir gözlerini saati üzerine ve saatinden bulunduğumuz salonun kapısına çeviriyor, derken Yaverini çağırarak kulağına bir şeyler fısıldıyordu ve Yaver gidip geliyor, O'na gayet yavaş sesle birtakım haberler getiriyordu. Böylece ne kadar vakit geçti bilmiyorum. Biz hep ayakta bekleşip duruyorduk. Nihayet, saat dokuzu ya da onu bulmuştu sanırım, bizi sofraya buyur ettiler.

Her çağrılışımızda büyük bir neşe ile —hattâ bazan gülüşerek, yarenlik ederek— oturduğumuz bu sofraya o akşam uzun bir süre ağır bir sessizlik hâkim olmuştu. Hiç birimizin çenesini bıçak açmıyordu. Neden sonra Mustafa Kemal Paşanın konuşmağa başlamasıyle, gerçi, bu sıkıntılı durumdan kurtulur gibi olmuştuk ama, nice zamandan beri

O'nun huzurunda duymaya alıştığımız gönül ferahlığına kavuşamamıştık. Zira, bu sefer, karşımızdaki, bize, geçmişe ait hoş ve enteresan hatıralar anlatan Mustafa Kemal, ya da geleceğe dair büyük umutlar veren önder değildi. Bu, sadece, seven kalbi dost eliyle kırılmış bir insandı ve her sözü bu kırgınlığın acısından başka bir şey ifade etmemekte idi.

Evet, konuşmasında ne daveti kabul edilmemiş bir devlet reisinin alınganlığı, ne de sözü dinlenmeyen bir siyasî liderin kuruntusu seziliyordu. Hattâ diyebilirim ki, Ali Fuat Paşanın gelmeyişini kendi arzu ve iradesini köstekleyen birtakım engellere yüklemek ister gibi bir dil kullanıyordu. Bu engeller ne olabilirdi? Bunu araştırıyordu: «Mutlaka, Rauf Beyle Kâzım Karabekir Paşanın bir oyununa geldi. Onu alıp bulunmayacak bir yere götürmüş olsalar gerek.» demeğe getiriyordu.

Ben ise, bir köşede siyasî ihtirasların kardeş gibi sevişenler arasında bile ne derîn uçurumlar açtığını görerek politika denilen şeye karşı bir tiksinti duymakta idim.

Fakat, nice yıllar sonra, Ali Fuat Paşanın sözü geçen «hadise»ye dair bir açıklaması karşısında anlayacaktım ki, hem Atatürk eski arkadaşının bir tertibe düşürüldüğünü, hem de ben siyasî ihtirasların iki dost kalbi arasında uçurumlar açmış olduğunu sanmakla yanılmışızdır. Ali Fuat Paşa bu açıklamasında Konya'dan Ankara'ya dönüşünde vaktiyle kendisine kurmay başkanlığı eden ve birkaç yıl önce, Moskova Büyükelçiliğinde bulunduğu zaman gene kendi maiyyetinde attaché militaire'lik vazifesini gören Saffet Beyin (Arıkan) —ki, o akşam

sofrada bulunuyordu— evine misafir olur. Rahmetli Saffet Arıkan, hem Gazi'nin yakınlarından, hem de Yemen Yârânından olmak münasebetiyle İsmet Paşanın samimî dostlarındandı. Ali Fuat Paşa bunun böyle olduğunu elbette biliyordu ve bildiği halde kendisini Ankara istasyonunda karşılayıp kucaklayan muhalefet erkânından ayrılır ayrılmaz doğruca Saffet Beyin evine gitmekte, siyasî durumu bakımından hiçbir mahzur görmemiştir. Hattâ, Saffet Beye o gün mutlaka Mustafa Kemal Paşayı görmek istediğini söylemekle O'na karşı, diğer politika arkadaşlarının yaptığı gibi, küskün bir vaziyet almak kararında olmadığını belirtmiş ve o akşam Köşke çağırılan Saffet Beyden bu hususta kendisine delâlet etmesi recasında da bulunmuştur. Fakat, geç vakitlere kadar beklediği halde bu recasınm yerine getirildiğine dair bir haber alamamıştır.

Neden? Niçin? Ali Fuat Paşa bir polis romanındaki olayların esrarını taşıyan bu nokta üzerinde pek durmak istemez görünür. Evet, en usta dedektifleri bile şaşkına çevirecek kadar dolaşık ve karışık bir olaydı bu. Düşününüz bir kere: Biri Devlet Başkanı, öbürü Ordu Müfettişi pâyesinde iki eski arkadaş o zamanın Ankara'sı gibi avuç içi kadar ufak bir kasabada biribirini arayıp buluşamıyor[10]

10 Bu münasebetle - daha doğrusu - Atatürk'ün birini aratıp da bulduramamasının ne kadar imkânsız olduğunu belirtmek maksadıyle kendime ait bir hatırayı anlatmak isterim: Ankara'nın epeyce kalabalıklaştığı ve büyük bir şehir halini almağa başladığı devirde idi. Meclis tatili münasebetiyle ailece İstanbul'da bulunduğum bir sırada, bilmem hangi hususî işim için, birkaç gün kalmak üzere Ankara'ya gelmiş ve Ankara Palas'a inmiştim. Akşam yemeğinden sonra tek başıma vaktimi nasıl geçireceğimi bilmiyerek -hiç alışık olmadığım halde- sinemaya gitmiştim, giderken de otelde kimseye bir şey söylememiştim. Bununla beraber, ne sihirdir, ne kerametlir bilmiyorum, sinema salinde ışıklar henüz sönmüş ve beyaz perdede gölgeler henüz harekete başlamıştı ki, karanlığın içinde birinin başı kulağıma doğru uzanıp: «Sizi köşkten bekliyorlar." demişti!

her ikisi arasında kalın ve ağır bir perde gerili duruyor. Kim germişti bu perdeyi? Hangi gizli eller? Yıllar geçmiş, şu âna değin hiç kimse bunu kesin bir surette bilememiştir.

Gerçi, o günlerde Meclis kulislerinde dolaşan bazı söylentiler bahis konusu bu hâdisenin Başvekil İsmet Paşanın bir tertibi olduğu şüphesini uyandırıyordu. Fakat şu var ki, o zamanlar benim için faziletin ve siyasî ahlâkın toz kondurulmaz bir örneği olan İsmet Paşanın bu gibi küçük politika oyunları yapabileceğine asla ihtimal veremezdim. Hem neden yapacaktı, neden tenezzül edecekti böyle bir oyuna? Mustafa Kemal'le Ali Fuat Paşanın buluşup görüşmelerini önlemekle ne kazanacaktı? Ya da bu buluşup görüşmeden niçin gocunacaktı?

Bu sorulara muhalefet cephesinden akseden sesler şöyle cevap veriyordu: Ali Fuat Paşa Konya'dan dönüşünde, ilk iş olarak, Mustafa Kemal Paşayla Rauf Bey ve Kâzım Karabekir, Refet Paşalar arasını bulmağa azmetmişti ve Mustafa Kemal'in kendisi hakkında beslediği dostluk hislerine güvenerek bu teşebbüste muvaffak olacağını umuyordu. Kaldı ki, yukarıda adı geçen kişilerin muhalefeti doğrudan doğruya Gazi'ye yöneltilmiş değildi ve hepsinin emeli O'nunla anlaşmaya varmaktı. Fakat, böyle bir anlaşma hiç İsmet Paşanın işine gelir miydi? Mustafa Kemal mücadele ve silâh arkadaşlarıyle tekrar birleşince, o, artık devlet işlerinde «en lüzumlu» ve hizmeti memlekete nimet yegâne vazgeçilmez adam vasfını kaybetmez miydi? İşte, Başvekil İsmet Paşa böyle bir kuruntu içindedir ki, ne yapmışsa yapmış, Mustafa Kemal'le Ali Fuat Paşanın bulu-

şup uzlaşmalarını önleyecek tedbirleri almıştır:

Nitekim, Refet Paşa bu görüşü bir konuşmasında şu suretle formüle etmektedir:

«*Mustafa Kemal Paşayla arkadaşlarının, yalnız tatbikat hususunda aralarında meydana gelen noktai nazar farklarından istifade ederek aralarını daha çok açmak ve kendilerini çok lüzumlu birer şahsiyet göstermek fikrini takibeden insanların aynı tarz düşünüşün eser ve izlerini şimdi de yazılan makalelerde görmekteyiz..... Bize 'Rauf Bey ve şürekâsı' diyorlar. Bunu reddederim. (Ortada) yalnız Mustafa Kemal ve arkadaşları vardır.*»[11]

Bu konuşmada Refet Paşanın bahsettiği «makaleler»in bizim «Hâkimiyeti Milliye»de (bugünkü adıyla «Ulus») ve rahmetli Yunus Nadi'nin kendi gazetesinde yayınlanan yazılarımız olduğunu itiraf etmek isterim. Bu yazılarda, biz, var kuvvetimizle İsmet Paşayı ve İsmet Paşa hükûmetini savunmakta ve çoğu muhalefet safına geçmiş İstanbul basınının hücumlarına karşı koymakta idik ve bu hücumlar ise Mustafa Kemal Paşanın eski Millî Mücadele arkadaşlarıyle uzlaşması teşebbüsünün suya düşmesi üzerine öylesine sertleşmişti ki, İstanbul'da âdeta bir isyan havası esmeğe başlamıştı ve İsmet Paşa bu halden son derece sinirli görünüyordu. Nasıl sinirlenmesin ki, durumu iki ateş arasında kalmış bir adamın durumundan farksızdı. Bir yandan bu Istanbul basınının bir türlü yatıştırılamayan feveranları, öbür yandan Meclis'te muhalif hizbin ardı arası kesilmeyen «sual» ve «istizah» takrirleri ve bunlar yüzünden çıkan acı acı tartışmalar, çok defa

11 Büyük Millet Meclisi kürsüsünden söylenmiştir.

pek çirkin sen ben kavgalarına yol açan karşılıklı suçlamalar, Başvekil İsmet Paşanın sabrını, tahammülünü aşıyor; taraftarlarıyle muarızları arasında saç saça baş başa bir çekişmedir alıp yürüyordu.

İşte, böyle bir hengâme içindedir ki, Halk Fırkası'nda esaslı bir tasfiye yapmak tedbiri çoğumuza bu anarşik durumdan kurtulmanın tek çaresi olarak görünmeğe başlamıştı. Bir içimizden yıkılına tehlikesi ancak bu suretle önlenebilirdi ve Cumhuriyet Hükûmetinin devrim kanunlarını tatbik için muhtaç olduğu istikrar ancak dayandığı Partideki ülkü ve prensip birliğine bağlı idi. Oysa, Halk Fırkası o zamanki haliyle bunun tam zıddı bir manzara gösteriyordu. Cumhuriyet ilân edileli epeyce olmuş ve Hilâfet kaldırılmıştı ama, her iki müessese leh ve aleyhindeki tartışmalar hâlâ devam edip gidiyordu ve bu tartışmalar muhalefet hizbinin Lideri sayılan Rauf Beyle o zamanki Parti tüzüğüne göre Genel Başkan sıfatını taşıyan hükûmet reisi İsmet Paşa ve biriyle berikinin taraftarları arasında öylesine şiddetli bir şekil alıyordu ki, Büyük Millet Meclisi, bazı günler, Büyük Fransız İhtilâli erkânının birbirlerini bertaraf etmeye savaştıkları devirdeki «Convention» meclisinin dramatik sahnelerini hatırlatır olmuştu. Üstelik Büyük Millet Meclisi'nde cereyan eden çatışmalar tam mânasıyle bir kördöğüşünü de andırmakta idi. Meselâ İsmet Paşa, Rauf Beyi Saltanatçılık ve Hilâfetçilikle suçlandırdığı vakit Rauf Bey «vicdanı», «irfanı» namına yeminler ederek «Hayır, ben ne Saltanatçı, ne de Hilâfetçiyim!» diyordu. Meselâ, Refet Paşaya Cumhuriyet aleyhtarlığı atfedilince, hakarete uğramış bir kimse gibi

sesinin bütün kuvvetiyle «Reddederim, reddederim!» diye haykırıyordu. Öbür muhalefet erkânı da aynı ithamları aynı tepkilerle karşılıyordu, ama hiçbirinin davranışları ne bu sözlerine, ne bu tepkilerine uyuyordu.

Şu halde, dâva ne idi? Bugünkü görüşüm açısından, dâva yukarıda işaret ettiğim gibi, Mustafa Kemal Paşanın eski silâh ve mücadele arkadaşlarıyle birleşmesi ve yalnız İsmet Paşaya bağlanıp kalmaması idi. Bunu Lozan Sulh Anlaşması'nın imzalandığını haber vermek üzre, Mustafa Kemal Paşayı, heyet halinde görmeğe giden Rauf Bey (o zaman henüz hükûmet reisi idi) ve arkadaşları açıkça ifadeden çekinmemişlerdi. İşittiğimize ve Atatürk'ün Büyük *Nutuk*'unda anlattığına göre Başvekil Rauf Bey: «Paşam, demişti, bu başarı (yani Lozan Sulh Anlaşması) başta siz olmak üzere, Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşaların eseridir. Ben de aranızda bir arkadaşınız olarak çalıştım.»

Ve Ali Fuat Paşa da kendine mahsus açık kalbliliğiyle Gazi'ye şunu sormuştu:

«—Şimdi, senin Apotrların (Havarilerin) kimlerdir? Bunu anlayabilir miyiz?»

Bu soruya Mustafa Kemal Paşanın verdiği cevap ise şu olmuştur:

«—Benim apotrlarım yoktur. Memlekete kimler hizmet ve liyakat kudreti gösterirse Apotrlarım onlardır.»

İmdi, bu konuşmalarda Rauf Beyin, Lozan Sulh Anlaşmasından bahsederken İsmet Paşayı hiç hesaba katmaması ve Ali Fuat Paşanın suali altında İsmet Paşaya dokunur bir kinayenin belirmekte

bulunması Halk Partisi'ni ve dolayısıyle Meclis'i ikiye bölen faktörlerin en başında bir «İsmet Paşa meselesinin», bir «İsmet Paşa allerjisinin» yer aldığını ispat etmez miydi? Ve buna temelleri henüz atılmış, duvarları henüz örülmekte olan Türkiye Cumhuriyeti devletinin yapısında, şimdiden birtakım yarıklar açan bir siyasî rekabetten başka ne mâna verilebilirdi? Üstelik bu rekabet, daha doğrusu, bu iktidara geçme yarışması, her şeyden önce bir fikir ve ilke birliğine dayanması lâzımgelen bir devrim partisinin içinde başgöstermiş bulunuyordu.

İşte, bu düşünce ve endişelere kapılaraktır ki, Halk Partisi'ni tehdit eden hizipleşmeye karşı çare aramak üzre, bir akşam, Çankaya'da, Mustafa Kemal Paşanın, Parti Genel Başkanı sıfatıyle, riyaset ettiği ve yalnız partinin Merkez İdare Heyetiyle öncü kadrosunu teşkil eden üyelerin katıldığı özel ve hattâ gizli diyebileceğim, bir toplantı yapılmıştı.

Konuşmalara daha ilk başlandığı andan itibaren havası kızışan bu toplantıda, çoğunluk tarafından ileri sürülen çare hizipçi unsurların Partiden çıkarılması olmuştur. Kimlerdi bunlar? Her ağızdan ortaya birinin adı atılıyor ve Genel Başkanımız, oturduğumuz uzun masanın başında bir zabıt kâtibi dikkatiyle bu adları önündeki kâğıtlara yazıyordu. Aradabir, adı söylenen şu veya bu zatın leh ve aleyhinde şiddetli tartışmalar oluyor ve kendisi bu tartışmalara katılmaksızın, elinde kalem, çoğunluk tarafından verilecek hükmü sabırla bekledikten sonra tekrar yazmağa başlıyordu. Böylece ne kadar zaman geçti, kaç kişinin üzerinde mutabık kalındı bilmiyorum. Sanırım ki vakit gece yarısını bulmuş

ve Genel Başkanımız eski harflerle dört beş tabaka kâğıt doldurmuştu.

Birdenbire, durdu; başını önündeki kâğıtlara eğdi, yazdığı adları kaleminin ucuyla saymağa başladı ve sayımını bitirdikten sonra bir süre düşünüp mânasını kavrayamadığımız bir gülümsemeyle:

«—Arkadaşlar, dedi, bu listeye göre bir tasfiye yaptığımız takdirde, öyle görüyorum ki, biz Meclis'te akalliyette kalacağız.»

Bunun üzerine, salondaki 40 derece sıcaklık birdenbire sıfıra inmiş, biraz önce kanları fıkır fıkır kaynayan genç partililer yerlerinde donakalmış ve hepsinin, daha doğrusu, hepimizin gözleri hayretle O'ndan yana çevrilmişti. Acaba bizimle şaka mı ediyordu? Daha fenası; acaba bizim taşıp köpürmelerimizi pek çocukça mı bulmuştu?

Hayır, Genel Başkanımız sadece düşünceli idi ve Partinin düzeni için öyle kitle halinde tasfiyeden başka bir çare arar gibiydi. İşte, o düşünceli hali geçti; kararını vermiş görünüyordu:

«—Arkadaşlar,» dedi, «bilmem münasip görür müsünüz, bu listede ismi geçenlerden bir ikisini çağırıp kendileriyle konuşalım. Bakalım ne diyorlar, maksatları nedir ve hükmümüzü ondan sonra verelim!»

Ve o gece nöbette bulunan Yaverlerinden birini çağırıp kendisine Diyarıbekir mebusları Feyzi Beyle Zülfü Beyi bulup hemen köşke davet etmesini söyledi. Bu davetler Yaver Beyler tarafından telefonla, daima şu nezaketli formül dahilinde yapılırdı: «Gazi Hazretleri, bu akşam saat sekizde yemeğe teşrifinizi reca ediyorlar.»

Lâkin, Yaver Bey bu geceyarısı davetini acaba hangi formülle ifade edecekti? Ve Feyzi Beyle Zülfü Bey, belki de yataklarından uyandırılmak suretiyle alacakları bu bildiriyi acaba nasıl bir heyecanla karşılayacaklardı? Kaldı ki, o iki zattan ne biri ne öbürü —vakitli olsa bile— Çankaya'daki akşam toplantılarına pek sık çağırılmaya alışık değildiler.

Bununla beraber, bizi çok bekletmeyip çıkageldiler. Hallerinden de, ne henüz uykudan uyandırılmış olmanın mahmurluğu, ne de beklenmedik bir olayla karşılaşmış kimselerin şaşkınlığı vardı.[12]

Mahmurluk ya da şaşkınlık alâmeti diye bir şey varsa o da biraz önce her ikisini de tasfiyeye tâbi tutmuş bulunan bizim «müfrit» partizan arkadaşların yüzünde okunuyordu. Hele, Mustafa Kemal Paşa birini sağına alarak sofraya oturttuktan ve hiç bir önsöze lüzum görmeksizin:

«—Burada arkadaşlarla Fırka içindeki hizipleşmenin önüne geçmek için ne gibi çarelere başvurmamız lâzım geldiğini müzakere ediyorduk. Ben, bu hususta sizin de fikrinizi almak istedim. Meclis'in halini görüyorsunuz; ne istikrarlı bir hükûmet kurmanın, ne de prensipler üzerinde bir anlaşmaya varmamızın imkânı kaldı. Bu vaziyet böyle devam edemez, bizi er geç bir anarşiye sürükleyebilir.» dedikten sonra büsbütün şaşkına döndüktü.

Bunun üzerine Zülfü Bey, Mustafa Kemal Paşayı hemen tasdik etmişti:

«—Doğru söylüyorsunuz Paşam, demişti, bir

12 Ertesi gün alınan haberlere göre, Feyzi ve Zülfü Beyler meğer muhalefet erkânından birinin evinde bazı mebus arkadaşlarıyle toplantı halinde imişler.

an evvel aramızdaki ihtilâflara son vermemiz lâzım gelir ve buna hepimizin elbirliğiyle ve samimiyetle çalışmamız vatanî bir vazifedir.»

Derken, Feyzi Bey de atılmıştı:

«—Zülfü Beyin 'ihtilâf' dediği şey de zaten bir incir çekirdeği doldurmaz. Bazı arkadaşlar bunu lüzumundan fazla büyütüyorlar ve birkaç kişi arasındaki 'münaferet'leri körükleye körükleye, bilerek veya bilmeyerek bir hizipleşme şekli veriyorlar. Böyle şey yok, Paşam, biz hepimiz sizin emrinizde memlekete, millete hizmet etmekten başka bir şey istemiyoruz.»

Oysa, bu sözlerin söylendiği yerde, bir iki saat önce, Zülfü Beyle Feyzi Beyin, sayıları seksen doksan kişi tuttuğu tahmin edilen Şark illeri mebuslarıyle Rauf Bey ve arkadaşlarını desteklemekte ve bu suretle hizipleşmede büyük rol oynadıkları iddia edilmişti. Bunun hangisi doğru idi? Ben, burada yalnız müşahede ettiğim olayları objektif bir şekilde hikâye etmekle ve bunlardan çıkarılabilecek hükümleri hatıralarımın sonuna bırakıyorum. Zira, herhangi bir hükme varmak için lâzım gelen vuzuha ancak kırk yıl boyunca izlediğim siyasî hâdiselerin tümü üzerinde tahlilî bir incelemede bulunmakla varabileceğimi düşünüyor ve şimdilik tekrar Çankaya toplantısının hikâyesine geçiyorum.

Hemen söylemek isterim ki, o toplantıdaki sürpriz yalnız Feyzi ve Zülfü Beylerin çağırılmasından ibaret kalmamıştı. Tam onların birlik ve beraberlikten bahsettikleri sırada salona giren yaver Bey avuçları içinde tuttuğu bir küme mektubu usulcacık Mustafa Kemal Paşanın önüne koymuş ve

Mustafa Kemal Paşa bunları, birer birer zarflarından çıkararak okumağa başlamıştı. Sonra bize dönüp dudaklarında acı bir istihza gülümsemesiyle:

«—Arkadaşlar, mesele kendiliğinden haloldu.» demiş ve bizim sormamıza vakit bırakmadan mektuplardan bir tanesini yüksek sesle okumuştu.

Bu, Ali Fuat Paşanın Halk Partisi'nden istifasını bildiren bir mektuptu ve Ali Fuat Paşa, bunda, yalnız Halk Partisi'nden istifasını bildirmekle kalmıyor, «Cumhuriyetçi Terakkiperver Fırka» adıyle bir Parti kurduklarını da haber veriyordu. Öbür mektuplar —ki hatırımda kaldığına göre— Rauf Bey, Refet ve Kâzım Karabekir Paşalarla Erzincan Milletvekili Sabit (Sağıroğlu), Dersim milletvekili Feridun Fikri, Trabzon milletvekili Muhtar[13] Beylerin imzalarını taşıyordu. Hepsi de gerek mâna, gerek ifade şekli bakımından hemen hemen aynı kalemden çıkmış gibiydi.

Genel Başkanımız bunları da bizim işitebileceğimiz bir sesle birer birer okuduktan sonra geniş bir nefes aldı:

«—Evet, mesele kendiliğinden halolmuştur.» dedi. Oysa, biz, bu istifalardan ve bu yeni Parti kuruluşundan hiç hoşlanmıyacağını, hattâ işkilleneceğini sanıyorduk. Meğer ne kadar yanılıyormuşuz! O, aylardan beri süregelen gizli kapaklı bir siyasî mücadelenin böylece açığa vurmasından ve «meşru» bir mahiyet almasından son derece memnundu. Bundan böyle, artık, Halk Partisi'ni

13 Bu Muhtar Bey, Bağdat Demiryolu meselesi dolayısıyle yukarı bölümlerde adı geçen ve İsmet Paşa hükümetinde Nafia vekili (Bayındırlık Bakanı) olan zattır.

içinden çökertme ya da birtakım yeraltı davranışlarla Cumhuriyet rejimini yıkma teşebbüslerine artık ihtimal verilemezdi. Kaldı ki, daha düne kadar, bu rejimi başlıca tartışma konusu yapanlar şimdi kurdukları Partiye «Cumhuriyetçi» vasfını vermekten de çekinmemişlerdi. Hattâ bu hususta Halk Partililerden de daha ileri gitmişlerdi. Zira, bu Parti kendi adının başına, henüz «Cumhuriyet» kelimesini geçirmemiş bulunuyordu ve ancak bahsini ettiğim gecenin ertesinden beridir ki, bu eksikliğini tamamlamıştı.

Mustafa Kemal Paşa ayrıca bundan da memnun görünüyordu. İki Cumhuriyetçi Parti arasında çıkabilecek ihtilâflar ve bu ihtilâfların doğurabileceği tartışmalar, bundan böyle, hayalinde taşıdığı ve gençliğinden beri imrenip durduğu Batı sisteminde bir demokrasiye yol açardı.

Evet, Atatürk, o zaman, herhalde böyle düşünüyordu ve bunu umuyordu. Oysa, İstanbul basınının tutumu ve Meclis dışındaki siyasî cereyanlar hiç de bu düşünce ve umudu kuvvetlendirecek nitelikte değildi. Yukarılarda sözünü ettiğim «isyan havası» şiddetini gittikçe arttırıyordu ve gene yukarıda adları geçen birkaç gazete yazarı o havayı bir fırtına haline çevirmek için var kuvvetiyle çabalıyordu.

Pek iyi hatırlıyorum: Buna karşı ne gibi tedbirler almak lâzım geldiğini görüşmek için o vakitler ya Dahiliye Vekili ya da Cumhuriyet Halk Partisi Umumî Kâtibi olan Recep Bey (Peker) İstanbul'a gitmiş ve orada Rize Mebusu Ekrem Beyin evinde bir gece toplantısı yapmıştı. Benim de bulun-

duğum bu toplantıda, gene pek iyi hatırlıyorum ki, Fethi Bey de vardı. Recep Bey her vakit olduğu gibi, kesin tedbirler almak taraftarı idi. Fethi Bey, her vakit olduğu gibi, itidalden ve işi tatlıya bağlamak yolundan ayrılmak istemiyordu ve biz —biz derken mizac itibarıyle Recep Beyin eşiti olan Yunus Nadi'yi anmaktan kendimi alamıyorum— evet, ve biz bu iki zıt uç arasında boş yere tartışa tartışa sabahı etmiş, ertesi gün Recep Peker'in yaptığı basın toplantısından da bir netice alamıyarak, eski bir tabire göre, «hâibü hâsır» Ankara'ya dönmüştük.

Ankara hükûmet çevrelerinde ise hava gene pek elektrikli idi. Bu nasıl işti? İstiklâl Mahkemesi gönderiliyor, İstanbul eskisinden beter bir huzursuzluk içinde çalkanmaya başlıyor; Büyük Millet Meclisi Reisi ve Dahiliye Vekili gidiyor, bir şey yapamadan dönüyordu!

Ankara hükûmeti, daha doğrusu İsmet Paşa, İstanbul basınının, hassaten kendine karşı açtığı bu polemik kampanyasında bazı gizli teşekküllerin parmağını aramak gerektiği fikrinde idi. Bu ise, ancak bir Örfî İdare (Sıkıyönetim) metodlarıyle sağlanabilirdi. Nitekim, İsmet Paşa böyle düşünenlerdendi. Lâkin, olağanüstü bir Parti toplantısında —ki buna o zamanlar henüz Halk Partisi'nden ayrılmamış olan hükûmet aleyhtarları da katılıyordu— tartışılan bu fikir, başta Meclis Başkanı Fethi Bey olmak üzere, grubun büyük bir çoğunluğu tarafından red ile karşılanmış ve bu yüzden, zati yatağından kalkamayacak derecede hasta olan İsmet Paşa istifasını vermek zorunda kalmıştı.

İtiraf ederim ki, İsmet Paşanın Başvekillikten

çekilmesi ve yerine tekrar Fethi Beyin gelmesiyle gerek Meclis'teki dalgalanmalar, gerek İstanbul basınında koparılan fırtınalar epeyce yatışır gibi olmuştu. İstifasından sonra nekahet devrini geçirmek üzre Heybeliada'da istirahate çekilen İsmet Paşa artık siyasî tartışmaların başlıca konusu olmaktan çıkmış görünüyordu. Fakat, buna rağmen, her şey yoluna girmiş ve üstüne titrediğimiz devrimci rejim emniyet altına alınmış denemezdi. Fethi Beyin takibettiği «itidal» politikası, belki, normal bir devir şartları içinde müsbet sonuçlar verebilirdi ama, henüz türlü türlü çelişmelere sahne olan ve için için kaynadığı hissedilen bir cemiyette, ancak, bazı tehlikeli durumlara yol açmakla kalırdı ve o vakit buna itidal değil, «gaflet» politikası demek lâzım gelirdi.

Nitekim, çok geçmeden, adına «Şeyh Sait Vakası» denilen büyük silâhlı bir gericilik hareketi, Fethi Bey hükûmetini böylece «gafil» avlamıştı. Lâkin, Fethi Bey, bundan gene fazla telâşa düşmemiş, o geniş ölçüde ve yığın halinde ayaklanmayı, Doğu bölgemizde sık sık görülen dağ eşkıyalıklarından biri olarak telâkki etmişti ve bunu birkaç kıta candarma kuvvetiyle bastıracağını sanıyordu. Milletvekillerinin büyük bir kısmı da bu fikirde idi.

Ama, beş on günden beri, Heybeliada'dan Ankara'ya dönmüş bulunan ve Çankaya köşkünde misafir edilen İsmet Paşa durumu hiç de böyle görmüyordu. Onca bahis konusu isyan Ordunun müdahalesini zarurî kılacak kadar vahimdi. Bu meselede, Atatürk'ün görüşü de İsmet Paşanın görüşünden ayrı değildi. Fakat, nedendir bilmiyorum, Başvekil Fethi Beyi bir türlü uyaramıyordu.

Bu keyfiyeti, Çankaya Köşküne davetli bulunduğumuz bir akşam, bizzat şahidi olduğum şu sahne ile belirtmek isterim: Yemekten sonra, köşkün büyük salonunda üç dört oyun masası kurulmuştu. Birinde Mustafa Kemal Paşayla birkaç arkadaş poker oynuyorduk. Biraz ötemizde İsmet Paşayla Fethi Beyin bulunduğu bir masada biridge partisi yapılıyordu. Gecenin ilerlemiş bir saati. İçeriye bir yaverin girdiği ve usulcacık masamıza yaklaşarak Atatürk'e bir telgraf verdiği görüldü. Atatürk, elinden oyun kâğıtlarını bırakarak telgrafı aldı; dikkatle okudu ve hâlâ ayakta bekleyen Yavere çatık bir çehreyle: «Götürün bunu, Başvekile verin!» dedi. Hepimiz oyunu kesip gözlerimizi yanımızdaki masaya dikmiş ve Fethi Beyin telgrafa şöyle bir göz gezdirdikten sonra Yaver Beye geri verip hiçbir şey söylemeksizin oyuna devam ettiğini görmüştük. Bunun üzerine Yaver ne yapacağını şaşırmış, bir elinde telgraf, tekrar bizim masaya yaklaşmıştı. Atatürk; «Şimdi de bunu İsmet Paşaya götürünüz!» dedi. Yaver döndü, telgrafı İsmet Paşaya verdi. İsmet Paşa, aldı; okudu, okudu ve birden ayağa kalkarak —hattâ fırlayarak diyebilirim— telâşlı telâşlı etrafına bakındı; derken eline bir cıgara aldı, kibrit aradı; sonra vazgeçti, kendini toparlayıp yerine oturdu.

Bu sahneyi göz ucuyla takibeden Atatürk, bize dönerek yavaşça:

«—İşte, iki adam arasındaki fark.» dedi ve ilâve etti «Şeyh Sait çeteleri Şemdinan'a gelip dayanmışlar.»

Bu sözün stratejik bakımdan ne mâna ifade

ettiğini anlayacak kimse yoktu aramızda. Fakat, durumun çok ciddî olduğunu sezinmekte güçlük çekmemiştik. Hele, o akşamın ertesi, Meclis toplantısında bizzat Atatürk ve O'nun arkasından Genel Kurmay Başkanı Fevzi Paşa (Çakmak) kürsüye çıkıp da bu hususta bize lâzım gelen açıklamalarda bulundukları vakit durumu sadece ciddî değil, tehlikeli görmekte gecikmiyecektik.

Bununla beraber, Meclis'te Terakkıperver Partisi erkânıyle Halk Partisi hizipçilerinin teşkil ettikleri kuvvetli bir muhalefet grubu, Şeyh Sait isyanının Ordu kuvvetleriyle bastırılması kararını önlemek uğrunda gece yarılarına kadar mücadeleden geri kalmamıştı. Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşalar gibi büyük Kumandanların da bulunduğu o muhalefet grubu içinde böyle bir harekete girişmenin boş yere kardeş kanı dökülmesine sebebiyet verecek bir iç savaş mânasını ifade ettiğini söyleyenler oluyor ve bu ağır sözler beri taraftan çok daha ağır ithamlarla karşılanıyordu. Meselâ, Atatürk'ün Büyük *Nutuk*'unda da belirttiği üzere, Şeyh Sait isyanında muhaliflerden bir çoğunun parmağı olduğu iddiaları ileri sürülüyor ve bu iddiaları belgeleyen birtakım 'vesika'lardan bahsediliyordu.

İşte, böyle bir hengâme sonundadır ki, İsmet Paşa bir elinde Şarktaki ayaklanmayı Silâhlı Kuvvetlerimizle bertaraf etme kararı, öbür elinde adına «Takriri Sükûn» denilen bir kanun tasarısıyle, ikinci defa iktidara gelmişti.

Bunu İsmet Paşa için bir «Üçüncü İnönü Zaferi» telâkki edenler olmuştur ve itiraf ederim ki, ben de bunlar arasında idim. Evet, bizce, İsmet

Paşa rakiplerini, muarızlarını bir daha baş kaldırmamasıya yenmişti. Evet, bütün itirazlara rağmen Büyük Millet Meclisi'ne kendi görüşünü kabul ettirmişti. Fakat, 45 yıl boyunca edindiğim tecrübelerin ışığında, ben şimdi, onun bu şartlar içinde iktidara gelişini kendi hesabına bir bedbahtlık telâkki etmekteyim. Zira, ne de olsa, ne kadar haklı, zaruri ve yerinde de olsa, «fevkalâde» karar ve kanunlara dayanarak birtakım şiddet tedbirleriyle hükûmet etmek, Batıdaki anlamına göre, bir devlet ve siyaset adamı için pek hoş ve mutlu bir iş sayılmamak gerekir. Kaldı ki, İsmet Paşa, bu yüzden, âmme efkârımızın büyük bir kısmına, tâ o zamanlardan beri bir «Tiran» gibi görünmek talihsizliğine de uğramış bulunmaktadır.

Fakat, bahsi geçen tarihlerdeki ateşli devrim heyecanları ve henüz esmekte bulunan Millî Mücadele rüzgârı içinde, devlet ve hükûmet adamlarını biz ancak destanî bir bakımdan görebiliyorduk. Onlarda aradığımız vasıfların başlıcası da cesurluk ve kahramanlık idi.

Bundan dolayıdır ki, İsmet Paşa, yukarıda anlattığım ağır şartlar içinde hükûmet sorumluluğunu yüklenmekle, bizim nazarımızda, bu vasıfların en güzel örneğini vermiş oluyordu ve gene bundan dolayıdır ki, Büyük Millet Meclisi'nde, muhaliflerin gerek Şark isyanını Silâhlı Kuvvetlerimizle bastırmak kararına, gerek ondan sonra «Takriri Sükûn» kanunu tasarısına karşı koyma çabaları bizce yılgın ve ürkek kimselerin zorlu bir durum karşısındaki çırpınmaları mânasını taşıyordu. Hele, adı geçen kanun tasarısının tartışılması sıra-

sında bu çırpınmalar, eski bir tabire göre, bize âdeta «mezbuhane» kıvranışlar gibi görünmeğe başlamıştı. Meclis kürsüsünde biribirini takibeden Terakkiperverler ve zaman zaman bunlar arasına karışan bazı Halk Partililer solukları kesilinceye dek bağırarak bu kanun tatbikatının memlekette, Hattâ Abdülhamit devrinde bile, misli görülmemiş bir «istibdat»a yol açacağını söylüyorlar ve artık ne söz, ne fikir hürriyetine, ne de yaşama emniyetine yer bırakmayacağı iddiasında bulunuyorlardı. Nitekim bir gün, Kâzım Karabekir Paşa Meclis kürsüsüne çıkıp ikidebir gözlerini Cumhurbaşkanlığı locasında oturan Mustafa Kemal Paşaya çevirerek aşağıyukarı şöyle demişti: «Memlekette kimseye sesini çıkarmak imkânını bırakmadınız. Söz hürriyeti bir şu kürsüye inhisar etmiş bulunuyordu; yarın buradan konuşmak hakkından da mahrum olacağız.» Bu meyanda, Terakkiperver Fırkanın genç ve ateşli sözcüsü Feridun Fikri'nin sesi de hâlâ kulaklarımdadır. Ona göre «Takriri Sükûn» kanununun Fransız İhtilâlinde yüzlerce, binlerce masum ve mazlum kişinin canına kıyan «Şüpheliler Kanunu»ndan hiç farkı yoktu. Yarın bizde de müdafaa hakkından mahrum birtakım suçsuz günahsız vatandaşlar, bir şüphe ya da bir iftira üzerine Fransa'da olduğu gibi, yığın yığın, yük arabalarına bindirilerek darağaçlarına götürülecekti.

Gerçi, Kâzım Karabekir Paşa «Söz hürriyeti Meclis kürsüsüne inhisar etmiş bulunuyor» dediği günlerde muhalefet basınının polemikleri henüz aynı şiddetle devam etmekte idi. Gerçi, Feridun Fikri'nin çizdiği korkunç tabloya, kendi üstüne çöken bir

kâbusun yansılanması denilebilirdi. Fakat, çok geçmeden vatan ve millet kurtarıcısı Mustafa Kemal'e karşı İzmir'de meydana çıkarılan bir «suikast» teşebbüsü üzerine, o zamana kadar bize ve dış âleme yalnız insanî ve destanî bir yüzle görünen Türk devrimi tarihine dramatik bir fasıl katılmış olacaktı. Lâkin, bundan sorumlu kimdi? Bundan sorumlu kimlerdi? Bu hususta bir hüküm vermek bana epeyce zor gözüküyor. Kaldı ki, ben burada, yukarıda söylediğim gibi, son 45 yıllık politika hayatımızın tenkidî ve tahlilî bir tarihçesini yazmak iddiasında değilim. Bununla beraber, objektif bir şekilde de olsa, anlattığım «vâkıa» ve «hâdise»ler üzerinde dikkatle durulduğu vakit yukarıki soruların cevabı kolaylıkla bulunabilir sanıyorum. Nitekim, buraya kadar naklettiklerim, hiçbir yorumcuya ihtiyaç göstermeksizin, kendi kendilerini, kendi dilleriyle, açıklayabilecek bir nitelik taşımaktadır. Bunlar bize şu gerçekleri söyler: Gerek Millî Mücadelemiz, gerek devrim hareketimiz, başlangıçtan beri, tam bir birlik ve dayanışma içinde vazife gören bir diriſan kadrosundan yoksun kalmıştır. Kurtuluş Savaşımız sona erer ermez ön safta, orta safta, arka safta mücadeleye karışmış olanlar arasında, zafer ganimetlerini paylaşma kavgalarını andırır bir şeref, derece ve makam rekabetine girişmişlerdir. Eğer bu rekabetler siyasî çekişmeler sınırını aşarak, yukarıda adı geçen kumandanlar arasında bir askerî çatışma halini alsaydı —ki, Atatürk Büyük *Nutuk*'unda bir an gelip böyle bir tehlikenin belirmeğe başladığını ifade eder— Türk devleti bir «Tevaifi Mülûk» parçalanması akîbetine uğrayabilirdi. Gene yukar-

dan beri naklettiğim «vâkıa» ve «hâdise»lerden anlamamız lâzım gelir ki, akıllı, temkinli müdahaleleri, tedbirleri ve «dâhiyane» sevkü idaresiyle böyle bir akıbeti önleyen Tek Adam Mustafa Kemal olmuştur.

Şimdi, bu kıssadan alınacak hisseyi okurlarıma bırakarak tekrar 45 yıllık politika hayatımızın hikâyesine geliyorum:

Şeyh Sait isyanı kısa bir zaman içinde Silâhlı Kuvvetlerimizle bastırıldıktan sonra ve âsilerle isyanı tahrik ettikleri sanılan kimseler —ki bunların en başında İstanbul muhalefet basınının bazı yazarları vardı— İstiklâl Mahkemelerine verildikten ve Takriri Sükûn kanunu işlemeğe başladıktan sonra, İsmet Paşa gayet durgun bir siyasî hava içinde, son derece «confortable» bir iktidar koltuğuna oturmuştu. Artık, ortada ne rakibi, ne muarızı kalmıştı. Kendisini pek rahatsız ettiğini bildiğim muhalif gazetecilerin sesi de kısılmıştı. Gerçi, bunlar İstiklâl Mahkemeleri'nin, hemen hiçbir halk veya ihtilâl mahkemesinde misli görülmeyen âdilâne yargıları sâyesinde hürriyetlerine kavuşmuşlardı ama, Takriri Sükûn kanunu kendilerine yeniden harekete geçmek ve yeniden seslerini yükseltmek imkânını vermiyordu. İşte, İsmet Paşa, bazı müşkül durumlarda Atatürk'ün yardımlarına da dayanmak suretiyle, böylece uzun, hayli uzun bir süre, öteden beri dilediği ve özlediği gibi, Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetinin ortak kabul etmez, vazgeçilmez başkanı olarak kalacaktı.

İsmet Paşanın böyle bir dörtbaşı mâmur iktidara geçişinin ilk iki yılında, şimdi birkaç misli büyütülüp genişletilmiş ve pembe renge boyanmış

köşkünün yanıbaşındaki bir bağ evinde oturduğum ve bu komşuluk sayesinde kendisiyle sık sık görüşüp konuşmak fırsatını bulduğum için, söyleyebilirim ki, onda artık eski tedirginliklerden hiçbir iz kalmamış, o tedirginliklerin yerini, her işi yoluna girmiş kimselerin huzuru ve gönül ferahlığı almıştı. Şu hükûmet meselesi, bu memleket davası ona artık çözülmesi, başarılması zor bir iş gibi görünmüyordu ve politikayı, pek iyi bildiği satranç oyunu kadar bile zihin yorucu addetmeyen bir hali vardı. Bunda belki de haklıydı. Zira, çok geçmeden, gerek Genel Başkan vekili olduğu Parti erkânını, gerek kendi kabine arkadaşlarını satranç tahtası üstündeki paytaklardan daha kolaylıkla kımıldatmasını, kaldırıp koymasını bilecekti.

Aynı zamanda, hatırlıyorum ki, bir vakitler bizim gündelik idare işleriyle ilgili konulara dair şikâyetlerimizi bile dikkatle dinleyen ve bazı görüşlerimizi, fikirlerimizi kabul etmekte tereddüt göstermeyen İsmet Paşa artık hiçbir sözümüze ehemmiyet vermez ve yüzümüze «Adam sen de; bunlar da mesele mi?» demek ister gibi küçümser ve istihzalı bir gülümsemeyle bakar olmuştu.

Bir gün, hiç unutmam, —hemen her şehre inişinde olduğu üzre— beni arabasına almış, birlikte Çankaya'dan Meclis'e gidiyorduk. Atatürk Bulvarı dediğimiz asfalt cadde, o zamanlar, sağlı sollu hâlî arazi ortasından geçen bir şoseden ibaretti. Arabamız, tahminen, bugün Büyük Sinemanın bulunduğu noktanın önünden geçerken gözlerim o arazinin üstüne çakılı birtakım kazıklara ilişmiş ve Başvekile şöyle demiştim:

«Bu sahada bir parselleme yapıldığını görüyorum. Demek ki, âkıbet, yeni şehirin burada kurulmasına karar verildi» ve Başvekilin beni tasdik etmesi üzerine şu sözü ilâve etmekten kendimi alamamıştım: «Aman, Paşam, nasıl oldu da böyle bir şeye müsaade ettiniz? Biliyorsunuz ki, geçen yıl buraya sel basmıştı. Gelecek yıllarda da aynı tehlikeye...»

Sözümü kesti:

«—Bırak, dedi, başlarını vura vura, bir gün, elbet ne yapmak lâzım geldiğini öğreneceklerdir.»

Başvekilin bununla ne demek istediğini pek anlayamamıştım. Kimlerdi o «başlarını vura vura» şehir kurmayı öğrenecek olanlar? Ya da, böyle sonu bilinmeyen bir işe, daha doğrusu, böylesine «irrationel» bir «imar» ve «iskân» teşebbüsüne girişmeyi göze alanlar? O zamanlar, kendi kendime çözmeye çalıştığım ve bahsi geçen sahanın müteakip yıllarda nasıl bir yazboz tahtası haline girdiğini, bu yüzden de boşuna ne emekler sarf edilip ne paralar harcandığını görerek bazı yazılarımda tenkit konusu yaptığım bu meseleyi siyasî hatıralar çerçevesi dışında sayarak geçiyorum. Burada, buna değinişimin sebebi İsmet Paşanın hiçbir şeyi mühimsemez görünüşünü bir misalle açıklamak isteyişimdir.

Evet, ikinci defa iktidara gelişinin ilk yıllarında, o kadar titiz bildiğim İsmet Paşanın hiçbir şeyi mühimsemez bir hali vardı. Daha doğrusu memlekette olup bitenlere bir fildişi kulenin tepesinden bakıyor ve aşağılarda cereyan eden hadiseleri küçücük olaylar şeklinde görüyor gibiydi.

Nitekim, o sıralarda bence bu hâdiselerin en önemlisini teşkil eden dünkü Millî Mücadeleciler ve o günkü devrimciler kadrosunun bir kazanç ve menfaat şirketi karakterini taşımaya başlamasıydı. Bunlardan kimi arsa spekülasyonları, kimi idare meclisi âzalıkları, kimi taahhüt işleri, kimi de türlü türlü şekillerde komisyonculuklar peşine düşmüş bulunuyordu.

Garp Cephesi Kumandanı iken, bazı yolsuzluklarından şüphelendiği bir levazım reisini herkesin gözü önünde nasıl haşladığını gözlerimle görüp kulaklarımla işittiğim İsmet Paşanın, temeli fazilet ve feragata dayanması lâzım gelen bir devrim rejimini daha ilk günlerinden itibaren soysuzlaştırma tehlikesini gösteren bu hal karşısında bellibaşlı bir tepkide bulunmaması ve benim bu hususta bazı yakınmalarımı, hiç cevaplandırmadan müphem bir gülümsemeyle dinleyişi beni hayretten hayrete düşürüyordu.

Burada, gene mevzuumun dışına kayarak bu hayretimin ne kadar yerinde olduğunu şahsımla ilgili bir misalle tesbit etmekten kendimi alamıyacağım. Şöyle ki, aziz ve âlicenap Atatürk'ün emirleri üzerine İş Bankası'na borçlanarak satın almış bulunduğum ve gerek uzun süren bir hastalığım, gerek sadece beceriksizliğim yüzünden bir türlü faydalanamadığım, faydalanmak şöyle dursun, bankaya borcumun fâiz fâiz üstüne binerek ödeyemeyeceğim bir yekûn tuttuğunu görüp yalnız azabını çektiğim Çankaya'daki bağı, hiçbir kâr bilmeksizin satmak kararında olduğumu söylemek üzere, günün birinde, İsmet Paşaya başvurmuştum. O beni küçümseyici

bir bakışla tepeden tırnağa süzdükten sonra şu sözü söylemekle yetinmişti:

«—Sen çocuksun; çocuk...»

Başvekilin, hâlâ kulaklarımda çınlayan bu sözle ne demek istediğini anlamak için pek derin düşünmeye hacet yoktu sanırım. Evet, onun dediği gibi şahsî menfaat işlerinde ben bir çocuktum ve İsmet Paşa böyle olmamı, besbelli, bir eksiklik, bir başarısızlık telâkki etmekte idi. Şu halde, demek oluyordu ki, onca arsa spekülasyonu yapanlar, kazanç peşinde koşanlar akıllı ve başarılı kimselerdi.

Lâkin, çok geçmeden, bir gün gelmiş bunların tuttukları yol ve bu yolda doludizgin koşuşmaları âmme efkârı üzerinde öyle kötü bir tesir yapınağa başlamıştı ki, hepsine «Dur» demek bir siyasî zaruret halini almıştı. Ama, ne çare! Hiçbirini durdurmak kabil olmuyordu. Atları alanlar tozu dumana katarak birbiri ardısıra Üsküdar'ları geçiyordu.

Alınan tedbirler, ancak milletvekillerinin devlet sektöründeki malî ve sınaî müesseselerde idare meclisi âzası olmamaları yasağına inhisar etmişti. Diğer kazanç yolları ise eskisi gibi açık durmakta idi.

Lâkin, İsmet Paşa, gerek halk nazarında hoş görülmeyen, gerek Millet Meclisi çevrelerinde birçok tarizlere uğrayan bu duruma karşı vaziyet almakta gecikmiyecekti. Fransızca «affaire» —yani iş— kelimesinden icad edilmiş «aferist» deyimini ağır bir suç mânasında kullanarak, iş hayatına sokulan milletvekilleriyle siyaset adamlarına karşı mücadeleye girişecekti ve bu suretle, sanırım ki, kendisine, henüz elde edemediği liderlik prestijini

sağlamak isteyecekti. Şimdi «sanırım ki» demekle ifade ettiğim şüphe, gerçi, o zamanlar aklımın köşesinden bile geçmiyordu. İsmet Paşanın giriştiği mücadele bana hiçbir ard düşünce taşımayan ve herhangi bir politik istismar hedefi gütmeyen hâlis, samimî bir fazilet ve siyasî ahlâk savaşı olarak görünüyordu. Büyük Millet Meclisi'nde hemen bütün iyi niyetli milletvekilleri, basın âleminde hemen bütün devrimci yazarlar bu hareketi alkışlayıp savunuyordu. Atatürk'e gelince, İsmet Paşayı, gerek askerî, gerek siyasî her mücadelesinde olduğu gibi bunda da yüksek otoritesiyle desteklemekte bulunduğuna şüphe yoktu.

1925 — 1938

İsmet Paşa, gürültüsüz patırtısız bir iktidarın, daha doğrusu Takriri Sükûn Kanunu'nun kendisine sağladığı emniyet ve huzur içinde bir müddet, epeyce uzun bir müddet dinlendikten sonra, geçen bölümün nihayetlerine doğru anlattığım şartlar onu fildişi kulesinden çıkıp tekrar politika arenasına inmek zorunda bırakmıştı. Gerçi, bu sefer karşısında Rauf Bey, Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar gibi pehlivanlar yoktu ama, göze aldığı mücadele onlarla ettiği güreşten daha çetin bir nitelik taşımakta ve Herkül'ün Augias Ahırlarını temizleyebilmek için harcadığı emek derecesinde bir çabayı gerektirmekte idi.

Oysa, İsmet Paşa, bir yandan Atatürk'ün yardımına, öbür yandan âmme efkârıyle Büyük Millet Meclisi'nin desteğine dayanmak ve belki de rakipsiz eşsiz bir Başvekil olmak dolayısıyle kendine güveni bir hayli artmış bulunmakla beraber, böyle bir çabaya, açıkça, mertçe girişmek cesaretini gösteremiyordu.

İsmet Paşanın bu halini vesveseli, tereddütlü huyuna mı vermeliydi? O vakitler göremediğimiz birtakım gizli sebeplere mi atfetmeliydi? Bilmiyorum.

Bildiğim bir şey varsa o da, İsmet Paşanın «fazilet ve siyasî ahlâk» adını verdiğimiz bir büyük dâvayı, yani «inkılâp rejimini soysuzlaşmaktan koruma» dâvasını bir küçük politika konusu şekline sokmuş olmasıdır.

Burada bir parantez açarak «küçük politika» deyiminden ne anladığımı söylemek isterim: Bence «küçük politika» en doğru tarifini yukardan beri müşahedesini yaptığım olaylarda bulsa gerektir. Bu olaylara tahlilci bir gözle bakıldığı vakit ne görülür? Her türlü samimî fikir ve kanaat muhtevasından yoksun, ya da fikir ve kanaatleri şahsî endişelerin emri altına alan sözde siyasî birtakım mücadeleler...

İşte, İsmet Paşa fazilet ve siyasî ahlâk savaşı gibi yüksek bir «mücadele»ye girişirken, nedendir bilinemez, bir zamanlar azabını en çok kendisi çektiği bu çeşit mücadeleler içine sürüklenecekti.

Nedendir bilinemez dedim. Bu neden herkesçe bilinecekti ama, iş çığırından çıktıktan sonra. Bırakayım; bu soruya gene o zamanki hâdiseler cevap versin!

Başvekil İsmet Paşa ele aldığı temizlik teşebbüsüne, öbür bölümde söylediğim gibi, bazı milletvekillerinin, ya da Halk Partisi'nde nüfuz sahibi birtakım politikacıların devlet kapılarında iş takıbetmelerini yasaklamakla başlamış ve bu hareketiyle Millet Meclisi'nde olsun, siyasî çevrelerde olsun büyük bir itibar sağlamıştı. Fakat çok geçmeden görüldü ki, bu yasak herkese eşitlikle tatbik edilmemekte, devlet kapıları bazı çıkarcı milletvekilleriyle politikacılara kapalı tutulduğu halde diğer

bazılarına, açık değilse bile, aralık bırakılınaktadır ve bundan dolayı Millet Meclisi kulislerinde yeniden birtakım dedikodular alıp yürümeğe başlamıştır. Meselâ, İsmet Paşanın bu hususta tarafsız davranmadığı söyleniyor ve buna misal olarak da, öteden beri arasının açık olduğu bilinen Bahriye Vekili İhsan Beyle onun yakın arkadaşlarının milletvekili Doktor Fikret'i «Yavuz» zırhlısının tamiri işinde bir yabancı şirketten komisyon almak suçuyla Divanı Âli'ye verdirdiği halde, idarî bir işte yolsuz bir tasarrufta bulunmakla sanık Ticaret Vekili Ali Cenanî Beyi —Meclis'te açılan sorulara, yapılan tartışmalara rağmen— tutmakta direnişi gösteriliyordu.

Nitekim, o sıralarda özel bir konuşmamızda İsmet Paşanın bana bu hususta şöylece dert yandığını hatırlıyorum:

«—Meclis'te İhsan Beyin dostları onun öcünü almak için benden bir masumun kellesini istiyorlar. Fakat, vermeyeceğim ve onlara göstereceğim ki, ben bir Cumhuriyet Başvekiliyim, bir Osmanlı Sadrazamı değil...»

Ama, nasıl oldu? Aradan neler geçti? Bilmiyorum. İsmet Paşa o direnmesinde çok sebat göstermemiş, İhsan Beyin arkasından zavallı Ali Cenanî Beyi de Divanı Âli'ye sevk etmek zorunda kalmıştı. Zavallı Ali Cenanî Bey diyorum. Zira, o âsil, namuslu ve iyi bir insandı. Kendisine atfedilen suç ise İhsan Beyin üç yıl hapse mahkûmiyeti ve Dr. Fikret'in bazı medenî, siyasî haklardan mahrumiyeti ile neticelenen «Yavuz-Havuz» işine benzerlikten çok uzaktı. Buna, nihayet, devlet hazine-

sini zarara sokan usulsüz ve hattâ, hafızamda yanılmıyorsam, yanlış bir tasarrufta bulunma denilebilirdi. Nitekim, Divanı Âli'nin verdiği hüküm de Ali Cenanî Beye bu zararın tazmin ettirilmesinden ibaret kalmıştı.

Lâkin, Ali Cenanî Bey aleyhtarlarına verdiği bu tavize rağmen, İsmet Paşanın siyasî ahlâk mücadelesindeki tutumunu gerek Meclis çevresinde, gerek halk arasında samimî bulmayanların ya da şüphe ile karşılayanların sayısı gene pek çoktu. Bunlar, kendisine şu veya bu suretle yakın kimselerin şahsî çıkarları yolunda hiçbir engele rastlamaksızın, işlerini ne kadar kolaylıkla yürüttüklerini görmekten hâli değildiler. Meselâ, İsmet Paşanın her vakit el üstünde tuttuğu, şeref ve itibarlarına toz kondurmak istemediği birkaç Bakanının, yok pahasına istimlâk edilmiş, dönümlerce arazi üstünde ve bir kaleyi andıran bahçe duvarları içinde, her biri bir malî veya iktisadî müessesenin başına geçirilmiş hısım ve akrabalarıyle, kâşâneler kurarak nasıl yerleştikleri ondan başka hiç kimsenin gözünden kaçmıyordu. Ama, böyle bir teveccühten yoksun herhangi bir milletvekili, ya da eski bir Bakan Ankara'nın bir köşesinde üç katlı bir apartman mı yaptırmış, İsmet Paşa derhal bir «haksız iktisap» şüphesine kapılıyordu ve garibi şudur ki, bunlar arasında da en çok tutturduğu kimseler de vaktiyle kendisine karşı vaziyet almış olanlar, ya da hâlâ mırıldanmakta bulunanlardı.

İşte, bu yüzden siyasî ahlâk savaşına atılırken o kadar sevgi ve saygı kazanan İsmet Paşa yavaş yavaş yeni bir «nifak» ortamı içine sürüklenecek

ve aleyhinde yeniden birtakım dedikodulara yol açacaktı. Gerçi, bu nifak, eskisi gibi Meclis çatısı altında patlak vermeyecek ve bu dedikodular basın âlemine aksetmeyecekti ama, sinsi ve gizli etkileri İsmet Paşayı ilk iktidarındakinden daha müşkül, daha uzun bir didişmeye girişmek zorunda bırakacaktı.

Müşkül diyorum: Çünki, İsmet Paşa, atalarımızın «Tavşana kaç, tazıya tut» tabiriyle ifade ettikleri davranışları yüzünden bu seferki mücadelesinde hemen hemen yalnız kalmıştı. Atatürk onu kendi haline bırakmış görünüyordu. Büyük Millet Meclisi'ndeki samimî taraftarlarının sayısı gittikçe azalıyordu. Halk Partisi Grubunun ve Merkez Heyeti'nin bu durum karşısındaki tutumu anlaşılır gibi değildi.

O sıralarda, beş altı fikir arkadaşımla çıkarmakta olduğum «Kadro» adlı dergide yazılan bazı tenkit yazıları üzerinde CHP Genel Sekreteri Recep Peker'le yaptığım tartışmalardan anlamıştım ki, devrimcilik ve devletçilik vasıflarını taşıyan bu Parti, bizim Kadro'da İsmet Paşanın nüfuz suistimallerine dayanan servet iktisaplarına karşı almağa çalıştığı politik ve idarî tedbirlere paralel olarak açtığımız fikir mücadelesinin meydana koyduğu problemleri hiç de mühimsememektedir. Nitekim, bir gün Recep Peker'e aramızda tartışma konusu olan yazılarla ne demek istediğimizi, ne kadar tehlikeli bir ekonomik ve sosyal hastalığın teşhisini yaptığımızı uzun uzun anlattıktan sonra, o, dudaklarını bükerek bana şu cevabı vermişti:

«—Teşhisiniz yanlış ya da 'kasten' mübalağalı.

Siz sağlam bir vücutta mutlaka vahim bir illet bulmak hevesine düşmüşsünüz ve araya taraya gördüğünüz küçük bir sivilceye «şiripençe» adını takmışsınız.»

Rahmetli dostum Recep, bazan kaba olacak derecede tok sözlü bir insandı. Fakat, ben bu halini mizacının taşkınlığına vererek kendisiyle bundan daha sert konuşmalarımızda bile onu daima mazur görmüşümdür. Meselâ, «Kadro»yu çıkarmazdan önce, Parti disiplinine aykırı bir harekette bulunmamak endişesiyle ona gidip Atatürk devrimlerinin fikrî ve ilmî izahını yapacak, daha doğrusu, CHP'nin «avant-garde» (öncü) organı vazifesini görecek bir dergi çıkarmak istediğimi söylediğim vakit Recep Peker, Genel Sekreterlik odasının pencere camlarını sarsan bir sesle bağırarak:

«—Bu selâhiyeti nereden alıyorsun? Böyle bir organı çıkarırsak ancak biz çıkarabiliriz.» vs. vs. diye gürül gürül gürlemişti de ben yalnız hazin hazin gülümsemekle yetinmiş ve kendisine karşı hiçbir kırgınlık duymaksızın dilediğim müsaadeyi Atatürk'le İsmet Paşaya başvurarak almıştım.

Ama, bu yüksek müsaadeler sayesinde «Kadro» yayınlanmağa başladıktan sonra dahi dostum Recep gene benimle uğraşmaktan bir an hâlî kalmamıştı. Ayda bir çıkan o iki üç formalık mütevazi fikir dergisi, iki buçuk yıl boyunca CHP Merkez İdare Heyeti'ni ikidebir Çankaya Köşküne taşındıran ve Atatürk'ün başını ağrıtan bir mesele, bir dâva haline girmiş, daha doğrusu, benimle arkadaşlarım aleyhine türlü türlü şikâyetlere yol açmıştı.

Umumiyetle neydi o şikâyetlerin konusu? En

önce, dergiye verdiğimiz ad: Başta Recep Peker olmak üzere, CHP Merkez İdare Heyeti'ne göre, «Kadro» sosyalist partilerde «cadre» tabirinden alınma yabancı bir sözdü (!) ve içindeki yazılarda da yabancı ideolojilerin kokusu vardı.

Oysa, «kadro» sözü Osmanlı Saltanatı devrinden beri «Memurin Kadrosu», «Kadro Harici» vs. şeklinde resmî dilimize geçmiş, yerleşmiş bulunuyordu ve bizim bu adı alışımızın sebebi bir devrim Partisinin, her şeyden önce, bir fikir ve ideal çerçevesi içinde yürütülebileceği kanısına dayanıyordu. Recep Peker'in icad ettiği altı oklu flama böyle bir çerçevenin yerini tutamazdı. O altı okun neyi işaret ettiği gerçek mânasıyle anlaşılmadıkça nihayet birer «remiz»den ibaret kalırdı. İşte, biz, sözü geçen dergide bu remizleri çözmeye, yani bunlar altındaki ilkeleri bütün vuzuhuyla açıklamaya çalışıyorduk.

Bu ilkelerden en anlaşılmayanı da «devletçilik»ti. Millet Meclisi'nde bile bazı kimseler bunun bir ekonomi sistemi olduğunu bilmiyor; buna devlet tarafını tutmak gibi bir mâna veriyordu. İş başında bulunanların çoğu ise Devletçilik'le devlet monopolculuğunu birbirine karıştırıyor ve ilk sanayileşme hareketimiz, bu yüzden, bir türlü beşinci okun gösterdiği istikamete yönelemiyordu. İsmet Paşanın «affairiste» adını taktığı iş adamlarına gelince, bunların devletçilikten anladıkları şey ise sırtlarını devlet nüfuzuna dayayarak kendi çıkarlarını sağlamaktan ibaretti.

İşte, biz yukarıda sözü geçen her iki yanlış anlayışa karşı bir cephe kurmuş bulunuyorduk. Tamamıyle fikrî bir mahiyet taşıyan bu cephede

gerçek devletçilik anlamını savunurken dayandığımız delilleri, muarızlarımızın iddia ettikleri gibi yabancı ideolojilerden, hattâ ekonomi politik kitaplarından değil ancak ve ancak memleket gerçeklerinden alıp çıkarıyorduk. O gerçeklerin ışığında gördüğümüz Türkiye, yarı sömürge durumundan henüz kurtulmuş, millî ekonomi bünyesi henüz «rüşeym» halinde bir ülke idi ve siyasî bağımsızlığına kavuştuğu güne kadar yüz elli, iki yüz yıl boyunca, malî ve iktisadî kaderi yabancı unsurların iradesine tâbi olarak yaşamağa alışmış Türk milleti iş ve teşebbüs alanında nereye yöneleceğini, ne yapacağını bilmez bir halde idi ve onu, böyle bir durumda kendi haline bırakmak ancak başıbozuk bir ekonomi ortamına yol açabilirdi ki, bundan da yalnız yukarıda bahsi geçen «affairiste»ler faydalanır ve işin asıl en mühim tarafı, Millî Kurtuluş savaşımızın başlıca hedeflerinden biri olan iktisadî bağımsızlığımıza ulaşmamız imkân dışına çıkardı.

Burada, sözü o zamanlardaki İsmet Paşaya bırakıyorum: «Kadro»nun bir yaşına basması vesilesiyle çıkaracağımız «fevkalâde» bir nüshanın başına konulmak üzere kendisinden bize bir yazı yazmasını, ya da bir beyanat vermesini reca etmiştim.

İsmet Paşa:

«—Neye dair meselâ?..» diye sorunca ben de:

«—Devletçilik hakkındaki fikrinizi açık bir şekilde anlatsanız pek yerinde olur. Çünki, bunun birtakım yanlış tefsirlere uğramakta bulunduğunu görüyorum.» demiştim.

Millet Meclisi'nin Başvekile ayrılan odasında-

dık. Bunun üzerine İsmet Paşa, beni masasının başına oturtmuş ve en önemli bulduğum kısımlarını, aşağıya aldığım şu yazıyı dikte etmişti:

«*İktisadî devletçilik siyaseti bana her şeyden evvel bir müdafaa vasıtası olarak kendi lüzumunu hissettirdi. Asırların ihmalini telâfi, haksız tahribatı imar edecek, yeni nizamın çetin şartlarına mukavemet edecek sağlam bir devlet bünyesi kurabilmek için, her şeyden evvel, devleti iktisadiyatta yıpratacak amillerden kurtarmak lâzım geliyordu. Demek ki, iktisadiyatta devletçiliği, biz, inkişaf yolu takibedebilmek için de bir müdafaa vasıtası ve bu sebeple bir azimet noktası, bir temel saymaya mecbur bulunuyoruz.*

«*Devletin teşkilâtı, vesaiti, yardımı ve hatta doğrudan doğruya teşebbüsü olmaksızın memleket sanayiinin kurulabilmesini ancak safdil olanlar düşünebilir.*

«*Devletin sanayiini ve iktisadî düzenlerini, devletin bütün vasıtaları ve imkânlarıyle bir an evvel vücuda getirmek, taşıdığımız vazifelerin en mühimidir. Gelecek on sene zarfında, ümit ederim ki, Türk devletçiliği memleketteki eserleri ve milletlerarası tesirleri ile iktisadiyatta devletçilik anlayışının en mütekâmil, en ilmî bir şaheseri olarak zikredilecektir.*

«*En serbest zannolunan bir sınaat ve ticaret muvaffak olabilmek için mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir. Suyun başında bulunduğum için bu ihtiyacı her gün görüyorum ve sonra serbest mesleğin devletçilik için ayni mevzuların delili olarak zikredilmesine şaşıyorum.*»

Devletçilik sisteminin bu kesin tarifi «Kadro» dergisinde ayni konuya dair ileri sürülen görüşleri fersah fersah aşmaktadır. Fakat, acaba nasıl oldu da Başvekil İsmet Paşa ekonomik politikasını şu satırlarla ifade edilen bir kesinlikle düzenlemek imkânını bulamadı? Hani «Türk devletçiliği on sene zarfında memleketteki eserleri ve milletlerarası tesirleriyle iktisadiyatta devletçilik anlayışının en mütekâmil ve ilmî bir şaheseri» olacaktı? Bu sözlerin üzerinden nice on seneler geçti, hepimiz milletçe hâlâ yerimizde saymaktayız.

Gerçi, denilebilir ki, o zamanlar onun anlattığı ve «Kadro» dergisinin savunduğu şekilde radikal bir devletçilik sisteminin uygulanmasına bugünkü iktisadî şartlar içinde artık ne lüzum, ne ihtiyaç kalmıştır. Türkiye, artık bundan kırk yıl evvelki Türkiye değildir. Geri ve iptidaî bir ziraat diyarı olmaktan kurtulup teknik cihazlanmasını sağlayarak sanayileşme yolunda oldukça ilerlemiştir ve iyi kötü bir millî sermaye birikmesine imkân vermiştir. Fakat, bu iktisadî ve sınaî gelişme hareketimiz öylesine «irrationel», öylesine başıbozuk bir tarzda başlamış ve araya işten anlamaz ya da kendi çıkarlarından başka bir şey düşünmez komisyoncu, anaforcu birtakım tufeylî unsurların karışmasıyle kurulan fabrikalar, yapılan tesisler o kadar pahalıya mal olmuştur ki, uzun bir süre, millet bunların yalnız yükünü hissetmekle kalmıştır.

Oysa, o devirde Avrupa öyle ağır bir iktisadî kriz içindeydi ki, birçok sanayi memleketleri, bizim en ziyade muhtaç olduğumuz şeker ve tekstil fabrikalarını söküp hurda makine fiyatına dışarıya

satmak zorunluğuna düşmüş bulunuyor[1] ve o memleketlerin işsiz kalan teknisyenleri de bunları kurmak için kapılarımızı çalıp duruyordu.

Fakat, bizim iş adamlarımız, her nedense, bu durumu görmemezlikten gelerek, daha doğrusu bu fırsattan faydalanmağı istemeyerek, kâh Avusturya'ya, kâh Almanya'ya, kâh Çekoslovakya'ya takım takım heyetler halinde taşınıyorlar, oralarda, sanki altın madeni keşfine çıkmış gibi haftalarca aylarca dolaşıp dolandıktan sonra, kim bilir ne ağır şartlar, ne yüksek komisyonlarla satın aldıkları fabrikaları birer «malî ganimet» gibi memlekete getiriyorlardı. Bunun üzerine derhal millî şirketler kuruluyor ve aynı insanların bu şirketlerde kimi hissedar, kimi idare meclisleri başkan ve üyeleri olarak dışarıda aradıkları altın madenlerini içeride bulmak sırrına erdikleri görülüyordu. Bunlardan bazılarının da daha dolaşık işler yaptıkları işitiliyordu: Meselâ, Türkiye'de kurulmak üzere limanlarımıza kadar taşınıp sokulan tekstil fabrikası makinalarının —ithalâtçılarla anlaşarak— ikinci elden başka yerlere satılması gibi.

Bu şarkkâri iş ve teşebbüs hareketleri böyle alıp yürürken, öte yanda halk ise ne şekerin tadını tadabilmekte, ne de sırtını bir yünlü kumaş parçasıyle örtebilmekte idi.

İşte, iktisadî gelişmemizin bu anarşik devreye girmesinden önce İsmet Paşa, yukarıya aldığımız beyanlarıyle, inançlı ve kesin bir şekilde tarifini yaptığı devletçilik sistemini gereği gibi tatbik etmiş

1 Buna «Kadro» nun bir yazısında "fabrikaların muhacereti" adı verilmiştir.

olsaydı, bana öyle geliyor ki, hem sanayileşme hareketimizin bize o kadar pahalıya mal olmasını önler; hem de... evet hem de «affairiste» adını takdığı kimselere beylik atlar üstünde cirit oynamak imkânını vermezdi. Zira, onlara bu imkânı veren, ekonomik ortamın kargaşalığından başka bir şey değildi.

Hal böyle iken nedendir bilinemez, İsmet Paşa bu sebebi şunun bunun siyasî ahlâka aykırı davranışlarında aramış ve açtığı «fazilet mücadelesi»ni birkaç şahsın üstünde teksif edip hep onlarla uğraşmaya başlamıştı. Fakat, İsmet Paşanın gerek hükümet reisi, gerek Halk Partisi Genel Başkan vekili olarak —gene kendi kullandığı bir tabire göre— «siyaseti ticarete âlet» edenler aleyhine sarf ettiği bütün bu gayretler millî ekonomi bünyemizde hemen hiçbir müsbet netice vermiyor; sadece kendine karşı yeni bir muhalefet cephesinin kuruluşuna yol açıyordu ve bu sefer, başgösteren iktisadî buhran yüzünden, bu cephe memleket ölçüsünde bir genişlik gösteriyordu. Halk gittikçe artan geçim sıkıntısından ınırıldanmaya başlamıştı. Hemen herkes bunun sebebini hükûmetin idaresizliğine atfediyor ve yukarıdan beri bahsi geçen başıbozuk iş çevrelerinin tesirleri hiç kimsenin gözüne çarpmıyordu ve susmağa alışmış olan basın ses çıkarmamakta devam ediyordu. Hâlâ, devletçilik sisteminin tam bir tarifini yapamayan, hattâ Genel Başkan Vekilinin o sıralarda, «Kadro» dergisinde çıkan yazısını yorumlamaktan bile sakınan Halk Partisi erkânı ise (o devirde oy meselesi de yoktu ama, bilmem neden) bu konu üzerinde kemküm edip duruyordu. Kaldı ki, bunlardan kimine göre Devletçilik sos-

yalizm, kimine göre de «himayecilik» demekti. Partinin Genel Sekreteri Recep Bey ise, bu ekonomi sistemini «hususî teşebbüsün yapamayacağı işleri devlet yapar» şeklinde bir formül içine sıkıştırmıştı.

İşte, siyasî ve iktisadî hayatımızın bu karışık ortamındadır ki, her şeyden önce, açık ve aydınlık durumları seven Atatürk bir muhalefet partisinin kurulmasına karar vermiştir. Onu böyle bir karar vermeğe sevkeden, belki, Namık Kemal'in «Fikir çarpışmalarından hakikat şimşeğinin ışığı parlar» sözüyle ifade ettiği görüşün doğruluğuna inancı, belki İsmet Paşanın gittikçe şahsîleşen politikasını frenlemek arzusu idi. Belki de ne bu, ne o idi. Çok muhtemeldir ki, o cesur devlet ve siyaset adamı halk arasındaki mırıltıların, dırıltıların bir muhalefet partisinde yüksek sesle, açıktan açığa ifade edilen tenkitler haline girmesini istemişti ve işte, tam o sıralarda, Fethi Beyin Paris Büyükelçiliğinden çekilip memlekete dönüşü de Atatürk'e bu isteğini yerine getirmek için büyük bir fırsat vermiş bulunuyordu.

İtiraf etmek lâzım gelir ki, Fethi Bey itidalli, temkinli mizacı ve liberalizme meyli itibariyle hepimize, hattâ İsmet Paşaya bile, o zamanki şartlar içinde siyasî hayatımızı sarsmaksızın ve devrim ilkelerini zedelemeksizin bir muhalefet partisini sevk ve idare edebilecek tek adam olarak görünmüştür.

Bunun için, bir akşam Yalova'da, Atatürk kendisine «Serbest Fırka»yı kurmak teklifinde bulunup o da bu teklifi kabul edince Serbest Fırka'nın daha ilk faaliyetlerine başladığı günden itibaren memlekette birtakım esef verici hâdiselere yol açacağı hiçbirimizin aklından, en uzak bir ihtimal ola-

rak dahi, geçmemişti. Kaldı ki, bu Partinin dirijan kadrosunu seçen bizzat Atatürk'tü ve onu teşkil edenlerin hemen hepsi Halk Partisi'ndendi. İçlerinde devrimciliklerinden, ileri fikirliliklerinden şüphe edilecek tek kişi yoktu. Partinin programını yapan Ahmet Ağaoğlu'ya, Genel Sekreter vazifesini alan Nuri Conker'e hangimiz gerici diyebilirdik? Bunlardan birincisini ortodoks bir demokrasi taraftarı, ikincisini, ilk gençlik çağından beri Mustafa Kemal'in izinde yürüyen, yanından ayrılmayan aydın kafalı bir subay olarak tanımış, Fethi Beye gelince, onun şahsî ve siyasî ahlâkına tam bir güven bağlamış değil miydik?

Evet, Serbest Fırka, bir akşam Yalova'da böyle bir emniyet ve itimad havası içinde doğmuş ve doğumunun müjdesini de bir beyanname şeklinde bütün memlekete ilân etmişti. Hiç unutmam, o akşamın ertesi, gecenin geç bir saatinde Fethi Beyle birlikte, Atatürk'ün köşkünden her ikimizin oturmakta bulunduğumuz otele dönüyorduk. Serbest Fırka Genel Başkanı âdeta çocukça bir sevinç içindeydi ve ikidebir başını bana çevirip: «İyi oldu bu iş. Memleketin bir muhalefet partisine çok ihtiyacı vardı. Bunu, daha şimdiden yurdun dört köşesinden almakta olduğum telgraflardan anlıyorum» diyordu.

Otele vardığımız vakit, kapıcı yüzleri geçen bir sürü telgrafı kocaman bir deste halinde Fethi Beye verince, onun sevinci bir kat daha artmış ve tekrar bana dönerek: «Görüyor musunuz? Gelin, bunların birkaçını beraber okuyalım.» demişti. Bunun üzerine, holde, bir masanın başına yan yana oturup on onbeş tanesini gözden geçirmiştik. Bun-

ların hepsinde Fethi Bey bir kurtarıcı gibi alkışlanıyor, kutlanıyor ve hemen Serbest Fırka'ya yazılmak arzuları belirtiliyordu.

Biraz sonra, yatak odalarının sıralandığı loş bir koridorda, Fethi beyle benim aramda şöyle bir muhavere cereyan edecekti:

«—Ya siz ne vakit geleceksiniz bize?

«—Böyle bir şey hiç aklımdan geçmiyor, Beyefendi.»

«—Neden?»

«—Evvelâ, Gazi Paşa bazı arkadaşlarıma sizin Partiye geçmelerini teklif ettiği halde bana bu hususta hiçbir şey söylememiştir. Söylemiş olsaydı da kendilerinden özür dilemek zorunda kalırdım. Çünki, ben Halk Partisi'nin «umde»lerine inanan ve yıllardan beri bunları savunan bir yazarım. Sizin Partinizde ise bu «umde»lerin bazılarıyla uyuşmayan, hattâ tezat teşkil eden birtakım prensipler var.»

«—Neymiş o prensipler?»

«—Bir gün bunu yazılarımda izah ederim.»

Nitekim, çok geçmeden Fethi Beye verdiğim bu sözü yerine getirmeye çalışacaktım ama, dinleyen kimdi? Birdenbire bir curcuna kopmuş, kimse kimsenin ne dediğini anlamak şöyle dursun, hattâ işitmiyordu bile. Bir bağırıp çağırışmadır gidiyordu ve iki üç yıldan beri devam eden durgun hava bir fırtınaya inkılâp etmiş gibiydi. Fethi Beyle arkadaşlarının böyle bir hengâme içinde, taraf taraf mitingler tertip ederek o sıralarda yapılmakta olan mahallî seçimler kampanyasına katılmaları ise bu fırtınanın şiddetini büsbütün arttırmış idi. İzmir'de Halk Partisi'nin İl İdare Merkezi ve bu Partinin

organı «Anadolu» gazetesi binası taşlanıyor ve... ve Atatürk'le İsmet Paşanın resimleri yırtılıp yerlere atılıyor, bütün bu çirkin hâdiseler o günlerde İzmir'de bulunan eski Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) tarafından «Vaziyet vahimdir. Hayatımız tehlikededir» diye çekilen telgıraflarla Ankara'ya bildirildiği halde, hiçbir tedbirle önlenemiyordu.

Fethi Beyle arkadaşları İzmir'i işte böyle bir durumda bırakıp Balıkesir'e geldikleri vakit ise vaziyet büsbütün vahimleşmiş, tam mânasıyle bir «irtica» hareketi şeklini almıştı. Halk Serbest Fırka lideriyle arkadaşlarını yeşil bayraklarla, tehlil ve ilâhi avazlarıyle karşılamış, yolları üstünde kurbanlar kesmişti.

Hiç şüphesiz ki, bizim için, ne Fethi Beyi, ne yanındakileri bu olaylardan sorumlu tutmak mümkün değildi. Zira, gerek İzmir, gerek Balıkesir mitinglerindeki konuşmalarında, halkı bu gibi hareketlere teşvik ve tahrik edici tek bir söze rastgelmemiştik. Kaldı ki, bu hareketlerin bir çok benzerine onların hiç uğramadıkları şehir ve kasabalarımızda da şâhit olmuş bulunuyorduk. Nitekim, Adana'dan, Diyarbakır'dan gelen haberler, oralarda İzmir'dekilerden, Balıkesir'dekilerden daha üzücü kargaşalıkların vukuunu bildirmekte idi.

Şu halde, öyle sanıyorum ki, Atatürk, bir muhalefet partisinin kurulmasına yol açarken yukarıda tahmin ettiğimiz niyetlerden başka, o keskin «intuition» kudretiyle sezinlediği yeraltı gericilik hareketlerini meydana çıkarmak maksadını gütmüştü ve bununla, aynı zamanda, devrim nizamının memlekette yerleşmiş olduğu zehabına düşmüş bulunan

Halk Partisi'yle hükûmeti uyarmak istemişti. Fakat, gerek bu Parti, gerek o hükûmet bütün olup bitenlerin sorumluluğunu Fethi Beyin üzerine atıp onu ve arkadaşlarını sorguya çekmekle yetinmişti.

Zavallı Fethi Bey, işte bundan dolayıdır ki, İzmir ve Balıkesir'den Ankara'ya döner dönmez, ayağının tozuyla Büyük Millet Meclisi'nin huzuruna çıkıp gece yarılarından sonraya kadar süren fırtınalı bir oturumda yukarıda bahsi geçen hâdiselerin hesabını tek başına vermek zorunda kalacaktı. Tek başına diyorum. Zira, Serbest Fırka'nın, sayısı zaten on kişiden ibaret üyelerinin herbiri, bir köşeye sinmiş, suspus olmuştu ve Halk Partililerin açtıkları yaylım ateşinin nişangâhı olarak ortada yalnız Fethi Bey vardı.

İtiraf ederim ki, Fethi Beye karşı ben asıl o gün ya da o geceden beri bir hürmet ve muhabbet hissi duymağa başlamışımdır. Üç yüz kişilik bir taarruz cephesi önünde, her yanından yaralar alarak, fakat hiçbir yılgınlık eseri gösterıneyerek kendini saatler ve saatlerce savunan o adam, bana halk destanlarındaki kahramanlardan, ya da dinî menkıbelerdeki «Martyre»lerden biri gibi görünüyordu. «Meğer, diyordum içimden, Atatürk'ün beş altı yıl önce bize 'Fethi Bey büyük günlerin adamıdır' demekte hakkı varmış» ve ona karşı açılmış olan basın polemiklerine katılmış olmaktan pişmanlık duymaya başlıyordum. Hele, Fethi Bey, sözü geçen Meclis oturumunun sonuna doğru, artık fizik takati kesilip kısık bir sesle:

«—Efendiler, ben her türlü ithamlarınıza tahammül edebilirim ama, Mustafa Kemal Paşaya

karşı bir harekete girişmiş olmam iddialarınızı red ederim. Böyle bir maksat taşımadığımı ispat için, işte, şu andan itibaren Serbest Fırka'yı kapatmak kararını vermiş bulunuyorum.» dediği vakit bendeki pişmanlık bir vicdan azabı halini alacaktı.

Bununla beraber, hâlâ düşünürüm ki, Fethi Bey, muhalefet hareketini birden bire miting meydanlarına dökmemiş ve muhalefet lideri vazifesini on kişilik grubu ile Meclis içinde yerine getirmek yolunu tutmuş olsaydı acaba başarıyı kolaylıkla elde edemez miydi? Yukarıdan beri söylediğim gibi Fethi Beyi sevenler, hattâ Halk Partili milletvekilleri arasında bile pek çoktu ve bunların yavaş yavaş Serbest Fırka grubuna katılmaları hiç de ihtimalden uzak değildi.

Sonraları, Fethi Beyle böyle bir ihtimal üzerinde konuştuğumuz olmuştur. O, benim görüşümü, esas itibarıyle, doğru bulurdu ama, Serbest Fırka'nın dediğim yoldan hareket edildiği takdirde dahi başarıya erişebileceğini, yani iktidara geçebileceğini asla düşünmediğini ve bir muhalefet partisi kurmak maksadının sadece Meclis içinde parlamento kurallarına uygun bir murakabe vazifesi görmekten ibaret olduğunu söylerdi ve:

«—Nasıl düşünebilirsiniz ki, ben, başında Gazi Paşanın bulunduğu bir Parti iktidarını devirip onun yerini almak hevesine kapılabilirdim?» derdi.

Gene o konuşmalarımızda, Fethi Bey, Meclis'teki tartışmalara konu teşkil eden hâdiselerin bir tertip eseri olduğu kanaatini, ya da sanısını, üstü kapalı bir tarzda ifade etmekten çekinmezdi. Hazin hazin gülümseyerek:

«—İtiraf ederim ki, ben bu işte gafil avlandım; bir tuzağa düşürüldüm.» derdi.

Kimler tarafından gafil avlanmış, onu kimler tuzağa düşürmüş? Fethi Bey, macerasının bu karanlık safhasını sonuna kadar açıklamaktan sakınmıştır.

Her ne hal ise, Serbest Fırka'nın kapanmasıyle İsmet Paşa gene bir gaileden kurtularak geniş bir nefes almış, daha doğrusu, —kendi tesiri olmaksızın— dördüncü bir İnönü Zaferi kazanmış oluyordu ve «inkılâpçı», «devletçi», «lâik» Halk Partisi içinde, onu ne hükûmet reisi, ne Parti Genel Başkan vekili olarak sorguya çekmek ve ona şu sözleri söylemek hiç kimsenin aklından geçmiyordu: «Paşa Hazretleri, yedi yıllık idarenizden sonra görüyoruz ki, partimizin ilkelerini memlekete yerleştirmek hususunda hemen hiçbir gayret sarf buyurmamışsınızdır. Halkı Osmanlı Saltanatı devrindeki cehaletinden, geriliğinden bir adım ileriye götürememişsinizdir. İnkılâpçılık ve lâiklik babında bizi Millî Mücadele yıllarında Halife ordularının bile cüret edemedikleri bir koyu taassup reaksiyonu karşısında bırakmışsınızdır. Yanlış bir şekilde tatbikata başladığınız devletçilik ise, bizi, ancak birtakım «Buhran Vergileri» ile önlemeye çabalanan malî ve ekonomik bir kriz içine sürüklemiş bulunuyor.. Yok, yok! Bütün bu hatalarınızın, ihmallerinizin sorumluluğunu Fethi Beyin ya da Serbest Fırka'nın üstüne yüklemeye kalkışmayınız. Cumhuriyet rejimini tehdit eden hâdiseler Fethi Beyle Serbest Fırka erkânı İzmir'e, Balıkesir'e ayak basar basmaz birdenbire patlak vermiş ve bu hadiseleri çıkaranlar bir anda

yerin dibinden mantar gibi bitivermiş değildirler ya!»

Evet, Halk Partisi içinde, şu satırları yazan gazeteci milletvekili de dahil olmak üzere, böyle bir «autocritique» (kendi kendini tenkit) yoluna gitmek ve devrim nizamının geçirdiği sarsıntının asıl sebeplerini, memleket gerçekleri üstüne eğilerek, objektif ve rasyonel bir tetkik metoduyla meydana çıkarmak hiç kimsenin aklından geçmediği gibi bu olaylar sanki mahallî birer zabıta vakasıymışçasına idare ve emniyet âmirlerinin soruşturmalarına, koğuşturmalarına bırakılmıştı. İzmir'de Atatürk'ün, İsmet Paşanın resimlerini yırtanlar kimlermiş? Fethi Beyi Balıkesir'de yeşil bayraklarla karşılayanlar kimlermiş? Bunların, tutulup hapse tıkılmasıyle mesele halloldu sanılmıştı.

İşte, «Kadro» dergisi bundan birkaç ay sonra, yani Halk Partisi'nde, devrim nizamının artık bir daha sarsılmamasına yerleştiği zannı bir kanaat halinde belirdiği sıralarda çıkmış bulunuyordu ve bu kanaate aykırı görüşler, fikirler yayınlamağa başlamıştı. Şimdi, o görüş ve fikirlerin neler olduğunu izaha lüzum duymuyorum. Zira, bunlar otuz küsur yıl boyunca süregelen tartışmalarla âmme efkârına yeter derecede açıklanmış olsa gerektir.

Bu konuya tekrar değinmek isteyişim, devrimci bir ülkü dergisinin, daha ilk numarasından itibaren, küçük ve demagog politikacıların elinden neler çektiğini, ne kadar dar bir görüş ve ne kadar kötü bir niyetle karşılaştığını göstermekten başka bir maksada dayanmamaktadır.

Bunu böylece belirttikten sonra, sözünü ettiğim

derginin başından geçen maceralardan birini, o devre ait hatıralarımın çok daha tâze olduğu yıllarda yazmış bulunduğum bir kitaptan aktardığım şu satırlara bırakacağım:

Bir sabah, erkenden Falih Rıfkı beni telefona çağırmış ve yarı uykusuzluktan yarı telâştan kısılmış bir sesle bana şöyle demişti. «Dün akşam köşkte Parti Haysiyet Divanı'nı andırır gayet ciddî bir toplantı oldu. Recep (Peker) yanında birkaç Merkez İdare Heyeti azasıyle, Kadro'da çıkan bir yazıyı saatlerce münakaşa mevzuu yaptılar ve senin hakkında, mutlaka, bir disiplin kararı verilmesini istediler. Bugün akşama doğru, ültimatomsu bir tebliğ alacağını sanıyorum. Vakit kaybetmeden, hemen gidip Gazi'yi görsen çok iyi edersin. Fakat, akşama kalayım deme. Öğleden sonra, en geç, saat üçte dörtte bu işin çaresine bakmalısın.»

Ve ben, Falih'in tavsiyesi üzerine, o gün saat üçte soluğu Başyaver Albay Celâl'in yanında almıştım. O iyi yürekli adam bu vakitsiz ziyaretimin sebebini önceden bildiği için: «Geldiğinize çok iyi ettiniz» demişti, «sizi sofra saatinden evvel kabul buyurmalarını temine çalışacağım. Fakat, dün gece pek geç yattılar. Daha uyuyorlar; ne vakit uyanacaklarını bilmem. Beni çağırıncaya kadar epey beklemeniz lâzım gelecek sanırım.»

Kaç saat süreceği belli olmayan bu bekleme müddetini, tabiî, Başyaverin bürosunda geçiremezdim. «Öyleyse, dedim, ben gidip emirlerini Ruşen Eşref Beyin evinde intizar edeyim.»

Zaten beni yalnız bırakmağa gönlü razı olmayan karımı, on onbeş dakika önce, köşke birkaç yüz metre

ötedeki bu dostumun evine bırakmıştım. Oraya gittiğim zaman sade karımın değil, Ruşen'le Hanımının da beni endişe ile karşıladıklarını gördüm. Hiç şüphesiz, o kadar tez dönüşümü Gazi tarafından kabul edilmemiş olmama hamletmişlerdi. Keyfiyeti anlayınca biraz nefes aldılardı.

Lâkin, saatler geçmekte, Başyaverden beklediğim telefon haberi gelmemekte devam edince hepimizi yeniden bir telâş sardı. Ruşen ikidebir kalkıp pencerelerden dışarıya bakıyor; sanki, beklediğimiz haber bize, eski zamanlarda olduğu gibi, bir posta tatarı vasıtasıyle iletilecekmişcesine yolları gözetliyordu. Böylece saat altıyı bulmuş, ne telefondan ses çıkıyor, ne de yollarda bir işaret beliriyordu.

Derken ta karşıki caddeden bir otomobil ve motosikletler gürültüsüdür kulaklarımıza çarptı. Hepimiz birden pencerelere üşüştük. Gazi, mutad «mevkibi» ile şehre doğru gidiyordu. Ruşen, bana teselli olsun diye mi, yoksa öyle tahmin ettiği için mi bilmiyorum:

«—Bu saatte ancak çıftliğe gidebilir, anlaşılan seni oraya çağıracak» demeğe kalmadı; bir de ne görelim? Otomobili birdenbire durup beş on saniyelik bir tereddütten sonra İsmet Paşanın köşkü önündeki dirsekten kıvrılarak bizim tarafa doğru sapıvermesin mi! Bu bize «cevvî» hadiselerden biri gibi görünmüştü o anda. Hele bir dakikaya varmadan, Gazi, arabasından inip arkasında Başyaveriyle karşımıza çıkınca bir mucizeye şahit olur gibi hayretten donakaldıktı.

Yüzü, gözleri, yüreği şenlendiren bir neşe ile pırıl pırıldı. Hanımlarla selâmlaştıktan sonra gülümseyerek bana döndü:

«—Yakup Kadri, beni görmek istemişsin. İşte geldim. Söyle bakalım.» dedi.

Ben, bir çok şeyler söylemek niyetindeydim ama, hepsini unutuvermiştim.

«—Paşam,» dedim, «maruzatım gayet kısa ve basit olacaktır. Biliyorsunuz, birkaç aydan beri Kadro adıyla bir mecmua çıkartmaktayım. Bu mecmuanın güttüğü hedef inkılâbın fikir cephesini kurmağa ve Halk Partisi'nin prensiplerini bu cepheden tefsir ve tedvine çalışmaktı. Görüyorum ki, maksadım yanlış anlaşılmakta ve bu yüzden Zatı Devletlerini de boş yere üzen birtakım münakaşalara yol açmaktadır. Bunun için, o mecmuayı derhal kapamaya karar verdiğimi arz etmek istiyorum.»

Gazinin şen çehresi üstünden ciddî bir düşüncenin bulutu geçer gibi oldu ve:

«—Hayır,» dedi, «mecmuanı kapatmıyacaksın. Ancak, dün akşam bahis mevzuu olan herhangi bir 'iltibaslı' yazınız gözümüze ilişti mi, senden ve arkadaşlarından o yazı ile ne demek istediğinizi soracağım. Mutabık mıyız? Şimdi gelelim dün akşam münakaşasını yaptığımız 'Yüzük' hikâyesine...»

Bunun üzerine Başyaver Celâl Bey cebinden ikiye katlanmış bir Kadro nüshası çıkardı ve yanıma yaklaşarak altları kırmızı kalemle çizili birtakım satırlar gösterdi. Bunlardan çıkarılabilecek mâna şu olabilirdi: İnkılâp yalnız bir şahsın veya bir zümrenin eseri halinde kalırsa millete mal edilemez. Gazi'nin bu yazıya «Yüzük Hikâyesi» demesinin sebebi de yazıyı yazan arkadaşımızın bahsettiği konuya eski bir Cermen masalıyla girmiş olmasıydı.

«—Parti arkadaşlarım, bunu neden kötüye yor-

muşlar anlayamadım, dedim, birçok nutuklarınızda ayni görüşü ifade buyurmamış mıydınız?»

Bu sözümü Gazi'nin nasıl karşıladığını pek iyi hatırlamıyorum. Sanırım ki, bana hiç cevap vermeden başka bahislere atlamış ve o akşam beni sofrasına çağırmak suretiyle Parti erkânına meselenin kapanmış olduğunu bildirmişti.

Lâkin, bunun üzerinden bir iki yıl ya geçmiş ya geçmemişti ki, bir Avrupa seyahatinden İstanbul'a dönüşümde, aynı hâdisenin, bu sefer daha sert bir şekilde, yeniden patlak verdiğini, Beyoğlu'nda rastgeldiğim rahmetli dostum Vasıf (Çınar)dan haber almıştım. Gene o kitabımda bunu şöyle anlatmışımdır:

Vasıf bana: «Geçen akşam sarayda idim. Sofrada sana karşı epeyce şiddetli bir yaylım ateşinin açılışına şahit oldum» demiş ve ilâve etmişti «Güya sen Kadro mecmuasında iktisadî siyasetimizi baltalayan ve hatta Recep (Peker)in iddiasına göre rejimin temellerini sarsan neşriyatta bulunuyormuşsun. Bu, böyle devam ederseymiş İktisat Vekili Celal Bey tuttuğu yolda ilerleyemezmiş. Öte yandan Cumhuriyet Halk Partisi de hizipleşmek tehlikesine maruz kalırmış. Sofra kalabalıktı. Biri durdu, öbürü söyledi.

«Rahmetli Vasıf, hiç şüphe yok ki, bütün bunları beni uyarmak için anlatıyordu. Fakat, bende artık kendimi savunma takati kalmamıştı, Kadro macerası da birkaç ay sonra Tiran yolunu boylamamla son bulacaktı.»

Şimdi, o maceranın hikâyesini burada bırakarak ve iki yıl geriye dönerek tekrar Serbest Fırka'nın

kapanışından sonraki duruma ve onun daha ötelerine geçiyorum:

Yukarıda söylemiştim ki, Serbest Fırka'nın teşekkülü üzerine alıp yürüyen gerilik hareketleri idarî tedbirlerle bastırılıp buna önayak olanlar adalete teslim edildikten sonra hükümet ve Halk Partisi çevrelerinde devrim nizamının artık hiçbir sarsıntıya uğramaksızın memlekete yerleştiği kanaati hüküm sürmeye başlamıştır.

Burada hemen ifade etmem lâzım gelir ki, yalnız Atatürk, kendini böyle bir kanaate kaptırmış görünmüyordu. Etrafına topladığı birtakım fikir ve ilim adamlarıyle devrimlerini bir eğitim ve kültür temeli üstüne oturtmaya çalışıyordu. Bu işe 1927'de alfabe reformu ile başlamıştı. Zira, öteden beri görüyordu ki, halkının yüzde sekseni okuyup yazma bilmeyen bir memlekette ileriye doğru her hareket karanlıkta yordamla bir yürümeyi andırır. Halka, en kısa zamanda, en kolay okuyup yazma öğretmenin yegâne çaresi ise zaten dilimizin fonetiğine uymayan Arap harflerini atıp yerine Lâtin harflerini almakla mümkün olabilirdi. Nitekim, Atatürk'ün asırlık tecrübelerden edinilmiş bu görüşündeki isabet, yalnız ilkokul çocuklarımızın değil, kırkını ellisini aşmış bir çok ümmî vatandaşlarımızın yeni alfabe sayesinde altı ay gibi kısa bir zaman içinde okur yazar hale girmeleriyle meydana çıkmıştır.

Lâkin, gene Atatürk'e göre, bu harf değişimi sade analfabetizme karşı alınan pratik bir tedbir değildi. Biz, bununla aynı zamanda, Batı camiasına arka kapılardan değil doğrudan doğruya ön kapıdan girmek imkânını bulabilirdik.

Harf reformunu takıbeden dil reformu da O'nca bundan daha büyük bir önem taşımakta idi. Türkçe kendi özelliğine kavuşmadan şuurlu bir milliyetçilikten bahsedilemez, Türk milletinin tam bir bağımsızlığa ulaştığı söylenemezdi ve siyasî, hukukî alanda kaldırıp attığımız Kapitülasyon, kültür alanında devam eder giderdi.

Lâkin, Atatürk alfabe ve dil reformlarıyle de her şeyi olmuş bitmiş saymıyordu. Kendimize öğretmemiz ve bütün dünyaya kabul ettirmemiz lâzım gelen bir gerçek vardı ki, o da Türk milletinin altı yüz yıllık Osmanlı Saltanatı tarihi içine sıkıştırılamıyacak kadar büyük bir millet olduğuydu. Ve o Saltanata Namık Kemal'in dediği gibi bir «aşiret»ten çıkmış «cihangirâne bir devlet» vasfını vermekle, biz, hem Umumî Tarih ilmine aykırı bir hükümde bulunmuş, hem de kendi kendimizi küçümsemiş olurduk. Oysa, Türk milletinin dört bin yıllık bir tarihi vardır; Türklerin ayak izlerini yeryüzünün her tarafında görmek mümkündür ve kurdukları «cihangirâne devlet» yalnız Osmanlı Saltanatından ibaret değildir. Yalnız «cihangirâne devlet»mi? Ondan ne çıkar? Bu yeryüzünden nice cihangirler geçip gitmiştir ama, geçip gittikleri yerlerde hiçbir medeniyet, sanat ve bayındırlık eseri bırakmamıştır.

Lâkin, bugünkü arkeoloji ilmi ispat etmektedir ki, Türkler nereye gitmiş ise bir medeniyet merkezi kurmuşlardır ve bunun belgeleri, Karakurum yaylalarından Mezopotamya vâdilerine ve Orta Anadolu'ya kadar uzanan toprak engini üstünde yapılan kazılarla keşfedile edile bitip tükenmek bilmemektedir.

Atatürk, bütün bunları kendi muhayyilesinden icat etmiyordu; her soydan bir çok ilim adamlarının arkeolog, filolog ve türkologların yazdıkları eserlerden okuyup öğreniyordu. O, bununla da kalmamıştı. Orta ve Güney Anadolu'da bizzat yaptırdığı kazılarla Alişar, Boğazköy, Ahlatlı, Gültepe, Gordiyom vs. höyüklerinden tâ neolitik ve paliolitik devirlere inen kat kat medeniyet kalıntılarını meydana çıkartmıştır.

Bu kalıntılar içinden taranmış nice sanat eserlerinin bir çokları müzelerimizin camekânlarını süslemekte, hepsi de üslûp ve işçilik bakımından ayni milletin damgasını taşımaktadır. Bu, hangi milletdir? Atatürk'ün okuduğu, incelediği kitaplarda onun adına Hitit denilmektedir. Ama, ne garip şey! Biz, şimdi, Hitit adı verilen o insanların bıraktıkları çanak çömleklere bakınca bugün hâlâ Anadolu halkının kullandığı çanak çömlekleri görür gibi oluyoruz ve o üçer dörder bin yıllık taşların üstüne kazılı «bas-relief»lerdeki kadın ve erkekleri, gerek kafalarının biçimi, yüzlerinin çizgileri, gerek kılık kıyafetleriyle bizim Anadolu köylülerine benzetmekten kendimizi alamıyoruz; eski Yunan mermerleri üstünde gördüğümüz Frikyalıların külahını bile, daha düne kadar, gene köylülerimizin giymekte olduklarını hatırlıyoruz.

Atatürk'ün, geceyi gündüze katarak ve yerli, yabancı bütün ilim adamlarını seferber ederek ortaya koymağa çalıştığı bu tarihî belgelerle, bize, en eski medeniyetlerin sahibi milletler soyundan geldiğimiz gururunu vermek ve Osmanlı Saltanatının «inkıraz» devrinden kalma aşağılık duygularından

kurtarılmamızı istediğine bence şüphe yoktur. Gene bence, hayatının son yıllarında en çok bu kültürel çalışmalara önem verip memleketin ekonomik kalkınma dâvalarıyle pek ilgilenmez görünüşü de bu dâvaların ancak milletçe bir manevî uyanıştan, bir kendine, kendi kudret ve kabiliyetlerine güvenişten doğacak bir hamle ile başarılabileceği kanaatinden ileri gelmiş olsa gerektir.

Bununla beraber, Atatürk, hükûmetin bir çok «icraatı»nı ekonomik politikasını da yakından izlemekte, hattâ bazı müdahalelerde bile bulunmakta ve bu yüzden Başvekil İsmet Paşayla aralarında birtakım anlaşmazlıklar çıktığı da görülmekte idi. Bu anlaşmamazlıklardan birinin ne kadar esef verici bir hâdiseye, ya da hâdiselere yol açtığını bizzat yakından müşahede etmişimdir:.

Yıl 1932. Ağustos ayının sonlarına doğru, karımla birlikte Yalova'da bulunuyor ve hemen her akşam Atatürk'ün sofrasına davet ediliyorduk. Fakat, ne gariptir ki, bu davetlerden, otelimize müphem bir yürek huzursuzluğu, bir üzüntü, hattâ bir endişe içinde dönüyorduk. Neydi bunun sebebi? Bulup çıkarmak kolay değildi. Sezinebildiğimiz bir şey varsa, o da Atatürk sofrasında sinsi sinsi hüküm süren havanın bizim bildiğimiz ve alıştığımız havadan bambaşka bir hava oluşuydu. Sanki, orada, bir türlü açığa vurulamayan, gizlenmek istenen bir sır var gibiydi. Gazetelerin «mutat zevat» adını verdiği arkadaşlarımız —ki daima Atatürk'ün yanında bulunurlar ve O'nun mahremi sayılırlardı— arasıra, bu sırrı birtakım rumuzlu, imalı sözlerle açıklar gibi oluyorlar ve Atatürk'ün kendilerini

işitmemezlikten geldiğini görerek, birdenbire susuveriyorlardı. Ancak, bir akşam, onlardan biri, damdan düşercesine, bir «Malatya kayısısı» bahsi açıp da bunun üzerine de şu alaylar ve şakalarla durunca kafamızdaki kördüğüm biraz çözülür gibi olmuştu. O arkadaşlar şöyle diyordu Atatürk'e:

«—Paşam, bilirsiniz ki, Malatya'nın kayısısı pek meşhurdur. Tadına doyum olmaz. Evvelki gün Başvekil paşaya bundan sepetler dolusu hediye gönderildiğini işittik Malatyalılar tarafından... Size, bir sepet olsun, vermedi mi? Oysa biz bekleşip duruyorduk, şu sofrada birkaç tane kayısı payımıza düşer diye... Kendileri de burada imiş geçen akşam; bir banyo alıp sabahleyin erkenden Heybeli'ye gitmişler.[2] Görseydim, size arz ettiklerimi münasip bir şekilde ona da söylemekten kendimi alamazdım doğrusu.»

O zamana kadar, Atatürk'ün yanında İsmet Paşadan bu tarzda bahsedildiğini hiç işitmemiştim. Demek oluyor ki, ortaya gene bir İsmet Paşa meselesi çıkmıştı. Fakat, bu mesele, bir dedikodu şeklinde de olsa, bu sefer Meclis kulislerinde, gazetelerde değil, tâ Atatürk'ün sofrasına kadar gelip dayanmıştı. Bir fırtınadan önceki elektrikli hava gibi, Atatürk'ün yalnız sofrasını değil kendisini de sarmış bulunuyordu.

Neydi bu mesele? Esasını pek iyi tayin edememekle beraber, yaptığım bazı müşahedelerden, kulağıma gelen bazı fısıltılardan bu sebebin ne olduğunu az çok sezinebiliyordum: Meselâ, İş Bankası Umum Müdürü Celâl Beyle (Bayar), İdare Meclisi

2 O sıralarda İsmet Paşa yaz tatilini Heybeliada'daki evinde geçirmekte aradabir de Yalova'daki köşküne gelmekte idi.

Reisi Siirt Milletvekili Mahmut Beyin, birkaç günden beri, âdeta bizlere görünmekten çekinir gibi Yalova'ya gelip gidişlerini, bir iki saat Atatürk'le temas ettikten ve kısa bir süre Çınaraltı kahvesinde «mutad zevat» ile başbaşa verip konuştuktan sonra, akşama kalmaksızın hemen İstanbul'a dönüşlerini görerek o meselenin İş Bankası'yla İsmet Paşa, ya da hükûmet arasında bir anlaşmamazlıktan çıkmış olabileceğini tahmin ediyordum ve İsmet Paşanın, son iki yıldan beri, sanayileşme hareketimizi «nizama sokmak» yolunda, hazırlanmış bir plân projesine dayanarak aldığı tedbirlerle, İş Bankası'nın Teşviki Sanayi kanununu ileri sürerek girişmek istediği teşebbüslerin bazı çelişmelere yol açtığını bildiğim için bu tahminimi çok kuvvetli buluyordum.

Nitekim, bir akşam sofrada patlak veren bir hâdise bu hususta ne kadar yanılmadığımı bana gösterecekti:

O hâdisenin üzerinden bugün tam otuz üç yıl geçmiş bulunuyor. Fakat, bende bıraktığı tesir o derece derin olmuştur ki, şu anda hafızamı hiç zorlamaksızın buna sahne olan sofrayı bütün teferruatıyle gözüm önüne getirebiliyorum ve üzerimize çöken şimşekli, yıldırımlı havanın bana verdiği helecanı yeniden duyuyorum.

Bu epeyce tenha bir sofra idi. Hepimizin sayısı tutsa tutsa dokuzu onu ancak tutardı. Onun için, orada kimlerin bulunduğunu sırasıyle birer birer söyleyebilirim: Atatürk'ün bir yanında Âfet Hanım (Âfet İnan), öbür yanında karım oturuyordu. Karımla benim aramda da Atatürk'ün hususi meclislerinde

ilk defa gördüğüm İktisat Vekili Mustafa Şeref yer almıştı. Benim biraz ötemde «mutad zevat»tan birkaçı, karşımda da Nuri (Conker) ve onun solunda eski Konya milletvekili rahmetli Hamdi ile Kılıç Ali vardı. O zamanlar Nuri Conker'in, Kılıç Ali'nin (yahut şimdiki şekliyle Ali Kılıç'ın) çehresi benim için Atatürk çevresinin havasını önceden bildiren birer barometre idi. Eğer, bu çehreler çatıksa, anlardım ki, bir sert rüzgâr esmek ihtimali vardır; sakin veya gülümser ise hava açık ve güzel olacaktır.

Lâkin, sözünü ettiğim akşam, her nedense, ne birinin, ne öbürünün yüzünde bu gibi belirtilerden eser göremiyordum. Gerçi, ilk bakışta, günlerden beri tartışılan «mesele» ile doğrudan doğruya alâkalı bir Vekilin olağanüstü bir tarzda bu sofraya davet edilmiş bulunmasından işkillenmem lâzım gelirdi ama, içimizden birinin kulağıma fısıldadığına göre, Mustafa Şeref Beyin buraya bir davet üzerine değil, kendi tarafından yapılan bir müracaat üzerine geldiğini ve bu müracaatının da sıhhî sebepler dolayısıyla çıkacağı bir Avrupa seyahatinden önce Devlet Reisine «arzı vedâ» etmek gibi protokoler bir vesileye dayandığını anlayınca öyle bir yürek tedirginliğine düşmekten de kurtulmuştum.

Kaldı ki, yemeğe de öyle bir samimiyet havası içinde başlamıştık ve Atatürk o kadar rahat ve hattâ neşeli görünüyordu ki, Nuri Beyle Kılıç Ali'nin çehreleri birdenbire çatılsa bile bu havanın bozulabileceğine asla ihtimal vermezdim. Evet, Atatürk her vakitki gibi hoş fıkralar ve hatıralar anlatıyor; sofrasında ilk defa gördüğü Konya Milletvekili Hamdi ile sanki kırk yıllık ahbap imişçesine şakalaşıyordu.

Fakat, yemeğin sonlarına doğru, ne oldu ve hangi vesile ile bilmiyorum, sözlerinin mecrasını şöyle değiştirmişti ve hassaten Mustafa Şeref'e hitap ederek:

«—Biz,» demişti, «yanımızda vazife gören kimselerin mahiyetlerini tayinde çok defa hataya düşeriz. Belki siz de bilirsiniz, benim maiyet erkânım arasında, ahlâk ve karakterlerine itimad ettiğim iki üç kişi vardı ki, bu itimada ne kadar az lâyık olduklarının farkına ancak yıllar sonra varabilmişimdir.»

Atatürk bunların adlarını da söyleyip işledikleri yolsuzlukları da uzun uzadıya anlattıktan sonra yüzünü büsbütün İktisat Vekiline çevirerek:

«—Meselâ, sizin maiyetinizde de bir Sanayi Umum Müdürü mü ne varmış, onu nasıl bilirsiniz?» diye sordu.

Ve Mustafa Şeref'in hiç tereddüt etmeksizin verdiği cevap şu oldu:

«—Dürüst, çalışkan ve kıymetli bir mesai arkadaşım olarak bilirim, Paşam.»

İşte, ne olduysa bunun üzerine oldu. Atatürk kendilerinde hiç görmediğim bir öfkeye kapılarak elini masaya vurdu ve Mustafa Şeref Beyi öylesine bir haşladı ki, zavallı adam neye uğradığını bilemedi. Yanıbaşımda oturduğu için görüyordum: Şakaklarından iri iri ter taneleri akıyor, elleri titriyordu. Nerede ise kalbinin küt küt attığını işitecektim. Arada bir bütün kuvvetini toplayarak kendini, ya da Bakanlığını savunmağa çabalıyor, fakat, kelimeler boğazının içinde düğümlenip kalıyor; yalnız şu iki üç sözü söyleyebilip susuyordu:

«—Efendim, bendeniz, arz edeyim, bendeniz...»

Hoş, daha fazla konuşabilse de Atatürk onu dinleyeceklerden değildi. Sesinin en yüksek tonuyla:

«—O, sizin dürüst ve kıymetli arkadaşınız,» diyordu, «memleketimizin iktisadî ve sınaî inkişafını baltalamaktan başka bir şey bilmeyen bir adamdır. Ortada, bundan birkaç yıl evvel iki yüz elli bin lira sermaye ile kurulup bugün üç dört milyonluk bir malî müessese kudretini hâiz bir millî bankamız var. İşte, bu kadar az bir zaman içinde böyle bir muvaffakiyet elde etmiş olan bu banka, geçenlerde İstanbul'da bir kâğıt fabrikası kurma ruhsatı almak için Vekâletinize müracaat ediyor ve buna karşı sizin dürüst ve kıymetli arkadaşınız, nedendir bilmem, bin türlü müşkilât çıkarıyor.»

«—Arz edeyim efendim...»

«—Ben meseleyi tetkik ettim. Yapılan müracaatta kanunlara, mevzuata aykırı tek bir nokta bulamadım. Kat'i kanaatim şudur ki, yalnız kötü niyetle hareket etmiştir; ya da bazı menfi tesirler altında kalmıştır...»

Atatürk böylece, daha ne kadar konuştu pek iyi hatırlayamıyorum. Zaten, o anda öyle bir heleçan içindeydim ki, söylediklerinin büyük bir kısmını dinleyememiştim. Yalnız şu «menfi tesirler» sözü beynime saplanıp kalmıştı. Bu tesirler, öteden beri, İş Bankasının teşebbüslerini kontrolu altına almağa çalıştığını ve arasıra bazı kimselerin bu banka İdare Meclisi üyeliklerine tayininde vetosunu dayatmağa kalkıştığını işittiğim İsmet Paşadan başka kimden gelebilirdi? İş Bankasıyle, kâh «affairiste»leri destekliyor, memlekette her yapılan işten aslan payı alıyor, diye uğraşan da İsmet Paşa değil miydi?

Nihayet, beş on günden beri, Yalova'nın havasını zehirleyen dedikoduların hep İsmet Paşanın adı etrafında dolaşışı kendi kendime sorduğum bu sualleri yeter bir açıklıkla cevaplandırmıyor muydu?

Bu düşüncelerin ışığında, benim için, artık günlerden beri Yalova'da şahidi olduğum geliş gidişlerin, kulağıma değen fiskosların, akşamları sofra sohbetlerindeki iymalı, kinayeli sözlerin anlaşılmaz tarafı kalmıyor; bu yazılarımda tahlil ve tenkide çalıştığım «küçük politika»nın bütün çirkinlikleri meydana çıkıyordu.

Fakat, burada gene aydınlanması gereken bir nokta vardı: Küçük politikanın daima üstünde bildiğim Atatürk nasıl olmuştu da şu bedbaht «Kâğıt Fabrikası» işinde o politikanın yegâne mücadele araçlarını teşkil eden fitne ve tezvir silâhlarını kullananların tarafını tutmuştu?

Ben, bunu, gene şahsî müşahedelerime dayanarak şu sebepler ya da şu olaylarla izah edebiliyorum:

1—Atatürk'ün, kendi eseri telâkki ettiği ve az zaman içinde bir çok başarılarını görerek övündüğü İş Bankası'nın öteden beri İsmet Paşa tarafından sinsi sinsi gözetlenişi ve hattâ —biraz önce yukarıda söylediğim gibi— bazı teşebbüs ve muamelelerinin önlenmesi ve kontrolu yolunda birtakım tedbirler alması;

2—Kâğıt Fabrikası meselesi ortaya çıktığı vakit İsmet Paşanın kendini ve hükûmetini, diğer bütün devlet işlerinde olduğu gibi, doğrudan doğruya Atatürk'le başbaşa verip savunmak lüzumunu duymaksızın küskün ve hırçın bir vaziyet alarak, hattâ, arasıra Yalova'ya geldiği akşamlarda bile O'nun semtine uğramaktan çekinir görünüşü.

Nitekim, Mustafa Şeref hâdisesinin hemen ertesi akşamı, Atatürk İsmet Paşayı —hiç şüphesiz, gönlünü almak ve ona samimî bir hasbihalde bulunmak vesilesi vermek için— yemeğe davet etmişti de İsmet Paşa beş on adım ötede oturduğu pavyondan Cumhurbaşkanı köşküne gelmek için Atatürk'le beraber bütün davetlilerini saatlerce bekletmişti.

Kısmen ayakta geçen bu bekleme devresinde, Atatürk, tıpkı bundan yedi sekiz yıl önce, Çankaya'da Ali Fuat Paşayı aratıp bulduramadığı akşamki halinde idi. Gene, o akşam olduğu gibi, ikidebir saatine bakıyor, yanındakilere yavaş sesle bir şeyler soruyor ve aldığı cevaplardan kâh sinirlenir, kâh işkillenir görünüyordu. Onda, ayrıca davetlilerini uzun süre ayakta tutmak zorunda kalmış bir ev sahibinin mahcupluğu da vardı. İkidebir, bizden, daha doğrusu, bizimle birlikte bulunan Hanımlardan İsmet Paşa namına özürler diliyor, «Geç gelmiş. Gelir gelmez banyolara gitmiş. Köşküne henüz dönmüş. Giyiniyormuş. Nerede ise burada olacaktır. Mamafi, siz yoruldunuzsa buyurun oturun, ayakta durmayın...» gibi sözlerle onları avutmaya çalışıyordu.

Böylece saat sekiz buçuğu, dokuzu, dokuz buçuğu bulmuş, nihayet ona doğru, Atatürk, bizleri çaresiz, sofraya buyur etmişti.

Bu epeyce kalabalık bir sofra idi. Herkes yorulmuş ya da acıkmış olacaktı ki, bir anda bütün sandalyeler işgal edildi. Yalnız, Atatürk'ün tam karşısına ve Âfet Hanımın sağına isabet eden bir sandalye boş kalmıştı. Bunun biraz ötesinde de ben yer almış bulunuyordum ve gözlerim, bir o

sandalyeden bir de yemek odasının kapısından ayrılmasını bilmiyordu. Aradabir de Atatürk'e bakıyordum ve hayretle, daha doğrusu, hayranlıkla görüyordum ki, O —başkaları üzerine olduğu kadar kendi üzerine de hâkim iradesi sayesinde— deminki sinirli ve işkilli halini silkip atmış ve hattâ İsmet Paşanın gelip gelmeyişini unutmuş gibidir. İki yanındaki Hanımlara neşeli neşeli bir şeyler anlatıyor; arasıra başını uzatıp biraz ötede oturan Nuri Conker'e takılıyordu.

Akıbet, saat on buçukta, ya da onbirde, Başvekil İsmet Paşanın oda kapısından içeri girdiği ve sağına soluna bakmaksızın, asık bir çehreyle, gelip yerine oturduğu görüldü ve sofranın üstüne ağır bir sükût çöktü. Hiç kimsede ne bir ses ne bir nefes. Öylesine bir sessizlik ki, ben âdeta yürek çarpıntılarım işitilecek diye korkuyordum. Evet, yüreğim şiddetle çarpıyordu. Zira, o zamanlar, benim için Atatürk ile İsmet Paşa arasında bir hâdise çıkması devrimin tehlikeye girmesi demekti. İşte, ben bu endişe içindeyken birden bire Atatürk'ün sesi imdadıma yetişmişti. Bu sesin, hepimizi tehdidi altına alan gergin havayı gevşetebilecek tatlı, okşayıcı bir tonu vardı. Atatürk, İsmet Paşaya:

«—Umarım ki, iyi bir banyo aldınız Paşam.» diyordu ve muhatabının cevap vermeyişine aldırmayarak ilâve ediyordu: «Banyodan sonra, belki, biraz daha dinlenmek isterdiniz. Ama, biz sizi bir an evvel aramızda görmek arzusuna kapılarak 'istical' gösterdik. Kusura bakmayın.»

İsmet Paşa gene susmakta, ya da Atatürk'ün sözlerini işitmemezlikten gelmekte idi. Fakat, Atatürk, gene konuşmakta devam ediyordu:

«—Nasıl bari su kâfi derecede sıcak mıydı? Bazı arkadaşlar, geceleri, gündüzden daha sıcak olduğunu söylüyorlar. Ben henüz tecrübe etmedim. Zaten doktorlar da fazla sıcak banyoya girmeme müsaade etmiyorlar. Onlara göre suyun hararet derecesi herkesin tansiyonuna uygun olarak ayarlanmak lâzım gelirmiş. Bilmem, sizin tansiyonunuzun ölçüsü nedir?»

İsmet Paşadan gene ses çıkmıyordu. Yüreğim yeniden çarpmağa başlamıştı. Hele, biraz sonra sofrada hizmet edenlerden birine getirttiği «Akşam» gazetesini çarşaf gibi açarak okumaya koyulunca bu çarpıntılar tahammül edilmez bir kerteye varmıştı.

Atatürk, bir müddet susmuş; gözlerinin ucuyla sağında, solunda ve karşısında oturanlara «Bu ne acayip hal!» demek ister gibi bakıyordu. Fakat, sabrı gene taşmamıştı:

«—Ne okuyorsunuz o kadar dikkatle?» dedi. «Bizim 'Dizbağı nişanı'[3] havadisini mi?»

Bunun üzerine, İsmet Paşanın, kendisiyle Atatürk arasındaki kâğıt perdenin ardından şöyle mırıldandığı işitildi:

«—Dizbağı nişanı mı? O da ne?»

Atatürk gene aynı sükûnetle:

«—Aaa, duymadınız mı?» dedi. «Bir Amerikan gazetesinden naklen bütün dünya matbuatına yayılan havadisi? İngiltere Kralı, bana Dizbağı nişanı verecekmiş. Söylendiğine göre bu, İngilizlerin en büyük nişanı imiş.»

İsmet Paşa gittikçe soğuk bir tavırla:

3 O sıralarda bir Amerikan gazetesi, İngiliz kralı tarafından Atatürk'e «Dizbağı nişanı» verileceği haberini yayınlamış bulunuyordu.

«—İyi ama, bunu size ne münasebetle vereceklermiş?» diye söylendi.

«—Bunu herkesten ziyade sizin bilmeniz lâzım gelir, İngiliz milleti beni sever de ondan...»

Atatürk'ün mümkün olduğu kadar tatlılıkla söylediği bu söze karşı İsmet Paşa, dudaklarında istihzalı bir gülümsemeyle omuzlarını silkti. Bunun üzerine Atatürk'ün sesi de sertleşmeye başladı:

«—Evet, İngiliz milleti beni sever ve sevgisini Lloyd George'u düşürmek suretiyle ispat etmiştir.»

«—O meselenin haricî siyasetle hiçbir alâkası yoktur. Lloyd George başında bulunduğu koalisyon kabinesini teşkil eden Partiler arasındaki ihtilâf yüzünden düşmüştür.»

Ve İsmet Paşa bunu söyleyip tekrar gazetesini okumağa başladı.

Atatürk'ün kaşları çatılmıştı:

«—Ya,» dedi, «bu ihtilâfın tam Dumlupınar zaferi üzerine çıkışına ve Avam Kamarasında, Lloyd George'a yapılan hücumlarda en ziyade Türkiye'ye karşı takibettiği düşmanca politika üstünde duruluşuna ne dersiniz?»

Sofrada herkes suspus olmuş, önüne bakıyordu. Benim helecanım ise son haddini bulmuştu. Atatürk, bir akşam önceki feveranının bir örneğini daha mı verecekti?

Hayır! Gözkapaklarım arasından O'nun yüzüne bakıyordum ve bu yüzde hiçbir öfke belirtisi sezmiyordum. Dün akşamki «yıldırımlar saçıcı Zevs» şimdi olempiyen bir sükûnet içindeydi ve bana, gerek lider, gerek insanlık vasıflarıyle, o andaki kadar büyük ve yüksek görünmemişti. Yan gözle

baktığım İsmet Paşa ise gözümde birdenbire küçülmüş, hırçın bir çocuk halini almıştı.

Bu müşahedemin, bende, İsmet Paşaya karşı, ilk defa olarak, hayal kırıklığına benzer bir tepki uyandırdığını hissediyordum ve kendi kendime «Acaba, diyordum, İsmet Paşa bütün siyasî rakiplerini yendikten sonra, şimdi de Atatürk'le boy ölçüşmeye mi kalkışıyor?»

Gerçi, onun, bir akşam önceki hâdiseden dolayı Atatürk'e gücenmesi haklı olabilirdi. Fakat, bu gücenikliği herkesin gözü önünde bir gösteri şeklinde meydana vurması ne centilmenliğe, ne de devlet adamlığına yakışır hareketlerdendi.

İşte, ben zihnimden bu düşünceleri geçirdiğim sıradadır ki, Atatürk «şimşekli bulutları toplayıp dağıtmasını bilen Zeus» gibi, gergin havayı değiştirmek için, Nuri Conker'e yeniden takılmaya başladı:

«—Sen ne dersin bu işe?»

Öteden beri İsmet Paşanın kendisine karşı pek mülâyim olmadığını bilen Nuri Bey:

«—Aman paşam, beni bu münakaşaya karıştırma, Allah aşkına...» diye mırıldanmış ve bunun üzerine sofranın öbür yakasında tâ yemeğin sonuna kadar bir gülüşme, bir şakalaşma ve bir yarenlik havasıdır alıp yürümüştü..

Hepimiz ayrılıp giderken, sanki, bütün olup bitenleri unutmuş gibiydik. Hele, davetlilerin Atatürk'le vedalaşması sırasında O'nun İsmet Paşaya:

«—Size biraz daha kalmanızı reca edeceğim.» diyerek yanında alıkoyması —başkalarını bilmiyorum ama— beni tamamıyle ferahlandırmıştı. Hiç şüphesiz, her ikisi de başbaşa verip anlaşacak-

lar, barışacaklar diye çocuk gibi seviniyordum.

Nitekim, ertesi akşam, köşke çağırılışımızda bu sevincimin boşuna olmadığını anlayacaktım. Bu, bir 30 Ağustos bayramı akşamıydı ve davetlilerin çoğunu merasim üniformalarını giyinmiş Generaller teşkil ediyordu. Bunların herbiri Büyük Taarruz'da ordularımıza kumanda etmiş kahraman savaşçılardı ve sofrada dünkü Başkumandanlarının sağ ve sol taraflarında yer almışlardı. İsmet Paşa da bir akşam önceki gibi Atatürk'ün karşısında oturuyordu. Fakat, bu İsmet Paşaya dünkü İsmet Paşa demek için bin şahit isterdi. Sanki, o gitmiş, yerine bir başkası gelmiş gibiydi. Yüzünden yalnız sevgi, samimiyet ve neşe akıyordu. Dün gece, biz gittikten sonra, acaba, Atatürk ne etmiş ne eylemişti de onu böylesine munisleştirebilmişti? Bu, her ikisinin yakınları için bile, şimdiye kadar bir sır olarak kalmıştır. O sırrı, boş yere, keşfetmeye çalışmayalım. Hikâyemizi objektif bir şekilde anlatmaya devam edelim:

Generallerin çoğunluğu teşkil ettiği bir zafer töreni sofrasında harp hatıralarından başka ne konuşulur? Kaldı ki, o devirlerde, Atatürk ordu erkânıyle iç politika konularından bahsetmeği hem yersiz ve gereksiz bulur; hem de bu bahsin onları hiç ilgilendirmediğini bilirdi. Onun için, ilk kadehler içildikten sonra:

«—*Hatırlar mısın?*» dedi İsmet Paşaya, «*Altıncı Kolordu Kumandanı olarak vazifem başına giderken Gazık dağındaki Şark Cephesi karargâhında sana uğradığım o karlı geceyi? Sırtında kaputunla bir*

masanın başına oturmuş, bir gaz lambasının ışığında, önüne serdiğin hartayı tetkik ediyordun. 'Vaziyeti nasıl görüyorsun?' diye sormuştum. 'Kötü, çok kötü' demiştin. 'Düşmanın tipiden istifade ederek gün ağarmadan bir baskın yapması beklenebilir.' Ben 'Şu halde ne duruyorsun? Bir an evvel geriye çekilmek kararını versene.' deyince, sen buna karşılık, vaziyeti Grup Kumandanlığına bildirdiğini, henüz cevap alamadığını ve kendiliğinden bir karar veremiyeceğini söylemiştin. Ben de 'Emir mi bekliyorsun?' demiştim. 'O emri Altıncı Kolordu Kumandanı selahiyyetime dayanarak ve bütün mesuliyeti üstüme alarak sana ben veriyorum.'»

İsmet Paşa ağlayışlı bir sesle:

«*—Nasıl hatırlamam, nasıl unutabilirim o geceyi!*» dedi, «*Sen benim imdadıma Hızır gibi erişmiştin. Nitekim, senin emrini yerine getirdikten birkaç saat sonra düşman kuvvetleri mevzilerimizi işgal etmiştir. Biraz daha bekleseydim korktuğum felâkete uğramaktan beni hiçbir mucize kurtaramayacaktı. Hem, o gece sen yalnız bu felâketi önlemekle kalmamışsındır. Bana askerî kariyerimde yüksek vazifelere yol açmışsındır. O geceye kadar ben neydim? Bir masa zabiti...*»

İsmet Paşa sözlerini tamamlayamayacak derecede heyecanlı görünüyordu. Buna rağmen, bir müddet daha içini dökmekten kendini alamadı:

«*—Beni, elimden tutarak ve en karanlık anlarımda önümde bir yıldız gibi parlayarak o vaziyetimden bugünkü vaziyetime getiren sensin! Her şeyimi sana borçluyum.*» *dedi.*

Bunun üzerine, başlangıçtaki tören sofrasını,

hepimizin gözlerini yaşartan bir içlilik havası sarmıştı.

Lâkin, bu içliliği o akşam sofrada bulunanların hepsine teşmil etmekle belki de mübalağaya düşmüş oluyorum. Davetliler arasında İsmet Paşayı sevmeyenler, onun Mustafa Kemal Paşaya karşı bu vefâ, minnet ve bağlılık gösterisini pek maharetle oynanmış bir politika oyunu gibi seyretmiş olsalar gerektir. Ya bu gösterinin Atatürk üzerindeki tesiri ne olmuştu? O anda, o dostluk ve samimiyet havası içinde bunu kötüye yorumlamak, hele bencileyin bir Atatürk'çü ve İsmet Paşacı için hayli güçtü.

Bununla beraber, o akşamı takibeden günlerin bazı olaylarından şu kadarını sezinebilecektim ki, İsmet Paşa, Atatürk'e açtığı «barış savaşı»ndan kendi lehine bir netice elde edemeden çıkmıştır. Atatürk, yukarıda anlattığım İktisat Vekâleti - İş Bankası meselesini, Mustafa Şeref'in istifası ve yerine Mahmut Celâl (Bayar) Beyin getirilmesi suretiyle, kendi bildiği gibi halletmiştir.

Bu hal şeklinin, gerçi, hükûmet başkanı ile uyuşulmadan tatbik edilmiş olacağına ihtimal verilemezdi ama, İsmet Paşanın kalbinde yeni bir kırgınlığa yol açacağından endişe edilebilirdi. Zira, o uyuşmanın tam bir gönül rızasıyle yapılmadığı şüphesizdi. İçinde bulunduğu iktidar balonunu düşmekten kurtarmak uğruna safra atmağa alışık olduğu bilinen İsmet Paşa, belki, Mustafa Şeref'in gidişine pek hayıflanmamıştı; fakat onun yerine, öteden beri uğraşıp durduğu İş Bankası Umum Müdürü Celâl Beyin gelişi herhalde, çok ağırına gitmiş olsa gerekti. Kaldı ki, Celâl Bey İktisat Vekâ-

letine getirildikten sonra «Kâğıt Fabrikası» teşebbüsü de hep askıda bırakılacaktı. Şu halde, Mustafa Şeref neden çekilmeye mecbur edilmiş ve Sanayi Umum Müdürü neden vazifesi başından alınmıştı?

Bu sorular, yalnız İsmet Paşanın değil, «Kâğıt Fabrikası» yüzünden çıkan hâdiseye bizim gibi yakından şahit olanların da aklından geçebilir ve birtakım yorumlara yol açabilirdi. Ben, o sıralarda görüp işittiklerime dayanarak meseleyi —kendimce— şöyle bir tahlille çözmek isterim:

Mustafa Şeref bir iktisat profesörü idi ve hattâ, bu sıfatla Meşrutiyet devrinde Ticaret Nezaretine getirilmişti ama, sanırım ki, iyi bir idare adamı değildi. Hele politikacı hiç değildi ve bu yüzden Vekilliği zamanında elde ettiği bazı başarılarını dahi değerlendirmesini bilememişti. Bundan başka, devletçiliğe diyemiyeceğim, fakat, bir çeşit güdümlü ekonomi politikasına meyilli oluşu da iş âleminde birtakım tepkilere yol açmış bulunuyordu. Böylece İktisat Vekâleti sanayileşme ve ekonomik gelişme hareketlerimizi destekleyecek yerde köstekleyen bir hükûmet cihazı zannını uyandırmağa başlamıştı.

Oysa, öte yanda bir İş Bankası vardı ki, hemen bütün sinaî ve ticarî teşebbüslere yardım etmekte ve hattâ çoğuna bizzat katılmaktan geri kalmamakta idi. Bu malî müessesenin başında bulunan ise Mahmut Celâl Beyden başka biri değildi. Şu halde Celâl Beyin memleketin en yetkili iktisatçısı olduğuna inanmak lâzım gelmez miydi?

İtiraf ederim ki, Atatürk de buna inanmış ve bu inancını bir çok vesilelerle açıklamıştır. Meselâ, her ne vakit İş Bankası'ndan söz açtı ise, o bankanın

bütün başarılarını Celâl Beyin dirayetli sevk ve idaresine atfedici beyanlarda bulunmuştur. Hattâ, bir gün gelmiş, İş Bankası'nın kuruluşunun onuncu yılı münasebetiyle İstanbul'da, Ertuğrul yatında yapılan bir törende, bize, Celâl Beyi göstererek:

«—Bilesiniz ki, Mahmut Celâl Beyefendi Türkiye'nin en büyük iktisatçısıdır.» demiş ve herbirimizin kalkıp onu ayrı ayrı tebrik etmemizi istemişti.

Eminim ki, o zaman, bu törene, bu kutlama sahnesine dair haberler ve Atatürk'ün bu sözleri, O'nun çevresindeki bütün olup bitenler ve söylenip konuşulanlar gibi mutlaka İsmet Paşaya iletilmiş olacaktı. Zira, o tarihten sonra, İsmet Paşanın iç tedirginliği, artık, yüzünden, davranışlarından anlaşılmaya başlayacaktı.

Nitekim, bir akşam, Atatürk'ün, Dolmabahçe Sarayı sofrasında, eski Maarif Vekillerinden Esat Beyi vazifesinden affedip yerine Reşit Galip'i getirmek istediğini bildiren bir telgrafına, geç vakit, Ankara'dan verdiği cevapta: «Gece yarısı, gaflet uykusundan uyandırılarak Kabinesinde değişiklik yapılmak istendiği haberini alan bir Başvekilin, bu hususta ileri süreceği mütalaadan nasıl bir fikir selâmeti beklenebilir.» tarzında bir dil kullanışı, o sıralarda ne kadar buhranlı bir ruh hali içinde bulunduğunu, pek belirli bir şekilde meydana koymuştu.

Belli ki, İsmet Paşa içinin damla damla biriken zehrini, Yalova'daki dargınlık gösterilerinden sonra, bir kere daha bu telgraf muhaberesi vesilesiyle ortaya dökmüş oluyordu. Halbuki, bence bu vesileyi teşkil eden olay haddizatında kendisini bu kadar

fökelendirecek bir mahiyet taşımamakta idi. Zira, Atatürk, çektiği telgrafla onu bir oldu bitti karşısında bırakmıyor, sadece Maarif Vekâletine Reşit Galip'in tayini hakkındaki reyini soruyordu ve o telgraf, hatırladığıma göre, resmîlikten uzak, nazik ve dostça bir üslûpla yazılmıştı.

Bundan başka, gene hatırladığıma göre, Maarif Vekilliğinde bir değişiklik yapma lüzumu öteden beri bahis konusu olmakta idi. Çünki, vaktiyle Harbiye Mektebi'nde Mustafa Kemal'e hocalık etmiş olan emekli Miralay Esat Bey, yaşının hayli ilerlemiş bulunması yüzünden millî eğitimle ilgili reformların uygulanmasında gereken hamleyi gösteremiyordu. Bu hamle, ancak, genç, enerjik ve yüzde yüz devrimci bir Bakandan beklenebilirdi ve Atatürk de bütün bu vasıfları Reşit Galip'te bulmuştu.

Evet, Maarif Vekilliğindeki değişiklik bahsi hiç de İsmet Paşayı «gaflet uykusu»ndan uyandırılırcasına ânî ve fevrî bir şekilde ortaya atılmış değildi. Bunun «evveliyatı»ndan Başvekilin, herhalde bizden daha çok bilgi sahibi olması lâzım gelirdi. Hattâ sözü geçen telgraf çekilmezden önce, Atatürk'le sofrada hazır bulunan Esat Bey arasında cereyan eden bir konuşmadan anlamıştım ki, bundan Esat Beyin de haberi vardı. O konuşmanın şu şekilde cereyan ettiğini hatırlıyorum:

Atatürk: «—Hocam,» demişti, «siz çok yoruldunuz. Sanırım ki, bir müddet dinlenmeye ihtiyacınız var. Şimdiye kadar büyük bir muvaffakıyetle gördüğünüz ağır vazifeyi genç arkadaşlardan birine bırakmak zamanı gelmiştir.»

Esat Bey, hiçbir şaşkınlık veya teessür alâmeti göstermeksizin:

«—Teşhisiniz çok doğru paşam; bir müddet istirahata muhtacım.»

Ve bunun üzerine Atatürk:

«—Şu halde kendinize 'halef' olarak —meselâ şu sofrada bulunanlar arasında— kimi intihap edersiniz?» diye sorunca hiç tereddüt etmeden:

«—Reşit Galip Beyi, Paşam!» cevabını vermişti.

Yalnız bu konuşmadan anlayabiliriz ki, İsmet Paşa, o gece, Atatürk'ün tepeden inme kararıyle karşılaşmamıştır ve o serzenişli telgrafını ancak başka sebeplere atfedebileceğimiz bir kırgınlığın tesiri altında yazmıştır. Bu sebeplerin de neler olabileceğini tahmin etmek, yukarıda bahsi geçen Yalova hâdiselerinden sonra, pek güç olmasa gerektir. Belli ki, İsmet Paşa o vakitten beri Başvekillik otoritesinin gittikçe zayıflamakta olduğunu seziyordu. Meselâ, takibetmek istediği ekonomik politikada İktisat Vekili ile anlaşmamazlıklarının devam edip gitmekte ve arasıra ona birtakım tavizler vermek zorunluğuna katlanmakta olduğuna şüphe yoktu.

Öte yandan, Atatürk'ün etrafında bulunanların kendisi aleyhindeki tahrikleri de sona ermiş değildi. Bunlar, ikidebir Kâğıt Fabrikası işini andırır meselelerle onu tedirgin etmekten hâlî kalmıyorlardı. Nitekim, günün birinde, o çeşit davranışlar İsmet Paşanın çoktan beri kabaran sabrını taşıracak ve onu Atatürk'ün sofrasında herkesin bildiği esef verici bir hâdise çıkarmaya sevk edecekti.

Ben, o sıralarda Prag Elçiliğinde bulunduğum için kendimi bu hususta bilinenden fazla tafsilât

vermeye yetkili saymıyorum. İsmet Paşanın, yukarıdan beri anlattığım bazı kırgınlık ve hırçınlık gösterilerine rağmen Atatürk'e meydan okurcasına bir harekette bulunabileceğine ve böyle bir olay yüzünden Başvekillikten düşürüleceğine o kadar ihtimal vermiyordum ki, Dışişleri Bakanlığının «Başvekil İsmet İnönü, rahatsızlıkları sebebiyle, bir müddet istirahata muhtaç olduklarından yerlerine 'vekâleten' İktisat Vekili Celâl Bayar tayin edilmiştir» şeklindeki bir şifre bildirisine, harfi harfine inanmış ve İsmet Paşaya çektiğim bir telgrafta sadece hastalığından duyduğum teessürü ifade etmiştim. Hattâ birkaç zaman sonra Celâl Bayar'ın başvekilliğe «asaleten» tayin edildiğini gene aynı kanaldan haber alınca hastalığının «bir müddet istirahat»la geçmeyecek kadar ağır olduğuna hükmederek büyük bir merak ve endişeye düşmüş ve İsmet Paşanın bana, üstüste iki mektup yazarak, verdiği teminatla yetinemeyip, bir aylık iznimi kullanarak, Ankara yolunu boylamıştım.

Lâkin, Ankara'ya geldiğimde bir de ne göreyim! İsmet Paşa, Anadolu Kulübünde bazı milletvekilleriyle bir Bridge partisi yapmakta değil mi? Hemen yanına gittim, «Beni çok meraka düşürdünüz. Hasseten sizi görmeye geldim.» dedim. İsmet Paşada ve yanındakilerde bir şaşkınlık, bir bana yan yan bakış, bir dudaklarda belirmek üzereyken donuveren gülümseme!... Bu hal karşısında, ben, işimi gücümü bırakarak tâ Prag'dan kalkıp gelişime bin pişman olmuştum. Kaldı ki, buna da hiç lüzum yokmuş. İsmet Paşa ne hasta imiş, ne de pek fena bir durumda. İşte, önümde sapsağlam oturuyordu

ve biraz sonra, Biridge partisi bitince benimle de herkesle selâmlaştığı gibi selâmlaşarak ve bu hareketiyle gönlümü kırıp geçirerek oyun salonundan çıkıp gidecekti.

Lâkin, onun çıkıp gidişi üzerinden iki dakika bile geçmeden kulüp garsonlarından biri yanıma sokulup «Sizi kapıda bekliyorlar» deyince o gönül kırıklığım bir nevi hayrete inkılâp edecekti. Zira, beni kulüp kapısı önünde bekleyenin kim olduğunu düşünmeğe bile hacet yoktu. Bu, İsmet Paşadan başka biri olamazdı. Evet, bu, İsmet Paşaydı. Hem, ilk defa olarak, bundan on yedi yıl önce tanıdığım güleryüzlü, cana yakın İsmet Paşaydı.

«—Bu akşam bir yere sözlü değilsen gel bize gidelim.» dedi ve koluma girerek, beni biraz ötede duran otomobiline götürdü.

İtiraf ederim ki, o anda şaşkınlık sırası bana gelmişti. Bu gizli kapalı çağırı neden icabediyordu? Onunla benim aramda deminki buzlar birdenbire neden eriyivermişti? Biraz sonra, İsmet Paşanın aile sofrasında geçirdiğim sıcak ve samimî saatler boyunca zihnimi kurcalayan hep bu sorular olmuştu.

Bunların cevabını, kendi kendime, ben ancak birkaç gün sonra verebilecektim. Ankara'da dolaşan söylentilere göre, İsmet Paşayla buluşup görüşmek ya da böyle bir arzuyu göstermek bir çoklarınca büyük bir cesaret sayılmakta imiş. Meğer, İsmet Paşa «tecrit» olunmuş, göz hapsine alınmış bir durumda imiş! Şu halde, İsmet Paşanın kendisi de buna inanmış olacaktı ki, —başıma bir şey gelmesin diye— beni evine gizlice alıp götürmek gibi bir ihtiyat tedbiri almaya lüzum görmüştü!

Oysa, ben ne yukarıda sözü geçen söylentilerin doğruluğuna inanıyor, ne de İsmet Paşanın eski münasebetlerinde bu kadar ihtiyatlı davranmasına bir mâna verebiliyordum. Ankara'ya gelmezden önce birkaç gün kalmış bulunduğum İstanbul'da hemen bütün akşamlarımı Atatürk'ün çevresinde geçirmiş ve orada İsmet Paşa aleyhine herhangi bir nâhoş hava kokusu almamıştım. Hattâ, Dolmabahçe Sarayı ile eski Başvekilin köşkü arasında sık sık telefon muhabereleri yapıldığına şahit olmuş ve bu muhaberelerin pek dostane bir şekilde cereyan ettiğini işitmiştim. Bundan başka, benim için en önemli nokta, Atatürk'ün, kendilerine Ankara'ya gitmek üzere olduğumu arzettiğim vakit: «Gider gitmez İsmet Paşayı ziyaret ediniz. Çok ağır hastalıklar geçirdi.» demesi olmuştur.

Şu halde, Ankara'da dönüp dolaşan sözleri ben nasıl ciddiye alabilirdim? Ve bunlara, birtakım kötü niyetli küçük politikacılar tarafından uydurulmuş dedikodulardan başka ne gibi bir mâna verebilirdim?

Nitekim, beş on gün sonra İstanbul'a dönüşümde böyle düşünmekte ne kadar haklı olduğumu anlayacaktım. O sıralarda İsmet Paşa da İstanbul'a gelmiş bulunuyor ve kendisiyle Dolmabahçe Sarayında rastlaştığım oluyordu ve görüyordum ki, ona herkes, gene eskisi gibi, saygı ve itibarda kusur etmemekte idi.

Lâkin, o günlerde, Atatürk'ün geçici bir süre için Ankara'ya gidişi münasebetiyle yapılan bir uğurlama töreninde, gözüme çarpan bazı protokol hâdiselerinden Atatürk'le İsmet Paşa arasındaki açıklığın epeyce genişlemiş olduğunu sezmemek de

mümkün değildi. Bu hâdiseleri şöyle tesbit edebilirdim: Dolmabahçe rıhtımından motorlu vasıtalara binilirken bir kargaşalık olmuş, az önce Atatürk'ün hemen iki adım arkasında yürüdüğünü gördüğüm İsmet Paşa «mutad zevat»la hükûmet erkânından bir iki kişinin araya girmesi üzerine birdenbire gerilerde kalıvermiş ve kendine ancak bizim bulunduğumuz motorda yer bulabilmişti. Baktım: Çehresi gayet asıktı. Hiç konuşmuyor, arasıra kendisine hitap edenlere bile cevap vermiyordu. Hattâ, hep yanıbaşında bulunan ve sarsak kafası her vakitten ziyade titreyen yegâne vefalı arkadaşı ve haldeşi Doktor Refik Saydam'la[4] dahi iki çift lâkırdı etmek isteğini duymuyordu. Bu vaziyet karşısında benim de çenemi bıçaklar açmaz olmuştu.

Motorda omuz omuza, diz dize oturmuş olmamıza rağmen, o benim varlığımdan bile haberdar değil gibiydi. Öylesine kendi içine gömülmüştü. Halbuki, ben, o anda kendisiyle ne büyük, ne derin bir dertleşme ihtiyacı hissetmekte idim. Yüreğimi sızlatan yalnız İsmet Paşanın bu durumu değildi. Onu bu duruma düşüren şarklı politikacı ahlâkının aşağılığı idi.

İşte, ben böyle bir ruh hali ve bu gibi düşünceler içindeyken Haydarpaşa rıhtımına çıktığımızda o kadar koyu bir kalabalıkla karşılaşmıştık ki, gara nasıl girdiğimizi ve Atatürk'ün yanına nasıl yaklaşabildiğimizi hatırlayamıyorum.

4 Dr. Refik Saydam Atatürk'le birlikte Anadoluya geçenlerden biridir. Uzun yıllar İsmet Paşa kabinelerinde Sağlık Bakanlığı etmiş ve İsmet Paşanın Başvekillikten çekilmesi üzerine istifasını vermiştir.

O, biraz sonra bineceği vagonun önünde duruyor ve yanına yaklaşmak imkânını bulanlarla el sıkışarak veda ediyordu. İsmet Paşayla Dr. Refik Saydam'ın arkasından ben de bu imkânı bulunca Atatürk bana:

«—Ankara'da çok kalmayacağım; dönüşümde gene görüşürüz.» demişti.

Oysa, ben Çekoslovakya'nın gittikçe karışan ahvali yüzünden hemen Prag'daki vazifem başına gitmek zorunda idim. Bunu kendilerine arz edince «Öyleyse size de iyi seyahatlar.» iltifatında bulunmuştu ve bu söz, heyhat, Atatürk'ün ağzından işittiğim son söz olmuştu.

Kim derdi ve nasıl aklımdan geçebilirdi ki, O'nu, birkaç zaman sonra tekrar İstanbul'a gelişimde, ölüm döşeğinde bulacaktım ve bu ölüm döşeği etrafında birtakım çirkin politika entrikalarının dönmekte olduğunu sezinecektim.

Kim gelecekti O'nun yerine? Acaba kendisi son saatinde bu hususta bir vasiyette bulunacak mıydı? Dolmabahçe Sarayının havasını en ziyade bu endişeler, bu tasalar bulandırıyor gibiydi. Gerçi, hiç kimse ağzını açıp bir şey söylemiyordu. Gerçi, bütün çeneler sımsıkı kilitlenmişti. Ama, bunu, o saray çevresinde dolaşan bazı kimselerin yüzünden okuyup anlamak mümkündü. Fakat, ben bunların birtakımıyla gece gündüz bir arada bulunmakla beraber bu imkândan faydalanacak bir halde değildim. Bana dünyanın sonu gelmiş, artık hiçbir şeyin ehemmiyeti kalmamış gibi görünüyordu.

Bununla beraber, Mareşal Fevzi Çakmak'ın Ankara'dan davet edilip kendisine Cumhurbaşkan-

lığı teklif olunduğuna ve onun bu teklifi reddetmesi üzerine aynı teklifin, aynı şekilde Büyük Millet Meclisi başkanı Abdülhalik Renda'ya yapıldığına dair söylentiler bende bir merak ve tecessüs uyandırmaktan da hâlî kalmıyordu. Bu işde neden İsmet Paşa hiç hatıra gelmiyordu da politikadan pek hoşlanmadığını ve Genel Kurmay Başkanı vazifesine son derece bağlı olduğunu bildiğim som bir askerle Babıâliden yetişme bir bürokrat olarak tanıdığım Abdülhalik Renda üstünde duruluyordu?

Bunun sebebini o günlerdeki ruh halim, zihin perişanlığım içinde etrafımı saran kat kat esrar perdelerinin arkasından bulup çıkarmama imkân yoktu. Bütün hakikat, birkaç gün sonra Ankara'ya gittiğimde eski Meclis arkadaşlarımla buluşup görüştüğüm vakit ayan olacaktı: Meğer, İstanbul'da, daha doğrusu, Dolmabahçe Sarayında sezindiğim o çapraşık davranışların sebebi Atatürk'ün yerine İsmet Paşanın gelmesi telâşından ve korkusundan başka bir şey değilmiş!

Bereket versin ki, eski Meclis arkadaşlarımla görüşmemden yalnız bunu öğrenmekle kalmamış ve şu kanaate de varmıştım ki, hiçbir gayret, hiçbir tedbir Büyük Millet Meclisi'nin İsmet Paşayı Cumhurbaşkanlığına seçmesini önleyemiyecektir. Şimdiden bir millî yas havasına bürünen o uğursuz günlerde bu kanaat acılı kalbimin üstüne düşen ilk teselli damlası idi. Atatürk'ün manevî şahsiyetini İsmet Paşadan başka kim yaşatabilirdi? Atatürk devrimlerini gene ondan başka kim yürütebilirdi?

İsmet Paşa... Lâkin, o nerede idi? Ankara'ya varır varmaz ilk işim evine telefon etmek, kendisini

görmek istediğimi söylemek olmuştu. Telin öbür ucundaki, kimdi bilmiyorum, bana gayet resmî bir tonla:

«—Kendilerine arz ederim; sizi ne vakit kabul edeceklerini bildiririm.» demişti.

İsmet Paşanın köşkünden ilk defa işittiğim soğuk sesti bu. Allah Allah, ne olmuştu? Aradan ne geçmişti de yıllardan beri o köşkte karşılaştığım sıcak dostluk ve samimîlik havası böyle birdenbire nasıl donuvermişti? Gerçi, İsmet Paşanın siyasî ikbal veya nikbet yellerine göre yön alan bir huy sahibi olduğunu bilirdim. Fakat, o günlerde siyasî hayatın ne ikbalinden, ne nikbetinden bahsedilebilirdi. Demiştim ya; bütün memleketi bir yas karanlığı kaplamıştı ve bunun için de hiç kimse kendi talihinin yıldızını gözetleyemezdi. Hele böyle bir şey İsmet Paşanın aslâ aklından geçmemek lâzım gelirdi.

Öyle... öyle ama, işte, daha şimdiden Atatürk'ün yerine geçip oturmak gururunu, azametini taşımaya başlamıştı. Evine telefon edeli üç dört gün olduğu halde bana bir cevap vermek nezaketinde bulunmamıştı. Cumhurbaşkanlığının henüz eşiğinde iken takındığı bu tavır, bu edâ yarınki siyasî hayatımız için iyi bir alâmet değildi doğrusu. Hele, bizcileyin, Atatürk'ü her istedikleri zaman gidip görmeye alışmış kimseler, bundan böyle Gayya Kuyusu'na düşmüş gibi olacaklardı. Ya da, Çankaya, o kadar tatlı ve şerefli hatıralarla dolu olan Çankaya bizim için çıkılmaz, erişilmez, sarp ve çetin bir dağ, bir Kaf dağı, bir Himalaya haline girecekti.

İşte, ben bu hüzünlü düşünceler içindedir ki,

Büyük Millet Meclisi'nde On beşinci Cumhuriyet Bayramını kutlama törenine katılmıştım. Ama, ne bayramdı o! Meclis'in yukarı holünde protokolün tayin ettiği sıraya göre, hepimiz küme küme olmuş, «muayede» salonuna girme nöbetimizi bekliyorduk. Tebrikleri kabul edecek olan Meclis Başkanı Abdülhalik Renda idi. Ben, karışık bir rüya görüyor gibiydim. O «muayede» salonunda, üç devre boyunca her yıl elini sıktığım ve önünde başını eğdiğim Atatürk'tü ve yerim milletvekilleri arasında idi. Şimdi ise, Dışişleri Bakanlığı erkânı arkasından bir Orta Elçi olarak eski Osmanlı Saltanatı idare âmirlerinden birinin Cumhuriyet bayramını, aynı saygı jestleriyle kutlayacaktım.

Feleğin bu cilvesi karşısında, şaşkın şaşkın etrafıma bakınırken, birdenbire İsmet Paşayla gözgöze gelmeyeyim mi? İkinci bir şaşkınlık... İsmet Paşa benden beş on adım ötede olduğu ve bana baktığı halde hiçbir aşinalık eseri göstermemekte idi. Buna rağmen ne yapmıştım sanırsınız? Hemen, gidip elini sıkmış:

«—Paşam,» demiştim, «Ankara'ya hassaten sizi görmeye gelmiş ve gelir gelmez size telefon etmiştim. Fakat...»

İsmet Paşanın, sözümü tamamlamaya bırakmadan bana verdiği cevap ise şu acayip, şu çapraşık söz olmuştu:

«—Evet, biliyorum; bana haber verdiler. Fakat, kendi kendime 'ne münasebetle?' dedim.»

Bu lafın kulağımda bir ıslık gibi çınladığı günün üzerinden tam yirmi yedi yıl geçmiştir. Ama, ne mânada söylendiğini hâlâ anlayamamışımdır. «Ne

münasebetle?» Yani İsmet Paşa o buhranlı günlerde dışardaki vazifem başından kalkıp memlekete ne münasebetle geldiğimi mi sormuştu kendi kendine? Bunun sebebini herkesten ziyade İsmet Paşanın bilmesi gerekirdi. Benim, Atatürk'e yalnız fikrimle değil, kalbimle de ne derece bağlı olduğumu ona söylemeğe hacet yoktu sanırım. Ancak, bu bağlılığın, beni, Atatürk'ün son günlerini yaşadığını işitir işitmez, onu dünya gözüyle bir kere daha görmek iştiyakına kaptıracak kadar samimî olduğunu anlatmak belki epeyce güçtü. Zira, İsmet Paşa her şeyden önce bir devlet ve politika adamıydı. Bundan dolayı «Ne münasebetle?» sorusuna resmî bir münasebet göstermem icap ederdi. Nitekim, bundan beş on gün önce İstanbul'da Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Beyle karşılaşmamda bana ilk sözü «Neden geldin?» demek olmuştu ve kendisine «Atatürk'ü son defa görmeğe geldim» deyince bir âmir tavrı takınarak «Aman, hele bundan hiç bahsetme!» diye bir ihtarda da bulunmuştu.

Gerçi, İsmet Paşa, kendisine «muayede» salonunun eşiğinde rasgeldiğim günün akşamı beni evine davet etmişti ama, o sorusunu cevaplandırabilmeme fırsat vermemişti. Aramızdaki konuşmalar, bir devlet reisi ile onun dış temsilcilerinden biri arasındaki beylik konuşmalar sınırını aşmamıştı.

1939 — 1950

Atatürk'ün ölümünü, İstanbul'dan dönüşümde, Prag'a vardığım gün haber almıştım. Tarihinin en kara, en dramatik devrini yaşamakta olan Çekoslovakya'da herkes âdeta kendi derdini unutmuş, bizim yasımıza katılır gibiydi. Prag radyosu sık sık ve uzun uzadıya Atatürk'ten bahsediyor; yaptığı büyük işleri birer birer sayıyor ve ölümünün Türk milleti için yerine konulmaz bir kayıp teşkil ettiğini anlatmağa çalışıyordu.

Elçiliğimiz, bana başsağlığı dilemeye gelen yerli dostlar ve yabancı meslektaşlarla dolup boşalmaya başlamıştı. Bunların ifade ettikleri teessürde resmî veya diplomatik nezaket sınırlarını aşan bir samimîlik ve içlilik hissetmemek mümkün değildi. Hattâ, Brezilya Elçisi o kadar heyecana kapılmıştı ki bu sınırları fersah fersah geçmiş ve Atatürk'ü göklere çıkarırcasına övdükten sonra:

«—Size doğrusunu söyleyeyim mi?» demişti, «Bize eskiden Türkiye denince gözümüzün önüne şöyle böyle dört beş milyonluk bir küçük Balkan memleketi gelirdi. Ne vakit ki, Kemal Paşanın adını işittik ve büyük Batı devletlerine karşı açtığı kurtuluş savaşının ve bu savaşta kazandığı zaferin haber-

lerini aldık, o hayalimizdeki küçücük Türkiye gözümüzde büyüdükçe büyüdü; âdeta savaş açtığı Büyük Devletler sırasına geçti. Şimdi ise... heyhat, şimdi ise bana yine dört beş milyonluk bir Balkan memleketi gibi görünmeye başladı!»

Çekoslovakya Alman işgali altına girdikten birkaç ay sonra memlekete dönerken yolda hep o açık kalpli Brezilya'lı meslektaşımın bu sözlerinin etkisi altında idim. Acaba, Atatürk'süz bir Türkiye bana da mı öyle görünecekti? İstanbul'a vardığımda etrafıma işte bu ruh hali içinde bakınıyordum. Gerçi, her şey, bundan yedi sekiz ay önce bıraktığım halde idi. Lâkin, bir yaz gününün pırıl pırıl güneşli havası içinde bu sönüklük nereden geliyordu? Gördüğüm çehreler de biraz değişmiş, hattâ biraz somurtkan değil miydi? Her vakit indiğim otelin sahibi beni neden şevksiz şevksiz karşılıyordu? Ya benim içime neden bir gariplik çökmüştü? Daha doğrusu her yanda neden bir ıssızlık, bir boşluk hissediyordum?

Açılmış bavullarım önünde, ne yapacağımı bilmeksizin, böyle düşünüp dururken, birden bire, devrin Cumhurbaşkanı İsmet Paşayı görmek ihtiyacını duydum. Beni yalnız o, bu ıssızlıktan kurtarabilir, asıda kaldığım bu boşluğu yalnız o doldurabilirdi. Atatürk Türkiyesinin canlı havasını ancak onda, onun çevresinde bulmak mümkündü. Kaldı ki, Cumhurbaşkanını ziyaret etmek benim için, aynı zamanda, resmî bir vazife idi. İlk ziyaretimi elbet devlet reisine yapmam gerekirdi.

Fakat, doğrusunu söylemek lâzım gelirse, bu işi pek de bu tarafından almıyordum. Bir an evvel kavuşmak istediğim insan Millî Mücadele'nin tozu

toprağı içinde tanıştığım, daima Atatürk'ün yanında görmeğe alıştığım ve yıllar boyunca kendisine samimî duygularla bağlı kaldığım sempatik komşum İsmet Paşadan başka biri değildi. Gerçi, bundan sekiz dokuz ay önce aramızda soğuk bir hava eser gibi olmuştu ama, ben onu çoktan unutmuştum. Hattâ, bunun sebebini aramağa bile lüzum görmüyordum. Atatürk'ün hastalığı sırasındaki buhranlı ortamda zaten herkes birbirinden uzaklaşmış, kendi içine kapanmış değil miydi?

İşte, İstanbul'a varışımın ertesi günü, o sıralarda İsmet Paşanın istirahatte bulunduğu Yalova'ya giderken, bundan dolayı, öyle umuyordum ki, eski Çankaya havasını almaya başlıyacaktım. İsmet Paşa beni, yine Çankaya'daki köşkünde olduğu gibi «teklifsiz tekellüfsüz» kabul edecek, çoktandır görüşmediğimiz için büyük bir ilgi ile halimi hatırımı soracak, sözün kısası, bana göstermediği yakınlık kalmayacaktı.

Lâkin, itiraf ederim ki, Yalova'ya varır varmaz bütün bu umutlarımın birer kuru hayalden ibaret olduğunu anlamakta gecikmemiştim. Zîra, orada, daha ilk adımımdan itibaren öylesine soğuk bir hava ile karşılaşmıştım ki, şaşırıp kalmıştım. İlk rastlaştığım tanıdıklar, ahbaplar da —ki bunlar arasında Atatürk'ün en yakınlarından Salih Bozok müstesna— bana karşı ne bir arkadaşlık, ne de bir aşinalık izi görebiliyordum. Bu suretle, karımla ben, bütün öğle sonunu, bir zamanlar her köşe ve bucağında kendimizi kendi evimizde, kendi bahçemizde gibi hissettiğimiz Yalova'yı iki yabancı turist acemiliğiyle âvâre âvâre dolaşarak geçirmiş-

tik ve akşam yemeğine davetli olduğumuz Cumhurbaşkanı köşkünün kapısından içeri girerken şöyle bir sahne ile karşılaşmıştık: İsmet Paşa, loş bir holde, arkasını ayakta duran bir bando muzika takımına vermiş, bir koltukta oturuyor, çalman çalgıyı dinliyordu ve o kadar dalgın görünüyordu ki, biz, tâ yanma yaklaşıncaya değin yerinden kımıldamamış, ancak kendisine uzanan ellerimizi sıkarken biraz doğrularak iki yanında duran iskemlelere oturmamızı işaret etmekle yetinmişti.

Mızıka ne çalıyordu? Bilmiyorum. Bu benim kulaklarımda bir uğultudan ibaretti. Nitekim, çalgı faslı sona erip İsmet Paşa, dudaklarının ucuyla bize «Hoş geldiniz» dediği vakit, ben hâlâ o uğultunun tesiri altında, onun yüzüne şaşkın şaşkın bakmakla kalmıştım. Onun yüzü de hal ve tavrı gibi değişmiş geliyordu bana ve neyi ifade ettiğini de anlayamıyordum: Bir somurtkanlığı mı? Bir böbürlenmeyi mi? Bir tedirginliği mi, yoksa sadece bir devlet başkanının resmîliğini mi? Gözümün ucuyla tetkik ettiğim o yüzde bu hallerin hiçbirini kesinlikle seçemiyordum. İsmet Paşa, sanki, bir sfenks maskesi takmış gibiydi.

Biraz sonra, her zamanki nazik, munis haliyle Mevhibe Hanımefendi yanımıza geldiği ve bize eski aile dostluğumuzun tatlı havasını getirdiği vakit de Paşa hazretlerinin o muammalı maskesi yüzünden düşmeyecek, vücudunu kaplayan buzlar erimeyecek ve böylece o önden biz arkadan yürüyerek yemek salonuna girecek, sessiz sedasız sofraya oturacaktık. Bu, bizim bildiğimiz Atatürk'ün sofrasıydı ama, ne sönük, ne ıssız bir hal almıştı! Burasını yedi sekiz

yıl evvel, İsmet Paşanın yine böyle asık, kapalı bir çehreyle gelip otûrması üzerine hepimizin neşesini kaçırdığı akşamki sofraya dahi benzetmek mümkün değildi. Havasında o kadar bunaltıcı bir ağırlık vardı.

İsmet Paşa bizimle ancak tek heceli sözcüklerle konuşuyor ve biz kendisine bir şeyler söylerken hiç anlamamış gibi dalgın dalgın yüzümüze bakıyordu. O, bu tavırları takınmayı acaba Cumhurbaşkanlığının icaplarından mı saymakta idi? Buna ihtimal veremezdim: Zira, İsmet Paşa bu makama talihin cilvesiyle birden bire gelivermiş bir ikbal görgüsüzü değildi. Gerek askerî, gerek siyasî kariyerinin bütün kademelerini herhangi bir başdönmesine meydan vermeyecek surette adım adım, ağır ağır çıkmıştı. Sakarya harbi sonlarına doğru orduda vazifeli bir sivil olarak, emirlerini ve talimatını almak üzere, onu görmeye gittiğim zaman bile bana karşı bir Cephe Kumandanı gibi hareket etmesi pek tabiî iken - hiç de böylesine ağır davranmamıştı. Kaldı ki, bu sefer, beni karımla birlikte bir aile sofrasına davet etmiş bulunuyordu. İsmet Paşa gibi ince zekâlı ve takt sahibi bildiğim bir insanın, burada, herhangi bir «resmiyet» ve «protokol» kaidelerinin yeri olamayacağını anlaması gerekmez miydi?

Nitekim, refikaları hanımefendi, bunu anlamış olacaktı ki, yemeğin sonunda karımı alıp hususî dairelerine çekilmişlerdi. Lâkin, bunun üzerine İsmet Paşayla başbaşa kalışım beni büsbütün sıkıntılı bir duruma düşürmüştü. Vaktiyle sohbetinden o kadar zevk aldığım ve bu sohbetleri esnasında zamanın nasıl geçtiğini bilmediğim adamla benim

aramda her saniye bir saat kadar uzamağa başlamıştı.

Baktım, olmayacak. Kendisine Çekoslovakya hâdiselerinden bahsetmeye koyuldum. Zavallı Çek milletinin büyük müttefikleri tarafından nasıl yapyalnız bırakıldığını söyledim. Münih konferansının sulhu sağlayacağı yerde yeni bir dünya savaşına yol açacağı endişesini belirtmeye çalıştım. Bunu belirtirken, gerçi, bir kehanette bulunmuş olmuyordum. Zira, o sıralarda Danzig meselesi gereği gibi ortaya çıkmıştı.

İsmet paşa bu konuşmam üzerine, nihayet, derin bir uykudan uyanır gibi oldu ve elini dizine vurup:

«—Ah, Atatürk'ü çok vakitsiz kaybettik!» dedi.

Belli ki, o da benim ifade etmek istediğim kuşkular içinde idi ve kendisini ilk defa böyle bir tehlike karşısında yalnız hissediyordu. Gerek askerî, gerek siyasî kariyerinde Atatürk'ün liderliği altında vazife görmeye alışmış olmanın tabiî neticesi saymak lâzım gelirdi bu yalnızlık hissini. Ve İsmet Paşa «Ah, Atatürk'ü çok vakitsiz kaybettik!» demekle bunu pek samimî bir şekilde açıklamış oluyordu.

O anda, itiraf ederim ki, İsmet Paşa, bana her zamankinden daha sempatik görünmeye başlamış ve aramızdaki konuşma eskisi gibi bir hasbihal, bir dertleşme şeklini almıştı. Kendi kendime «Meğer, biraz önce onun hakkında verdiğim hükümlerde ne kadar yanılmışım,» diyordum, «meğer o durgun ve kapalı duruşları bir azamet taslamasını, bir üstünlük duygusunu değil, böyle bir endişeyi, böyle bir tasayı ifade etmekte imiş!»

Bu suretle, İsmet Paşayı, eskiden tanıdığım, bildiğim İsmet Paşayı tekrar bulmanın sevincine kapılmıştım ve bu sevincim kendisinden ayrılırken bana «Ankara'da daha uzun boylu görüşürüz» demesi üzerine büsbütün artmıştı.

Fakat, heyhat, Ankara'ya dönüşümde, günler, haftalar geçecek, onunla buluşmam nasib olmayacaktı. Çankaya, Atatürk'ün son günlerinde içime korkusu düştüğü gibi, oranın eski gediklileri için, «erişilmez, sarp ve yalçın bir dağ, bir Kaf Dağı, bir Himalaya» halini almış ve İsmet Paşanın bu Himalaya tepesinde bir Dalaylama'dan farkı kalmamıştı. Ona, artık, sadece Cumhurreisi denilmiyor, «Millî Şef» adı takılmış bulunuyordu. Maiyet erkânı yine Atatürk'ün yaverleri olmakla beraber, huzuruna kabul edilebilmek için artık, Atatürk devrindeki gibi yalnız onların aracılığı kâfi gelmiyordu. Bu yetkiyi sade Başvekil Dr. Refik Saydam taşıyordu. Oysa, ben bu protokol değişikliğini bilmediğimden ötürü, birkaç kere, yine eski usule uyarak Yaver Beylere başvurmak gafletinde bulunmuştum. Hattâ bu müracaatlarımın birinde âdeta kapıyı zorlarcasına, Paşa Hazretlerinin Yalova'da benimle Ankara'ya dönüşünde görüşmek istediğini bildirdiğim halde hiçbir sonuç elde edememiştim.

İşte, böylece uzun zaman bekledikten sonra, Cumhurbaşkanını görmek için yanlış bir yol izlediğimi, nihayet, şu vesile ile anlayabilecektim: O sıralarda bazı Elçiliklere yeni tayinler olmuş ve bana da Dışişleri Bakanlığından Bağdat'a tayin edildiğim bildirilmiş, «muvafakat» edip etmeyeceğim sorulmuştu. Bunun üzerine ben de sağlık durumum bakı-

mından oranın iklimi ile uyuşamıyacağımı bildiğim ve zaten pek zahmetli günler geçirdiğim Prag'dan dinlenmeye muhtaç olarak dönmüş bulunduğum için Dışişleri Bakanına özür dilemeye gitmiştim. O zamanki Bakan benim mektep arkadaşım Şükrü Saraçoğlu idi. Nedendir bilmiyorum, bu hareketime gücenme mânası vermiş ve üzüntülü bir halde, masasının çekmesinden çıkardığı tayin listesini göstererek:

«—Bak,» demişti, «biz seni Madrit elçiliğine 'inhâ' etmiştik ama...» sözünü tamamlamadan mahcup mahcup başını önüne eğmiş, listeyi bana uzatmıştı.

Gerçekten, bu listede adım Madrit'in karşısında idi ve sonradan kurşun kalemiyle çizilip Bağdat'ın karşısına geçirilmiş bulunuyordu. Arkadaşım Saraçoğlu'na bu değiştirmenin kimin tarafından yapıldığını sormama hacet yoktu. O, eski bir deyime göre «lisanı hali» ile bunun Cumhurbaşkanı İsmet Paşadan başka kimse olamayacağını açıklamış bulunuyordu.

Peki ama, İsmet Paşa yedi sekiz elçi arasında neden yalnız benim yerimi değiştirmeye lüzum görmüştü? İşte, anlayamadığım nokta buydu. İsmet Paşa, eskiden beri sağlık durumumun ne kadar nazik olduğunu ve Atatürk'ün bu durumumla ne kadar yakından, ne kadar candan ilgilendiğini bilmez miydi?

Atatürk... Atatürk mü? Lâkin, İsmet Paşa, O'nun yakınında bulunanlardan, O'nun koruduğu, hoşlandığı kimselerden ortada hangi birini bırakmıştı? İsmet Paşa, yalnız Atatürk'ün çevresindekileri darmadağın etmekle kalmamış, bunlardan boşalan

yerleri birtakım yeni kimselerle ve bir vakitler kendi yüzünden Atatürk'e dargın olanlarla doldurmuştu.

Bu açıdan, etrafıma baktıkça kendimi her gün biraz daha kimsesiz hissediyordum Ankara'da. Gerçi, bu kimsesizliğimi, Atatürk'ün iki sevgili arkadaşı Fethi Okyar'la Ali Fuat Cebesoy'u hükûmet erkânı arasında görmekle Atatürk devrinden bir koku alarak unutabilirdim ama, içime düşen kuşkular buna da imkân vermiyordu. Bana öyle geliyordu ki, İsmet Paşa, eski muârızlarını kanadı altına almakla onların memlekette önemli bir çoğunluk teşkil eden taraftarlarına «Görüyorsunuz ya; bunlar bana değil, Atatürk'e karşı idiler. O öldükten sonra, işte, muhalefetten eser kalmadı.» demek istemiş ya da Fethi Okyar'ı Adalet, Ali Fuat Cebesoy'u Ulaştırma Bakanlıklarına getirmekle hâlâ Atatürk'ün arkasından ağlayan Türk milletine O'nun açtığı büyük devrin devam etmekte olduğu hissini vermek maksadını gütmüştür..

Lâkin, doğrusunu söylemek lâzım gelirse, o günlerde bu şüpheler diğer bazı muhakemelerle dağılıp giden birer kuruntudan ibaretti. Meselâ düşünüyordum ki, İsmet Paşa eski muârızlarıyle Atatürk'e dayanmaksızın tek başına uğraşamayacağını anladığı için böyle bir hoş geçinme yolu tutmuş ve bununla pek akıllıca bir harekette bulunmuştur. Zira, bu hareket ne kadar zoraki olursa olsun, ne gibi ard düşüncelere dayanırsa dayansın, iç politikada bir barış denemesi mânasına gelebilir ve Atatürk'ün ölümünden sonra sarsılması çok muhtemel olan devlet otoritesi de ancak bu suretle korunabilirdi.

Peki ama, yeni Cumhurbaşkanı, biraz yukarda «Atatürk'ün yakınları» ya da «çevresindekiler» dediğim kimseleri neden tasfiyeye lüzum görmüştü? Bunu da şu suretle te'vil ediyordum: Bunların birtakımı hatıralarımın geçen bölümlerinde anlattığım gibi, zaman zaman, kendisine karşı cephe alanlar, daha doğrusu yeraltı faaliyetlere girişenlerdi. Öbür kısmını ise, ya meclis tartışmalarında, ya basın polemiklerinde muhalefete ve dolayısıyle bellibaşlı muhalefet erkânına lüzumundan fazla sert hücumlarda bulunanlar teşkil ediyordu.

Şu halde, demek oluyor ki, birinci takımın tasfiyesini şahsî hislerine kapılarak yapmış, öbürlerini de eski muârızlarını yeniden huylandırmamak için yanından uzaklaştırmayı münasip görmüştü. Ben, kendimi —epeyce zamandan beri politikadan ayrılmış olmama rağmen— bu ikinci takımdan sayabilirdim. Zira, yakın geçmişin siyasî mücadelelerinde gerek Atatürk ilkelerini, gerek o ilkelerin en cesaretli tatbikçisi olarak tanınan İsmet Paşayı birer serdengeçti cezbesiyle savunanlar arasında ben de vardım.

Fakat, o devirler gelip geçmişti. Yıl 1939'du. İkinci Dünya Savaşı patlamak üzereydi. İsmet Paşa, İngiltere ve Fransa ile ittifak akdettiğimiz günden beri, artık kıtalar arası bir siyaset gütmesi gereken bir devletin başkanı idi. Bunun için, her zamandan ziyade o günlerde iç politika dırıltılarından sıyrılmaya, tam mânasıyle milli birliğe dayanmaya ihtiyacı vardı.

İşte, uzun bir beklemeden sonra —Başbakan Refik Saydam'ın aracılığı sayesinde— kendisiyle buluşmaya gittiğim gün, zihnimden geçen hep bu insaflı düşüncelerdi. Öyle ki, hattâ İsmet Paşanın beni resmî makamı Çankaya köşkünde değil de, Marmara köşkünde, âdeta gizlice, kabul edişine dahi herhangi bir politik maksat atfetmek hatırıma gelmemişti. Hususiyle, İsmet Paşa, beni o kadar şen ve şakrak bir halle karşılamış, o kadar sıcak bir samimiyet havası içinde almıştı ki, yüreğimde hemen hiçbir kuşkuya yer bırakmamıştı. Atatürk'ün son günlerindeki davranışlarının, Yalova'daki tavır ve edalarının bende uyandırdığı kötü tesirleri de bir anda silip süpürmesini bilmişti. Bu, benim aşağıyukarı bir iki yıldan beri kaybettiğim İsmet Paşa idi. Onunla, artık eskisi gibi açık kalple konuşabilirdim.

Nitekim, onun da aynı meyilde olduğunu anlamakta gecikmeyecektim. Büyük bir ilgi ile hal hatır sorduktan, çoktandır görüşemememizin üzüntüsünü belirtir birtakım gönülalıcı sözler söyledikten sonra döndü, dolaştı şu bizim Hariciye tayinleri listesinde yapılan değişiklikten bahsetmeğe başladı. Teessürlü bir sesle:

«—Farkında olmayarak bir hâta işledim. Sakın bana darılma. İlk fırsatta bunun tashihi çaresine bakılacaktır.» dedi.

İsmet Paşa, bir «tarziye» verme nâzikliğini taşıyan sözleriyle beni âdeta mahcup etmişti. Kızarıp bozararak:

«—Aman Paşam,» dedim, «ben sizi bu mesele hakkında izahat almak için görmek istemedim. Sizden başka bir recam var...»

Gerçekten de İsmet Paşaya başka bir recada bulunmak istiyordum. O da şuydu: Atatürk hakkında yazdığım bir kitabın, basılıp yayınlanmadan önce bir kere kendisi tarafından gözden geçirilmesi. Buna lüzum görüşümün sebebi de o kitabın bazı bölümlerinde eski muhalefet devrinin mücadelelerine dokunmuş bulunuşumdu. Bu konuya dair hatıraların tazelenmesi, olabilirdi ki, İsmet Paşanın yaratmak istediğini gördüğüm iç barış havasına aykırı düşerdi.

Lâkin, ne garip şey! İsmet Paşa, benim bu konu üzerindeki konuşmamı dinlerken, yine benden uzaklaşıvermişti. Ne Atatürk hakkında bir kitap yazmış olmamdan, ne de onu kendi «tasvibine arz» etmemden memnun görünüyordu.

Buna rağmen, birkaç gün sonra, bahsettiğim kitabın manüskrisini kendisine göndermekten vazgeçmemiştim. Zira, o günlerde Maarif Vekili rahmetli dostum Hasan Âli Yücel eserimi Devlet Matbaası'nda bastırmak için beni sıkıştırıp durmakta idi.

Böylece, epey zaman geçti. Ben, Lahey Elçiliğine tayin edildim. Bir yıl sonra, Alman ordusunun Hollanda'yı işgali üzerine Ankara'ya döndüm. Rahmetli Yücel'i yine teklifinde ısrar eder bulunca, kendisine, bu hususta, Cumhurbaşkanıyle görüşmesi lâzım geldiğini söyledim. Gitti, görüştü ve aldığı cevap şu oldu:

«—Manüskriyi henüz okumadım. Sana vereyim; Yakup Kadri ile birlikte gözden geçiriniz. Çıkarılacak yerleri varsa bunları da birlikte çıkarırsınız.»

Lâkin, bu işe koyulduğumuz sırada Hasan Âli'nin bana «Şu fıkraları çıkarsak, bu cümleleri

başka bir şekle soksak» deyişlerinden anladım ki, İsmet Paşa, pekâlâ yazılarımı okumuş ve sansür edilmesini istediği tarafları hakkında kendisine birtakım direktifler vermiştir.

O budama ameliyesinden sonra ne oldu bilmiyorum, kitabım yine hasıraltı edilmiş ve ancak 1947 tarihinde şöyle bir ithaf ile ortaya çıkabilmiştir:

Büyük adama dair bu küçük eserimi O'nu hepimizden ziyade seven, O'nu hepimizden ziyade anlayan ve O'na canıyla başıyla yardım etmiş olan Sayın İsmet İnönü'ye hürmet ve hayranlıkla adıyorum.

Bu satırlar da ispat eder ki, ben Millî Mücadelenin ilk günlerinden beri, İsmet Paşaya gösterdiğim sevgi ve saygı duygularına birtakım şahsî meseleler yüzünden gölge düşürmek istememişimdir. Bu, ondan çekindiğim ya da bir lütuf umduğum için mi? Asla. Okurlarım pek iyi bilirler ki, Halk Partisi'nden çekildikten ve bu partinin Genel Başkanı ile aramızdaki anlaşmamazlıkları ortaya serip döktükten, yani ondan, artık çekinip umabileceğim bir şey kalmadıktan sonra bile *Atatürk* kitabımın dördüncü baskısında bu «ithaf»ı muhafaza etmişimdir. Bundan başka, Kurtuluş Savaşı'nda yazdığım yazılardan derlenmiş ve bundan pek çok önce yayınlanmış *Ergenekon* adlı kitabımın geçen yılki baskısında İsmet Paşa hakkındaki övgülerimin hemen hepsini, bir harfini değiştirmeksizin yerli yerinde bırakmış, ancak, bu baskıya yazdığım önsözde; «Mustafa Kemal'in peşisıra efsane kahramanları mertebesine yükselttiğim kişiler arasında, meselâ bir İsmet Paşa, nazarımda aynı yüceliği muhafaza etmekte midir? Heyhat!!» demekle yetinmişimdir.

Şahsımla ilgili bu parantezi kapadıktan sonra, tekrar İsmet Paşanın Millî Şef devrindeki diğer bazı olaylardan bahsedeceğim. Bunların en başında posta pullarından, kâğıt paralardan Atatürk resimlerinin çıkartılıp yerlerine İnönü resimlerinin konması geliyordu ve bu olay İsmet Paşa aleyhindeki polemiklere geniş bir yol açıyordu. Lâkin, halk vicdanında derin tepkiler uyandıran başka bir mesele daha vardı ki, o da Atatürk'ün yıllar ve yıllarca Etnografya müzesinin eşyaları arasında bırakılışı ve şanına lâyık bir Anıt-Kabir inşası işinin, her baştan savma işler gibi, bir komisyona havale edilip uyutulmasıydı. Bu komisyonda bulunan Falih Rıfkı Atay —kendisinin bana anlattığına göre— Atatürk'ün Çankaya'da gömülmek istediğini ve bu dileğini âdeta bir vasiyet şeklinde tekrar ettiğini hatırlatır, buna karşı Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Kemal Gedeleç de «İnönü'ye, demek ki, bir türbedarlık vazifesi verilecek!» diye söylenir dururmuş. Nihayet, dönüp dolaşılmış, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterinin ısrarlı teklifi üzerine bugünkü Anıt-Kabrin yeri kabul edilmiş ve ortada dolaşan söylentilere bakılacak olursa, Kemal Gedeleç bu teklifi yaparken bir taşla iki kuş vurmuş, yani bir yandan İsmet Paşayı türbedar olmaktan kurtarmış, öbür yandan şimdi Anıt-Kabrin bulunduğu semtteki arsalarını değerlendirmek imkânını sağlamış imiş...

Pek tabiîdir ki, o sıralarda dışarıda bulunduğum için bütün bu söylentilerin ne dereceye kadar doğru olduğunu bilemem. Yalnız, memlekete dönüşümde, acı bir hayrete düşerek, bizzat müşahede ettiğim bir hâdiseyi, Atatürk'ün hatırasına karşı gösterilen

ilgisizliği pek göze batan bir belge olarak, burada açıklamakla yetinirim:

Atatürk'ün ölümünün birinci yıldönümü idi. Türk Ocağı binasının tiyatro salinde Halkevi gençleri bir anma töreni tertiplemişlerdi. Sali dolduran kalabalık içinde, dikkat etmiştim ki, ne hükûmet, ne de Halk Partisi erkânından orada hazır bulunanların sayısı göze çarpacak kadar azdı. Cumhurbaşkanı locası ise bomboştu. Milletvekillerine ayrılmış öbür localarda ise rahmetli Recep Peker'le Mahmut Esat Bozkurt gibi beş on devrimci siyaset adamından başkası görülmemekte idi ve sahnede konuşan üç dört genç arasında —yanık sesle okuduğu ağıtları gözlerimizden yaşlar getiren Behçet Kemal Çağlar'ı ayırırsak— en hararetli hatip kimdi bilir misiniz? Necip Fazıl Kısakürek!..

İşte, bu törenin sonunda, yanıbaşımızdaki binanın daracık avlusunda yapayalnız yatan Atatürk'ü —sanırım alınmış bazı tedbirler, ya da yerin darlığı yüzünden— ancak on beş yirmi kişilik bir grup halinde ziyaret edebilmiştik.[1]

Mademki, biraz yukarda Behçet Kemal'in ağıtlarından bahsettim; —üzerinde durduğum konuyla sıkı ilişiği olan— yergilerinden de söz açmak isterim: Şöyle ki, o sıralarda, genç şair bize «Atatürk'e Raporlar» adını verdiği tuzlu biberli bazı koşuklar okur ve bunlarda Millî Şef devrinin sataşmadığı tarafını bırakmazdı.

Lâkin, günün birinde İsmet Paşa «sâdık muh-

1 Sonradan işittiğimize göre, biz anma töreninde iken İsmet Paşa herhangi bir gösteriden kaçınarak Etnografya müzesine gelip Atatürk'ün "muvakkat kabri" üstüne bir menekşe demeti koyup gitmiştir.

bir»lerinden biri tarafından bunu öğrenince öylesine kızmıştı ki, Behçet Kemal'i, ilk rastgeldiği yerde, paylamaktan kendini alamamış ve «Ben icap ettiği vakit çizmelerimi giyip ortaya atılmasını da bilirim» gibi mânası iyi anlaşılmayan bir tehditte de bulunmuştu.

İsmet Paşa neden bu kadar kızmıştı? Behçet Kemal'in bize okuduğu yergilerde doğrudan doğruya onun şahsına dokunur bir şey yoktu. Genç şair, yalnız günün iktidar erkânını Atatürk ilkelerine, Atatürk'ün hatırasına gereken saygıyı ve sadakati göstermemekle suçlandırıyordu. Bu yolda kullandığı dil ise nihayet bir «hiciv» dili idi.

Lâkin, şu var ki, yeni Cumhurbaşkanı çevresinde, her gün, her vesile ile Atatürk adının dilden düşürülmemesi pek hoş karşılanmıyordu. Atatürk, Atatürk, Atatürk... Bu ad, İsmet Paşanın kulaklarında ne zamana kadar bir Yat!, Kalk! borusunun sesi gibi aksedip duracaktı? Evet, Atatürk, sanki hâlâ ona kumanda ediyor; sanki o hâlâ Atatürk'ün gölgesi ardından yürüyor gibiydi ve bu gölge gittikçe büyüyor, gittikçe genişliyor, gittikçe koyulaşıyor, İsmet Paşayı kalın bir perde gibi örtüyordu. Hele, harp tehlikesinin —Fransa yenildikten sonra— bize yakınlaştıkça yaklaştığı kuşkusuna kapılan halkın gözü onu artık hiç görmez olmuş, Atatürk'ün manevî şahsiyetine başvurup «Ah, Atatürk nerdesin? Bizi kimlere bırakıp gittin. Biz sensiz şimdi ne yapacağız, ne edeceğiz?» diye sızlanan vatandaşların sayısı günden güne artmaya başlamıştı.

Aydınlar ve politikacılar çevresinde ise, İngiltere ve Fransa ile yaptığımız üçüzlü Paktın aleyhinde

bulunanların ve bununla başımızı belâya soktuğumuz kanaatini taşıyanların bozguncu sesleri, alarm verici yazıları bütün âmme efkârımızı kavramış bulunuyordu. Bunu da garipsememek lâzım gelirdi. Zira, gazetelerimizin hemen hepsi Alman Harp Bildirilerini büyük manşetler altında yayınlamakta âdeta birbirleriyle yarışa girmiş gibiydiler. Hele İstanbul'da çıkan yüksek tirajlı iki gazetede «Harekâtı Harbiye» yorumculuğunu yapan iki emekli Türk Generalinin, birtakım teknik ve stratejik görüşlere dayanarak Hitler ordularının «nihaî» zaferi kazanmak üzere olduğunu kesin bir kanaat halinde belirten yazıları, en parlak kurmay subaylarımızın bile kafalarını bulandıracak bir mahiyet taşımakta idi.

İşte, ben Lahey'den memlekete dönüşümde, bütün bu olaylar, bu haller yüzündendir ki, kendimi pek üzüntülü ve endişeli bir hava içinde bulmuştum. Ben ki, ateş hatlarından geliyordum; ben ki, Hollanda'da yedi gün yedi gece Alman Hava Kuvvetlerinin sürekli hücumları altında kalmıştım; küçük Lahey şehrine indirilen paraşütçülerle Hollanda askerleri arasındaki sokak muharebelerine şahit olmuştum ve yalnız, gazete sütunlarındaki, ajans telgraflarındaki yankılarıyle bile dünyaya dehşet saçan Rotterdam bombardımanlarının korkunç izlerini daha dumanları üstlerinde tüterken görmüştüm ve Berlin'de, Fransa'nın çöküşü üzerine, ilân edilen «Zafer Haftası»nın çan sesleri hâlâ kulaklarımda uğulduyor ve tren yolculuğum boyunca daha düne kadar, çağdaş medeniyetin gururunu taşırken, yenilgiye uğrar, ya da esirliğe düşer düş-

mez birden bire Taş Devri'nin yabani sürüleri haline girdiğini gördüğüm insanların acıklı durumları hâlâ gözlerim önünde idi. Bununla beraber, yine hür milletlerin âkıbetinden umudumu kesmiş değildim.

Bu kalb kuvvetini —belki hissî olarak— hükümdarı ve hükûmeti tarafından kendi haline bırakılmış Hollanda gibi bir küçük memleket halkının Wehrmacht denilen ejderhaya karşı «mezbuhâne» göğüs gerişinden ve askerî işgalden sonra Gauleiter idaresinin baskısı altında gösterdiği cür'etli direnmelerden, belki de Fransız ordusunun yenilişini ve Belçika'nın teslim oluşunu takibeden Dunkerk faciası üzerine hemen sulha yatacağı sanılan İngiltere'nin Alman hava kuvvetleri akınlarına bir yalçın kaya gibi dayanışından almış bulunuyordum.

Fakat, doğrusunu söylemek lâzım gelirse, asıl Berlin'de geçirdiğim «Zafer Haftası» içindedir ki, bu olaylardan aldığım intibalar bende geleceğe ümitle bakmak cesaretini uyandıracaktı. Ne suretle? Bunu, *Zoraki Diplomat* adlı kitabımdan aktardığım şu fıkralarla anlatabileceğim:

Berlin'de geçirdiğim günler, hemen her vesile ile Alman vatandaşlarının —Hitler'in emrine rağmen— kazanılan zafere karşı ilgisizliklerini müşahede etmişimdir. Yalnız ilgisizliklerini mi? Gerek sokaklarda, gerek kahve, lokanta ve otel holü gibi yerlerde onların, durmadan işleyen ve durmadan zafer haberleri veren radyo mikrofonlarının seslerinden rahatsız olup nereye kaçacaklarını bilmez gibi bir hallerini de görmekte idim. Hitler bu Zafer Haftası şerefine şehrin resmî ve hususî bütün binalarını bayraklarla donattırmış ve Kilise çanlarının her saat

başında dakikalarca çalması emrini vermişti. Halk bundan da bezgin ve tedirgin görünüyordu. Hele «Hitler-Jugend=Hitler Gençliği» alaylarının o günlerde yeni çıkmış «Bomben, bomben nach England» marşını haykırarak caddelerde dolaşmaları, bana, bizim kadar Almanların da keyfini kaçırır hissini veriyordu. Zira, gerek Haut-Parleure'ler harp bildirilerini yayınlarken, gerek o gençler İngiltere'ye hücum şarkılarını çağırırken etrafımdaki bütün suratların asıldığını görüyordum.

Bir gün, bizi karısıyle ziyarete gelen Almanya'nın eski Prag elçisi, dostum Eisenlohr'dan bu halin sebebini yarı şakaya vurarak sormuştum:

«—Kuzum, harbi Fransızlar mı kaybetti, yoksa siz mi?»

Eisenlohr gözü bağlı Nazi'lerden olmamakla beraber, hükümetinin gidişine ayak uydurmuş bir diplomattı. Benim bu beklenmedik sorum üzerine bir hayli şaşırdı:

«—Ne demek istiyorsunuz, anlayamadım» dedi.

«—Demek istediğim şudur ki, Berlin'e geldiğim günden beri hiçbir güler yüze rastgelmedim. Ezilmiş, bitmiş Hollanda'da bile buradan ziyade canlılık ve yaşamak şevki var. (Otelin holündeki sessiz, gamlı insanları göstererek) Şunlara baksanıza.» dedim.

Alman diplomatı güldü:

«—Bizim halimiz hep böyledir,» dedi. «Alman milleti taşkınlığı hiç sevmez. Hem askerî zaferlere o kadar kanıksamıştır ki...»

Sözünü kestim:

«—Ona şüphe yok,» dedim. «Son devir tarihiniz baştan başa askerî zaferlerle doludur. 1871'de Fran-

sa'yı, hemen bugünkü gibi yere sermiştiniz. 1914 harbinde de yenen yine siz idiniz. Öyle ya, Fransa topraklarının üçte birini işgaliniz altına almıştınız. Üstelik bizimle ittifakınız sayesinde, Balkanları, Yakın ve Orta Doğuyu çoktan aşmış, bir yandan Mısır, öte yandan İran sınırlarına kadar dayanmıştınız. Harbin son yılında sizin için Rus tehlikesi diye de bir şey kalmamıştı. Fakat, bütün bunlar neye yaradı? O destan Versailles diktasıyle bir millî facia haline girdi. O destandan ortada yoksul ve perişan bir Weimar Almanyası kaldı. Korkarım ki, bu sefer de öyle olmasın. Zira, tuttuğunuz yol yine aynı yoldur; yani politikayı, diplomasiyi bir yana atıp millî gayenize sırf zor ve kuvvete dayanarak varmak yoludur. Görüyorum, «Bombalayalım, bombalayalım İngiltere'yi» teraneleriyle dolaşan gençler var. Duvarlarda İngiltere adasını oklarla işaret eden propaganda pankartları asmışsınız. Belki, bu emelinizi de gerçekleştirebilirsiniz. Belki, günün birinde İngiltere adasını da işgal edebilirsiniz. Bununla ne olacaktır? İngiliz hükümeti başta Kralı ile bütün hukukî, malî müesseselerini alarak size bilmem kaç kilometre kare topraklarını bırakıp Kanada'ya geçecek ve harp kıtalararası kanlı çatışmalar halinde yıllarca sürüp gidecektir. Böyle bir harbe ise Kuzey Amerika'nın katılmaması imkân dışındadır. İşte, sanırım, sizin vatandaşlarınız bu akîbeti hissettiği içindir ki, böyle kara kara düşünüyor.»

Dostum Eisenlohr'un bana verdiği cevabı şu suretle özetleyebilirim:

«—Korkmayın, iş bu kerteye varmaz. Ağır bombalarımız Londra üstüne düşmeğe başlar başlamaz

İngiliz «cousin»lerimizin akılları başlarına gelecek; hele onların dirijan sınıfını teşkil eden ihtiyar Lordlar, City'nin bankerleri, bezirgânları gürültünün patırtının daha ziyade uzamasına asla müsaade etmeyeceklerdir. Hem, İngiliz milleti son derece realisttir, zararın neresinden dönse kâr sayar. Kaldı ki biz bu millete karşı bir husumet beslemediğimizi ve Büyük Britanya İmparatorluğunda hiç gözümüz olmadığını kaç kere bildirmişizdir. Hatta, bu imparatorluk yıkılsa bile, dünya nizamı ve kuvvetler muvazenesi için onu yeniden kurmak lâzım geldiği kanaatini de belirtmekten geri kalmamışızdır.»

Alman diplomatının, Hitler'in *Mein Kampf*'ından ve Wilhemstasse'nin dış politika prensiplerinden ilham alarak söylediğine şüphe etmediğim bu sözlerinden şu mânayı çıkarmak bir hipotez sayılamazdı: Hitler bütün hesaplarını, Fransa çöktükten sonra İngiltere'nin hemen sulha yatacağı kanaatine bağlamıştı ve Alman milletine de bu kanaati aşılamış bulunuyordu, Fakat işte, Fransa çökmüştü ama, İngiltere bu çöküşten öncekinden daha çok daha büyük bir azimle savunmasına devam etmekte idi. Şimdi, buna karşı ne yapmak lâzım geliyordu? Yine dostum Eisenlohr'un sözlerinden anladığıma göre, kesif ve sürekli hava hücumlarıyle «rahatına düşkün», «lenfatik» ve «realist» İngilizlerin gözünü yıldırmak... Bu, bana bir blöften ziyade bir şantaj gibi görünüyordu. Kaldı ki, Alman diplomatı bunu da biraz şakaya vurmuş ve lâf arasında «Hoş, işin o dereceye varacağını ummam ya...» demekten de kendini alamamıştı.

Bunun üzerine, Almanya'nın birinci Dünya

Savaşı'na olduğu gibi bu sefer de bir çıkmaza gireceğini ve bundan sıyrılmak ümidini birtakım yanlış psikoloji «istidlâl»leri üstüne kurmuş bulunduğunu sezmek için ne basiretli bir diplomat, ne de büyük bir stratej olmaya hacet vardı.

Lâkin, memlekete dönüşümde bütün görüş ve düşüncelerimin en yakın arkadaşlarım tarafından bile ciddîye alınmadığını hissetmiştim. Burada itiraf ederim ki, beni yalnız iki kişi ilgi ile dinlemiş ve söylediklerime gereken önemi vermişti. Bu iki kişiden biri devrin Başbakanı Refik Saydam, öbürü de Cumhurbaşkanı İsmet Paşa idi.

Pek iyi hatırlarım, Refik Saydam benimle, İstanbul'a varışımın ertesi günü, indiğim otelin holünde karşılaşmış, büyük bir endişe içinde bana, «Ne var, ne yok? Durumu nasıl görüyorsun?» diye sorup da benden yukarıki müşahedelerime dayanarak verdiğim cevapları alınca âdeta bir çocuk gibi sevinmiş «Hay Allah senden razı olsun, beni biraz feraha kavuşturdun. Şu bizim Husrev Bey (o zamanki Berlin Büyükelçimiz) bizi öylesine telâşa düşürmektedir ki...» diyerek âdeta boynuma sarılayazmış ve hemen gidip İsmet Paşayı görmemi, kendisine söylediklerimi ona da tekrar etmemi istemişti.

Bunun üzerine, aynı günün akşamı İsmet Paşayla Florya'da buluşmuş, durumun, kendi görüşlerim bakımından, geniş bir tablosunu çizmiştim. Hatırlamaktayım ki, İsmet Paşa beni derin bir dikkatle dinlemekte, hele Berlin'de Alman diplomatıyle konuşmama büyük bir önem vermekte idi ve dinlediklerinden çıkardığı neticeyi de şu sözüyle ifade

etmişti: «Senin anlattığına göre, demek ki, son söz yine İngiltere'nin olacak.»

Yalnız benim anlattığıma göre değil, hiç şüphesiz onun kanaati de bu merkezde idi. Fakat, ne yazık ki, bu kanaatini, aynı samimiyetle, ne âmme efkârına, ne siyasî çevrelere, ne kendi etrafındakilere, hattâ ne de Dışişleri Bakanlığı erkânına benimsettirebilmişti.

Nitekim, kendisiyle görüşmemden birkaç gün sonra Ankara'ya gidişimde, Alman harp bildirilerinin büyük manşetlerle gazetelerinizin baş sayfalarında yer aldığını görecektim. Eski Meclis arkadaşlarımdan birçok milletvekilinin —ki bunlar arasında yüksek rütbeli emekli kurmay subaylar da vardı— radyo başında dinledikleri harp haberlerini tıpkı «Tasvir» ve «Cumhuriyet» gazetelerinde yapılan yorumları andırır şekilde izah ettiklerini işitecektim ve Dışişleri Bakanlığına uğradığım bir gün bu Bakanlık Genel Sekreteri bana diyecekti ki: «Reisicumhur Hazretlerine vuku bulan maruzatınızı, geçen gün, İstanbul'da kendilerinden dinledim. Bu maruzatınız bizim 'istihbaratımıza' hiç uymamaktadır.» ve bunun üzerine ben de Genel Sekretere şöyle bir karşılık vermek mecburiyetinde kalacaktım: «Ben cumhurreisine herhangi bir 'istihbaratta' bulunmuş değilim. Sadece kendi görüşlerimi söyledim. Bunların da ne kadar yanlış veya doğru olduğu ancak zamanla anlaşılabilir.»

Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreterinin «istihbarat» dediği şeylerin ise, bence, umumiyetle Alman kaynaklarından alınma haberlerden ibaret bulunduğuna şüphe yoktu. Bir Londra ile Washing-

ton'u ayrı tutarsak diğer hükûmet merkezlerindeki Elçilerimizin raporları da, sanırım, bunların tesiri altında yazılmaktaydı.

Şu halde, böylesine menfi şartlar içinde, Cumhurbaşkanı İsmet Paşa, acaba neye dayanarak, bir kanadı zaten kopmuş olan, üçlü Pakta sadık kalmakta devam edebiliyordu? İtiraf ederim ki, İsmet Paşa, bana, ilk defa bu soru açısından prensip sahibi büyük bir devlet adamı olarak görünmüştür. Yalnız bu kadar mı? Müttefikimiz İngiltere'nin ve daha sonra Amerika'nın sürekli ısrarlarına rağmen, Türk milletini ateşe atılmaktan korumak suretiyle son derece realist bir siyaset adamı olduğunu da ispat etmişti.

Ama, o sıralarda memleketteki hava, genel bakımdan, yine onun lehine değildi. Hele Alman orduları sınırlarımıza kadar gelip dayandığı ve bu sınırları yalayarak Rusya'nın üstüne abandığı vakit onu bunaltacak kadar kararıp ağırlaşmış olsa gerekti. «İsmet Paşa Türkiye'nin kaderini Batı demokrasilerinin kaderine bağlamakla büyük bir hatâ işlemiştir.», «İşte şimdi işin içinden nasıl çıkacağını bilemiyor.» mırıltıları bilgili ve bilgisiz hemen herkesin ağzında dolaşmakta idi. Oysa, İsmet Paşa siyasî hayatının en büyük rolünü asıl o zaman oynamakta ve Mustafa Kemal Türkiye'sinin tarihî misyonunu asıl o zaman sağlamakta bulunuyordu. Bahusus ki, bu, onun Atatürk'e Atatürk'ün desteğine dayanmaksızın, sırf kendi zekâsıyle, kendi iradesiyle başarmakta olduğu vatan hizmetlerinden biriydi.

Fakat, o vakitler, memlekette bunu takdir eden

kaç kişi vardı? Belki birkaç bin, belki de birkaç yüz... Hattâ, Alman orduları Yunanistan'ı işgal edip Bulgaristan'ı, Romanya'yı ikinci Reich'in birer peyki haline soktuktan sonra, diyebilirim ki, bu tahminimi de mubalâğalı bulmaya başlayacaktım. Zira, «İsmet Paşa hâlâ ne bekliyor? İngiltere ile dostluk ve ittifak anlaşmasından hâlâ ne umuyor? Almanya ile neden bir uzlaşma yolu aramıyor? Bu tereddütlü dış politika başımızı belâya sokacak.» sözlerini Meclis koridorlarında dahi işitmekte idim.

Almanya Büyük elçisi Von Papen bu durumdan faydalanmasını pek iyi bildi. Hitler'den İsmet Paşaya getirdiği dostluk mesajlarıyle bir Türkiye - Almanya Saldırmazlık Andlaşmasına yol açmakta gecikmedi ve bu andlaşmanın imzalanmasından sonra Ankara'nın en «populaire» yabancı temsilcilerinden biri oldu. Alman Büyük Elçiliğiyle Dışişleri Bakanlığımız erkânı arasında içli dışlı bir ahbaplıktır aldı yürüdü. Karşılıklı ziyafetler, resepsionlar, soirée'ler birbirini takibediyor ve bu toplantılarda âdeta bir düğün bayram havası esiyordu.

Böylece, bir an gelmiş, Von Papen tarafından davet edilmek, Von Papen'le ahbaplık etmek birçok diplomatlarımız, siyaset adamlarımız ve basın mensuplarımızca bir şeref, bir mutluluk telâkki olunmaya başlamıştı. Hele, Wehrmacht'ın tankları, Panzer'leri ve Luftwaffe'nin ağır bombardıman uçakları Sovyet Rusya üzerine yönelince artık bizim için Alman saldırısı psikozundan hiçbir eser kalmamıştı. Fakat...

Fakat, buna rağmen, yine İsmet Paşanın gütmekte devam ettiği İngiliz dostluğu politikası büyük

bir çoğunluğun yüreğinde kuşkular uyandırmaktan hâlî değildi.

Bence, benim görüşümce, bunun birinci sebebi İsmet Paşanın, o politikasını, biraz yukarıda da söylediğim gibi, millete benimsetememek ve âmme efkârını ekseriyetle Alman taraftarı bir basının tesiri altında bırakmak tedbirsizliğinde bulunmasıydı. Etrafı çepçevre ateşle sarılmış Türkiye gibi bir ülkede bundan tehlikeli bir idare şekli olamazdı. Böyle durumlarda, fikir ve basın hürriyetine en riayetli rejimlerde bile devletin dış politikasına aykırı yorumlara ve yayımlara müsaade edildiği hiç görülmemiştir. Kaldı ki, bizim o zamanki rejimimiz bir Millî Şef rejimi idi. Hükûmetin elinde gayet ağır bir basın kanunu vardı. Bundan başka, İstanbul'da —hatırladığıma göre— Ankara'da, yıllardan beri sıkıyönetim idaresi hüküm sürmekte idi. Lâkin, nedendir bilmiyorum, gerek o kanunun, gerek bu idarenin hükümleri hep iç politika ile ilgili suçlar üzerinde işliyordu. Bir gazete kapatılıyordu, ama Hitler'i göklere çıkardığı ya da Nazi'liği savunduğu için değil, filân Bakanın aleyhinde bulunduğundan, falan devlet memurunun herhangi bir «sui-istimal»inden bahsettiğinden dolayı...

Bu gibiler de, hani parmakla sayılmayacak kadar çoğalmıştı: Zeytinyağı piyasasını inhisarı altına alan Bakan mı istersiniz; karaborsacıları koruyan vali, umum müdür ve saire mi istersiniz, o devirde bunların her köşe başında size sırıttıklarını görebilirdiniz.

Bu yüzden memleket öylesine bir ekonomik buhran içine düşmüştü ki, bir lokma has ekmekten,

bir avuç şekerden tutun da bir kilo çiviye kadar bütün «zarurî havâyiç» altın pahasına elde edilebilir lüks maddeler sırasına girmiş ve geçim sıkıntısı harp halinde bulunan memleketlerde bile görülmeyen bir vahamet arzetmeye başlamıştı. Hükûmet başkanı zavallı Refik Saydam her ne kadar bir «iaşe teşkilâtı» kurmak ve birkaç madde üzerinde tayinlama ya da vesikaya bağlama usullerini uygulamaya teşebbüs etmiş ise de bu teşebbüsünü halkın şikâyetleri ve direnmeleri yüzünden yürütmeye imkân bulamamanın acısıyle bir kalb sektesine uğrayarak ölüp gitmiştir.

Bu şikâyetlerin, bu direnmelerin nasıl isyanımsı bir şekil aldığını, İstanbul'da geçirdiğim birkaç ay içinde pek yakından müşahede etmiştim: Her meslekten, her sınıftan kime rastgeldimse, hemen hepsi, hükûmet ve dolayısıyle İsmet Paşa aleyhine ateş püskürüyordu ve bu hal beni âdeta telâşa düşürmüştü. Öyle ki, o sıralarda Bern Elçiliğine tayinim üzerine, Dışişleri Bakanlığı'ndan İtimadnamemi almak için Ankara'ya dönüşümde, ilk işim İsmet Paşadan —protokol dışı— özel bir mülâkat isteyip kendisine yüreğimin zehrini dökmek olmuştu. Bir akşam, ikimizin başbaşa kaldığımız bir sofrada ona demiştim ki:

«—Paşam, ben şimdi bir devlet memuruyum, siz ise devlet başkanısınız. Fakat, müsaade ediniz de sizinle eskisi gibi bir dost olarak konuşayım. İstanbul'dan geliyorum; orada görüp işittiklerimden çok üzgünüm. Hükûmete ve, ve hattâ size, sizin şahsınıza karşı âdeta HUSUMET derecesine varmış bir muhalefet cereyanı alıp yürümektedir. Sakın,

memleketi harp felâketinden kurtardığınız için halkın size minnettar olduğu hayaline kapılarak, bu cereyanı mühimsememezlik etmeyin. Bunun sebeplerini bizzat araştırmaya bakın. «Bizzat» diyorum. Çünki, etrafınızdakilerin memleket realitelerini sizden gizlediklerini ve size her tarafı güllük gülüstanlık gösterdiklerini biliyorum. Zira, size gelmezden önce bazı eski Meclis arkadaşlarımla bu bahis üzerinde konuşmak isteyince sözümü ağzıma tıkadılar: «Aman, bize söylediklerinizi gidip Paşaya da tekrar etmeye kalkışma, üzülür.» dediler.

İsmet Paşanın, memleket gerçeklerinin böyle çırılçıplak, kaskatı önüne serilip sürülmesinden, yalnız üzüldüğünü değil, kızdığını da bildiğim için birden kendimi tuttum:

«—Anlattıklarıma üzülüyorsanız devam etmeyeyim.» dedim.

İsmet Paşa buna benzer konuşmalarımızda ilk defa gördüğüm bir sükûnetle:

«—Yok; söyle, söyle.» dedi.

Bunun üzerine, sırtlarını devlet nüfuzuna ya da nüfuzlu politikacılara dayayarak halkı haraca kesen ihtikârcılardan, karaborsacılardan etmediğim şikâyet kalmadı ve son söz olarak şöyle dedim:

«—Siz, iradesini kaybetmiş bir Meclis, nereye gittiğini bilmez bir Parti ve ne yapacağını şaşırmış bir hükûmetle bu memleketi ne siyasî, ne iktisadî bakımdan düzene koyamazsınız.»

İsmet Paşayla bu konuşmamdan bir iki gün sonra idi; bir veda ziyareti yapmak için Başbakan Saraçoğlu'ya uğramıştım. Onunla benim aramda yıllardan beri hiç kesilmeyen, senli benli bir arkadaş-

lık münasebeti vardı. Bu teklifsizlikten faydalanarak ona da memleketin halinden yanayakıla şikâyetlerde bulunmaya başlayınca, kurnaz halk çocuğu bakışlarıyle gözlerimin içine bakarak:

«—Hah, şimdi anladım, Paşayı kışkırtanın kim olduğunu..» diye söylenip aramızdaki konuşmayı bir yarenliğe çevirmek istemişse de sonra birden kendini toparlayarak:

«—Ben de senin gibi görüyorum vaziyeti,» demişti, «fakat, müsterih ol; yakında lâzım gelen tedbirleri alacağız.»

Gerçi, rahmetli Saraçoğlu, çok geçmeden bir tedbir almıştı ama, bunun adı «Varlık Vergisi Kanunu» idi.

İtiraf ederim ki, ruhu itibariyle ben bu kanunun aleyhinde değilimdir. Lâkin, tatbik şeklini ne medenî, ne hukukî, ne de insanî bulmuşumdur. Nitekim, İsviçre'ye gidişimde ve hassaten İsviçre Hariciye erkânı ile ilk temaslarımda, hükümetimizin güttüğü «dirayetli», «isabetli» —bu kelimeler İsviçrelilerin bizim diplomasimizi övmek için kullandıkları vasıflardı— dış politika bakımından, bize karşı pek büyük bir takdir ve hayranlık gösterildiğine şahit olmuşken «Varlık Vergisi Kanunu» bilinen metotlarla uygulanmaya başlar başlamaz, bütün o iyi duygular memleketimizle İsviçre arasındaki diplomatik münasebetlerde bazı gedikler açacak kadar değişiverdiğini görmüştüm ve bunu önlemek için hayli zahmet çekmiştim.

Mademki burada sözü geçen kanunun çıkardığı hâdise dolayısıyle İsviçre'den bahsetmiş bulundum, bu vesileden faydalanarak İsviçre'nin başka

bir bakımdan bizi ilgilendirmesi gereken bir tarafını da anlatmak, daha açıkçası, harp halinin bizde yarattığı ekonomik anarşi ile İsviçre'de kurulduğunu gördüğüm harp ekonomisi arasında kısa bir kıyaslama yapmayı da faydalı görürüm: Bilindiği gibi, bu küçük Avrupa memleketinin durumu, bazı farklarla, bizim durumumuzun aynı idi. O da bizim gibi her yanından ateş çemberiyle sarılmış, dış âlemle münasebetleri aksamış, kendi içine çekilip kendi yağıyla kavrulmak zorunda kalmıştı. Üstelik, tarım mahsulleriyle ham madde kaynaklarından tamamiyle yoksundu. Ancak, şu var ki, bu memleketin idarecileri daha 1936'da harp kokusunu alır almaz, hemen bir nevi ithalat Dumping'ine girişerek buğday, darı, arpa, kömür, demir ve saire neye muhtaç iseler tedarik etmişler ve on yıllık istihlâki karşılayabilecek stoklar yapmışlardı. Fakat, bütün bu istihlâk maddelerini, iğneden ipliğe kadar vesikaya tâbi tutmayı da unutmamışlardı. Şöyle ki:

Sıkı bir Harp Ekonomisi teşkilâtı, bütün yiyecek maddeleri kontrolu altına almış; haftada, adam başına 200 gram ete ancak müsaade ediyordu. Aynı teşkilât yünlüden, pamukludan, deriden giyecek eşyasını da vesikaya bağlamıştı. Köylünün sığırı, danası, domuzu yine bu teşkilât tarafından bir nevi nasyonalizasyona tabi tutulmuş ve evlerdeki kümeslerin tavuklarının, bunların yumurtalarının serbest alım ve satışları yasak edilmişti. İsviçre köylüsü kendi toprak mahsüllerinin hesabını da Harp Ekonomisi ofislerine bildirmeye mecburdu. Gerçi, karaborsa büsbütün kapanmış değildi ama, bundan faydalanmak hem alıcı, hem satıcı için son derece tehlikeliydi. Cenevre'nin meşhur

bir terzisini tanırdım ki, harpten önce İngiltere'den getirttiği kumaşlardan bazı müşterilerine kuponsuz elbise yaptığı için yüz bin Frangı geçen bir para cezasına çarpılmış, ondan sonra da belini doğrultamayarak kırk yıllık terzihanesini kapatmak zorunda kalmıştı.[2]

Ben, o zamanlar, hükûmetimize bu Harp Ekonomisi teşkilâtından bahsetmiş ve bu teşkilâtın başında bulunan zattan —aramızdaki dostluk münasebetlerinden faydalanarak— edindiğim malûmatı bildirmiş isem de daima «istihfaf» ile karşılaşmışımdır. Bir gün gelecek, Şeflik rejimlerine mahsus bu hiçbir şeyi mühimsememezlik, bu her meseleyi Şef bilir, Şef çözer zihniyetini taşıyanlar, bir muhalefet partisinin kuruluşu üzerine tatlı uykularından uyanacaktı ama, iş işten geçmiş olacaktı.

Demokrat Parti, Halk Partisi'nin, en ziyade, hangi suçu üzerinde durmuştu? Muhalefet mitinglerinde halkı en çok galeyana getiren neydi? «Bizi aç bıraktınız, çıplak bıraktınız. Ölülerimizi saracak kefen bile bulamaz olduk.» feryatları değil mi? Evet, 1946'da izinli olarak memlekete geldiğim günlerde kulaklarıma en çok bu feryatların yankısı çarpıyordu ve o zamanlar hemen hepsi Halk Partisi iktidarına karşı cephe almış İstanbul gazetelerinin muhabirleri benimle görüşmeye geldiklerinde beni ilk önce şöyle bir soru karşısında bırakmışlardı: «Burada hayat İsviçre'den çok daha pahalı değil mi?» ve benim bu soruya —İsviçre Frangı ile Türk lirası arasındaki değer farkını gözeterek yaptığım bir fiyat kıyaslaması üzerine aleyhimde veryansın etmişlerdi.

Zoraki Diplomat kitabından.

İşte, memlekete ilk adımımı attığım günden itibaren karşılaştığım siyasî ve sosyal hava buydu ve itiraf ederim ki, bu hava beni asla hayrete düşürmemişti. Dört yıl önce bıraktığım bulanık durum nihayet böyle bir kaynaşmaya yol açabilirdi. Nitekim, İstanbul'dan Ankara'ya gidip İsmet Paşayı görüşümde onun bana «Ne dersin bu hale?» sorusuna:

«—Paşam, dört yıl önce size arz ettiğim durumun bir neticesidir bu.» demekten kendimi alamamıştım.

İsmet Paşa, dört yıl önce kendisine söylediklerimi unutmuş görünüyordu. Zaten, o sıralarda, zihni günün meseleleriyle öylesine meşguldü ve o kadar tedirgin bir hali vardı ki, değil dört yıl önce ne söylediğimi, hattâ, demincek ne dediğimi hatırlayamayacak gibiydi. Fakat, birden kendini toparladı ve eski Millî Şef tavrını takınarak:

«—Ortada bizi telâşa düşürecek bir şey yok,» dedi, «Parti teşkilâtımız çok iyi çalışmış ve seçimi kazanmışızdır.»

Ben İstanbul'da görüp işittiklerimin tepkisine kapılarak yine kendimi tutamadım:

«—Hangi partinin? Sizin Partiniz var mı Paşam?» diye mırıldandım.

Gerçi, benim bildiğim, bir Halk Partisi vardı ama, teşkilâtı valilerin, kaymakamların eline teslim edildikten sonra halk ile alâkası kesilmiş, tamamiyle bürokratik bir şekil almıştı. Öyle olmasaydı, o gün içinde bulunduğumuz durumu çok evvelden sezmesi ve ona göre derlenip toplanması lâzım gelmez miydi?

İsmet Paşa, biraz öfkelenir gibi olmuş:

«—Sen şimdi bırak bunları,» demişti. «İsviçre'de yaptığımız demokrasi tecrübesi nasıl karşılanıyor? Onu anlat.»

Doğrusunu söylemek gerekirse, İsviçre'de hemen hiç kimse böyle bir tecrübeye giriştiğimizin farkında bile değildi. Herkesin aklı fikri harp sonrasının ortaya attığı problemlerde idi ve bütün Batı milletleri Sovyet Rusya'nın tâ Avrupa'nın göbeğine kadar uzattığı pençe karşısında ne yapacaklarını şaşırıp kalmışlardı.

Ama, ben İsmet Paşayı daha ziyade öfkelendirmemek için bu sorusunu düşündüğüm gibi cevaplandırmaktan çekinmiştim ve:

«—Paşam, demiştim, bunu harp esnasında demokrat devletler lehine takibettiğiniz dış politikanın tabiî bir neticesi sayıyorlar.»

Gerçi, bu sözümle İsmet Paşaya esası olmayan bir şey söylemiyordum. Sadece, Bern siyasî çevrelerindeki konuşulanları tekrar etmiş oluyordum.

1946 seçim mücadelelerinin ne şekilde cereyan ettiğini burada anlatmaya lüzum görmüyorum. Yalnız, bazı eski Meclis ve Parti arkadaşlarımın bu konuyla ilgili görüş ve düşünüşleri üstünde biraz durmak istiyorum. Bu görüş ve düşünüşler, bence, pek doğru olmamak, hattâ, bana pek sathî ve basit görünmüş olmakla beraber, o zamanlar Halk Partisi çevrelerinde hüküm süren zihniyeti ve ruh halini belirtmek bakımından epeyce dikkate değer bir nitelik taşımaktadır. Bunların kimine göre Halk Partisi'ni en çetin, en zor duruma düşüren sebeplerin başında Demokrat Partililerin kanun dışı hareket-

lerine karşı gereken idarî tedbirlerin alınmaması, kimine göre de tam tersine pek şiddetli tedbirler alınmış olması geliyordu. Bunlardan çoğu ise, işin içinden, bütün suçu basının üstüne atmakla sıyrılıyordu. Ama hangi basının? Bunda da aralarında bir görüş çelişmesi vardı. Kimi doğrudan doğruya muhalefet basınına çatıyor, kimi de —belki hayret edeceksiniz— Halk Partisi'ni savunan gazetelerin tutumunu tenkit ediyordu. Hattâ bir gün bunlardan birinin:

«—Başımıza ne geldiyse Falih Rıfkı yüzünden geldi.» dediğini pek iyi hatırlıyorum.

Ona, o Halk Partili milletvekiline göre, Falih Rıfkı böyle bir ağır sorumluluğu yüklenmek için acaba ne yapmıştı? Suçu, yıllar boyunca, önce bizimle birlikte, sonraları tek başına her yandan Halk Partisine yöneltilen hücumlara aynı şiddetle karşı koyması mıydı?

Her halde, bu mantıksız ve paradoksal düşünce Halk Partisi çevrelerinde o kadar yaygın olacaktı ki, 1950 seçim bozgunu üzerine, Genel Başkan, Falih Rıfkı'yı Ulus gazetesinin başından çekilmeye mecbur ederek, yıllarca Halk Partisi iktidarları aleyhinde yazmadığı kalmayan Hüseyin Cahit Yalçın'ı getirmişti.

Halk Partisi içinde yalnız bu gibi ters ve biçimsiz görüşler belirmekte değildi. Oraya hâkim olmaya, daha doğrusu, oranın havasını bulandırmaya başlayan birtakım gericilik cereyanları da göze çarpmakta idi. Meselâ, «inkılâp» ve «lâiklik» prensiplerine zaten ne kadar bağlı oldukları bilinemeyen çoğu CHP Milletvekilleri, Demokrat Parti'nin en

kuvvetli tarafını halkın dinî hislerini okşamak ve «millî ahlâka aykırı» telâkki ettikleri davranışları kınamak hususunda gösterdiği gayretlerde buluyordu. Bu görüş ve telâkki 1946 seçim mücadelesinden sonra, yukarıdan aşağıya, bütün parti teşkilâtını sarmış, bunun üzerine lâik ve devrimci geçinen Cumhuriyet Halk Partisi yöneticileri de geminin dümenini soldan sağa çevirmeye başlamıştı. Okullarda din dersleri mi? Baş üstüne! Köy Enstitülerinin kaldırılması mı? Hay hay! Köylerde yeni usul girişilen ilk öğretim hareketine son verilip eski usul imam veya subyan mekteplerinin türemesine göz yummak mı? Pek âlâ! Tek, halk gelecek seçimlerde bize daha bol oy versin de bunların hepsini yaparız.

İşte, bu tavizler, bu vaitlerledir ki Halk Partisi 1950 seçim mücadelesine doğru yola düşmüş ve bu yolda ilk adımını okullarda din dersleri okutulması kanununu çıkarmak, ikinci adımını da köy okulları, Köy Enstitüleri kurma hamlelerini baltalamakla atmıştı. Derken, seçimler gelip çattığı günlerde karşılaştığı bazı zorluklar yüzünden Ticanî tarikatıyle işbirliği etmeyi de göze almaktan çekinmemişti.

Lâkin, Halk Partili politikacılar oy kazanma, ya da siyasî rakiplerini yenme yolunda giriştikleri gericilik hareketlerinde yalnız bu kadarla kalmamışlar, muârızlarının kendilerine karşı kullandıkları dinsizlikle suçlandırma silâhlarından da bol bol faydalanmışlardır.

Doğrusunu söylemek gerekirse, ben 1946 ile 1949 arası İsviçre'de bulunduğumdan Halk Partisi'nin, yukarıda sözü geçen tavizlerine —gazetelerimizde okuduğum haberlerin yalanlanmaması üze-

rine— inanmış olmakla beraber, gerek Ticanî tarikatıyle işbirliği ettiğine, gerekse bu şekilde bir din istismarcılığı yaptığına ihtimal veremiyor ve bu yoldaki yayınları muhalefet basınının iftiralarından ibaret sanıyordum. Fakat, çok geçmeyecek o haberlerin de doğruluğuna inanmak zorunda kalacaktım. Şöyle ki:

1949 sonbaharında Türkiye Büyük Elçiliğine tayin edildiğim Tahran'a giderken İstanbul'da geçirdiğim beş on gün içindeydi. Bir akşam, Park Otel'in lokantasında haremim, kayınım Burhan Belge ve yakın akrabamdan Suat Karaosman'la birlikte yemek yiyorduk. Bayan Karaosmanoğlu, yemeğin sonuna doğru, İsmet Paşanın refikaları Hanımefendiye davetli olduğu için bizi bırakıp Dolmabahçe sarayına gitmiş ve biz masada üç kişi kalmış konuşuyorduk. Böylece ne kadar zaman geçti bilmiyorum; herhalde gecikmiş olacaktık ki, gitmek üzere ayağa kalktığımızda, Celâl Bayar'la Refik Koraltan'ın bizim hizamızda ve bizden biraz ötede bir masada oturmakta olduklarını gördük. Her ikisi de benim eski Meclis arkadaşımdı. Kendileriyle selâmlaşmadan önlerinden geçip gitmeme, pek tabiî olarak imkân veremezdim. Suat Karaosman'ın o sıralarda CHP Beyoğlu İlçesi Başkanı olduğunu, Burhan Belge'nin de o sıralarda Demokrat Parti'den ayrılmış bulunduğunu bilmeme ve bu yüzden onları nazik bir durumda bırakacağımı düşünmeme rağmen, bu eski arkadaşlık vazifesini yerine getirmekte tereddüt etmemiştim. Hattâ, Celâl Bayar'la Refik Koraltan'ın yalnız ellerini sıkıp geçmekle kalmayıp onlar tarafından yapılan dostça bir teklif üzerine

masalarına oturmuş, kendileriyle bir süre sohbet de etmiştim. Bu sohbeti Demokrat Parti lideri şu sözüyle açmıştı:

«—Giriştiğimiz demokrasi mücadelesini nasıl buluyorsunuz?»

«—Pek sert ve kırıcı buluyorum, Celâl Bey. Korkarım ki, bizim aramızda açılan bu saçsaça başbaşa politika kavgalarından en son 'kara kuvvet' istifade etmesin.»

«—Siz bunu İsmet Paşaya söyleyin.»

«—Ne münasebet? Anlayamadım.»

«—Çünkü, kara kuvveti kışkırtan biz değiliz, Halk Partisi'dir.»

Yüzüne hayretle baktığımı gören Celâl Bayar:

«—Anlatayım,» dedi. «Geçenlerde Bursa'da lâikliği uzun uzadıya müdafaa eden bir nutuk söylemiştim. Sebilür - Reşad mecmuası bu nutku —her sözümü ayrı ayrı kötüye yorumlayıp— beni dinsizlikle itham ederek sayfalar dolusu yayınlamıştı. Sonra ne oldu bilir misiniz? Halk Partisi, mal bulmuş Mağrîbi gibi, bu mecmuadan hemen binlerce nüsha satın alıp memleketin dört köşesine dağıttı. Bunun üzerine ben de İsmet Paşaya gittim. Kendisine, reddi imkânsız delillerle bu hâdise hakkında lâzım gelen malûmatı verdim ve dedim ki: 'Paşam, hani parti mücadelelerinde din istismarcılığı yapmamak hususundaki sözleşmemiz nerede kaldı?' Önce, bu işten haberi olmadığını söyledi. Sonra, benim 'izahat' istemekteki ısrarım karşısında öfkelenerek 'Ne yapalım, bizim arkadaşlar senin bir (zaafından) istifade etmişler.' dedi.»

Celâl Bayar'ın bu sözlerini dinlerken kulakla-

rıma inanamıyordum. Zira, bazı aldanışlarıma rağmen, devrimciliğine, ileri fikirliliğine, siyasî ahlâkına güvendiğim İsmet Paşanın partinin kendi ilkelerinden birine —ve belki en önemlisine— karşı işlenen bir hiyaneti böylesine hafife alabileceğine ve hoş görüp geçeceğine ihtimal verememekte idim.

Nitekim, ertesi akşam, yemeğe davetli olarak, Dolmabahçe sarayına gittiğimde İsmet Paşaya —bu olay hakkında beni aydınlatması için— Celâl Bayar'la aramızda geçen konuşmayı anlatmak olmuştu. Zaten, belirli bir telâş içinde, beni, asansör kapısı önünde bekler bulduğum İsmet Paşanın ilk söz olarak:

«—Biliyorum, sende çok havadis var, söyle bakayım.» deyişi de bu kararımı hemen yerine getirmeme yol açmış bulunuyordu.[3]

«—Evet, Paşam,» dedim gülümseyerek. «Epeyce enteresan havadisim var. Arz edeyim.»

Ve konuşmaya böyle bir havai girişten sonra Celâl Bayar'ın bana bir akşam önce söylediklerini kendisine naklettim. Fakat, görüyordum ki, ben anlattıkça onun çehresi asılıyor, gözlerine dalgın bir bakış geliyordu ve en son dudaklarının arasından çıkan söz şundan ibaret kalmıştı:

«—Evet, Celâl Beyle aramızda böyle bir konuşma olmuştur. Lâkin, ona 'zaafından istifade etmişler' dediğimi hatırlamıyorum.»

O akşam birlikte bulunduğumuz dostum Nihat

3 İsmet Paşanın Celâl Bayar'la görüşmemden haber alışını ilk önce pek garipsemiş olmakla beraber, Park Otel'in lokantasında bize yakın bir masada, sivil polis olduklarından şüphelendiğim birkaç kişinin oturmakta bulunduğunu hatırlayınca pek tabii telâkki etmiştim.

Erim Bey, bu konuşmayı ve İsmet Paşanın bu sözünü unutmamıştır sanırım. Fakat, herhalde, bu sözün benim üzerimdeki tesirini fark etmiş olacağına ihtimal veremiyorum. Ben, eski bir deyime göre öylesine «lâl ve ebkem» kalmıştım, oturduğumuz odanın havasına o kadar ağır bir sessizlik çökmüştü ki, her üçümüz de bir boşluğa düşer gibi olmuştuk. Daha doğrusu, bu, belki de yalnız benim içimde uyanan bir histi. Evet, o anda bana öyle geliyordu ki, etrafımda dayanacak tek bir nokta yoktur. Sanki, bir zamanlar bütün gençlik heyecanlarımızın, şevklerimizin, çabalarımızın mesnedi olan ve adına Atatürk ilkeleri dediğimiz inançlar, kanaatler, hedefler şu beş yıldan beri esen ve Türk milletini birbirine katan küçük politika ihtiraslarının kasırgasında yerlerini karşılıklı ithamlar, inkârlar gibi birtakım hiçlere bırakarak uçup gitmiştir ve yine bir zamanlar Atatürk'ün sağ kolu telâkki ettiğimiz İsmet Paşa bir çınarın kırılan dalı gibi sarkmaktadır.

O anda İsmet Paşaya yalnız acıyordum ve ertesi gün Tahran'a gitmek üzere kendisinden ayrılırken gözlerimin yaşını güç tutabilmiştim ve Tahran'da kaldığım aylar boyunca hep bu yürek acısını çekmekte devam edecektim. Memleketten aldığım gazetelerde hep bu acının etkilerini giderecek haberler arayacak ve ne yazık ki, bu haberlerden İsmet Paşanın gittikçe daha beter hallere düştüğünü öğrenmekle kalacaktım.

Bereket versin ki, 1950 seçimlerine gidildiği sıralarda, rahmetli General Kâzım Orbay'la Cumhurbaşkanı başyaveri Albay Cevdet Tolgay'ın Rıza

Şah Pehlevî'nin cenaze töreninde[4] Türkiye Devlet Reisini temsil etmek üzere Tahran'a gelişleri vesilesiyle kendilerinden edindiğim bilgiler beni, bir müddet için, o gazete yayınlarının tesirinden kurtarmış ve biraz feraha kavuşturmuştu. Zira, gerek Kâzım Orbay'ın, gerek Albay Cevdet Beyin bana anlattıklarına göre, İsmet Paşa giriştiği demokrasi mücadelesinden başarıyla çıkacağını ummakta, seçim sonucundan ise hiç işkillenmemekte imiş. Halk Partisi tarafından yapılan sondajlar Demokrat Parti'nin kazansa kazansa yüz yüz elli mebusluk kazanabileceğini gösteriyormuş.

Oysa, iki gün geçmeden, —tam bir emniyetle değilse bile— endişesizce oturduğumuz radyonun başında, oy toplamlarına dair İstanbul'dan yapılan emisyonları dinlerken bu tahminlerin ne kadar temelsiz olduğunu anlamakta gecikmemiş ve birbirimizin yüzüne acı bir hayretle bakakalmıştık.

Fakat, bu halimiz çok uzun sürmemişti. Realiteyi olduğu gibi kabul etmemiz ve kendimize ona göre bir hareket hattı çizmemiz lâzım geliyordu. Vazife duygusunu her şeyin üstünde tutan rahmetli Kâzım Orbay, uykusuz geçirdiğimiz o gecenin sabahı ilk uçakla memlekete dönmeye karar vermişti:

«—İktidar değişmeden önce Ankara'da bulunmalı ve Cumhurbaşkanı İnönü'yü görmeliyim. Zira, beni buraya gönderen odur ve burada ifa ettiğim vazife hakkında ancak ona maruzatta bulunabilirim.» diyordu.

4 Riza Şah Pehlevi, birkaç zaman evvel sürgün bulunduğu Güney Afrika'da ölmüş ve naaşı uzun süre Mısır'da bırakıldıktan sonra ancak o günlerde Tahran'a getirilmişti.

Başyaver Cevdet Tolgay'ın da aynı fikirde olduğunu söylemeye hacet yoktu. Bana gelince, Cevdet Beye şu recada bulunmakla kendi kararımı belirtmiştim:

«—Ankara'ya vardığınızda lütfen Paşaya arz ediniz: Halk Partisi'nin muhalefeti devrinde kendilerine bir yardımım dokunabileceğini düşündükleri takdirde, hemen elçilikten istifamı vermeye ve tekrar siyasî hayata atılmaya hazırım.»

Şimdi tamamını hatırlayamadığım bu sözlerimi Cevdet Bey derhal not etmiş, Ankara'ya gider gitmez İsmet Paşaya okumuş ve haftasına bana ilettiği bir mektupla Paşanın verdiği cevabı bildirmişti. Bu cevap hemen hemen şu mealde idi: Kendisiyle Partinin nasıl bir hareket hattı izleyeceği henüz belli değildir. Bir müddet «hâdiselerin inkişafını» beklemek ve şimdilik yeni iktidara karşı bir mücadeleye girişmemek niyetini beslemektedir. Buna göre, demek oluyordu ki, benim de «istifa» kararımdan «şimdilik» vazgeçmem ve «hâdiselerin inkişafını» beklemem gerekiyordu.

Fakat, ben İsmet Paşadan aldığım bu mesajın asıl mânasını, birkaç ay sonra izinli olarak Ankara'ya gidişimde, ayağımın tozuyla hemen onu ziyarete koştuğum vakit anlayacaktım: Beni köşkünün sokak kapısından karşılayan İsmet Paşanın, bir vakitler Millî Şef unvanını taşıyan eski Cumhurbaşkanı olduğuna bin şahit isterdi. Öylesine hazin ve perişan bir hali vardı ki, —güya kırk yıldan beri özlemini çektiği bir dostuna kavuşmuş gibi boynuma sarılırken— âdeta ağlamaklı olmuştum. Köşkün içerisi de epeyce ıssız ve kasvetli idi. El ele tutuşarak loş bir

koridordan geçip oradan daha loş bir salonda yanyana oturduğumuz vakit bir süre nereden söz açacağımızı bilememiştik. İsmet Paşa neşeli görünmek isteyişlerine rağmen kaygılı durumunu bir türlü gizleyemiyordu. Ben ise, oraya, sanki başsağlığı dilemeye gelmiş gibi ezilip büzülüyordum.

Nihayet, aramızda şöyle bir konuşmanın başlamasıyle bu halden kurtulduğumuzu hatırlıyorum: «—Ne vakit geldin? Nereye indin? —Bugün geldim; Ankara Palas'a indim Paşam. —Hanımefendiyle beraber misin? —Hayır, onu İstanbul'da bıraktım. —Ankara Palas'ta kimlere rasgeldin? —Akrabam Fevzi Lutfi'den başka hiç kimseye rasgelmedim. —Reisicumhuru ziyaret etmedin mi? —Hayır, Paşam, yarın için mülâkat istedim, bugün yalnız Dışişleri Bakanını gördüm. —Neler anlatıyor Dışişleri Bakanı? —Hiçbir şey... Kendisiyle kırk yıllık arkadaşız ama, aramızdaki görüşme resmî sınırlar dışına çıkmadı...» vs. vs.

Böylece, şundan bundan daha ne kadar konuştuk bilmiyorum. Fakat, İsmet Paşanın hep soru şeklindeki hitaplarından anlıyordum ki, orda çoktandır evine kapanıp kalmış bir kimsenin dışarıda olup bitenlerden haber almak suretiyle yalnızlığını gidermek isteyişi gibi bir hal vardı.

Evet, İsmet Paşa pek yalnızdı. Nerdeyse iki saatten beri başbaşa oturduğumuz salondan, bir kerecik olsun, ne bir telefon çıngırağının, ne bir kapı zilinin sesini işitmiştim. Onun içindir ki, İsmet Paşa biraz sonra beni yemeğe alıkoymak arzusunu gösterince can ve gönülden kabul etmiştim. O da çok sevinmişti buna. Hoşlandığı bir misafirini nasıl

ağırlayacağını bilmeyen bir ev sahibi tehalüküyle salon kapısının eşiğinden koridorda dolaşan refikasına: «Hanım, Yakup Kadri var bu akşam yemekte... Sofrayı ona göre hazırlat!» diye sesleniyor; sonra benim yanıma dönüp: «Bir aperitif almak ister misin? Ne içersin?» diye soruyor; derken bu kadar ikramı kâfi görmeyerek: «Yemekten sonra bir bridge partisi tertip edeyim sana.» diyordu.

İyi ama, kimlerle yapılacaktı bu bridge partisi? Bize iki oyun arkadaşı daha bulmak gerekiyordu. İsmet Paşa onu da düşünmüştü ve o sırada salondan içeri giren oğlu Ömer beye, telefonda Nihat Erim'le Kemal Satır Beyleri bulup çağırmasını söylemişti. Lâkin, bunu söylerken her ikisinin gelebileceğinden pek emin olmayacaktı ki; «Şayet, birinden birini bulamazsan Bridge'de dördüncü sen olursun.» sözünü eklemeye de lüzum görmüş ve bana dönerek:

«—Çok iyi Bridge'cidir Ömer, bilesin ha!...» diye bir şaka da etmişti.

Ömer çok iyi Bridge'ci olabilirdi ama, o günlerde başının üstünde koparılan şantaj ve iftira fırtınasının uğultusu içinde acaba oyununu gereken kafa serinliği ve gönül huzuru ile oynayabilir miydi? Bunu düşünürken, gözümün önüne bir zamanlar lüle lüle lepiska saçlarını okşadığım küçük çocuk geldi. Kim derdi ki, günün birinde, o çocuk hayata daha ilk adımlarını atarken böyle bir fırtınaya göğüs germek zorunda kalacak ve türlü ruh işkenceleri altında kıvranan bir melodram kişisi haline gireceketir? İtiraf ederim ki, bu gencin geçirmekte olduğu acıklı macera yanında babası İsmet Paşanın uğradığı siyasî

nikbet ve bu yüzden çektiği üzüntüler bana pek hafif görünmeye başlamıştı.

İsmet Paşa, zihnimden geçen düşünceleri sezmiş gibi:

«—Şu çocuğun başı belâdan kurtuluncaya kadar elim ayağım bağlı kalacak. Beni can evimden vurdular.» diye mırıldandı.

Daha bir şeyler söylemek istiyordu. Fakat, o sırada Ömer Bey salondan içeri girmiş ve bize Nihat Erim Beyle Kemal Satır Beyin geleceklerini haber vermişti.

O akşamdan itibaren, Ankara'da bulunduğum müddetçe, İsmet Paşayı hiçbir gün yalnız bırakmadığımı ve onu oyalayıp teselli etmeyi kendime bir vazife bildiğimi derin bir vicdan rahatlığı duyarak hatırlarım. Bu vesile ile şunu da söylemek isterim ki CHP Genel Başkanı ile bu seferki temaslarım, —bir devlet memuru durumunda bulunmama rağmen— Demokrat Parti çevrelerinde ve bu çevrelerin en yüksek katı olan Ankara Palas'ta hiçbir dedikoduya, hiçbir politik tefsire yol açmamıştır. Hattâ, hemen her gün öğle ve akşam yemeklerini bu otelde, akrabam Fevzi Lutfi ile birlikte işgal ettiğimiz masada yiyen Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Samet Ağaoğlu hükûmet erkânı dahi muhalefet lideri ile bu temaslarımı daima hoş görmüşler ve bundan dolayı bana, herhangi bir serzenişte bulunmak şöyle dursun, yanımda İsmet Paşayı yeren sözler söylemekten çekinmişlerdir.

Yalnız bir defasında, hatırlıyorum ki, Adnan Menderes eski iktidar devri ve İsmet Paşa aleyhinde bazı tenkitlerde bulunmuş, fakat, sofradan kalkıp

giderken bana dönerek: «Sizi bir hayli üzdük sanırım. Kusura bakmayın.» demek nezaketini göstermişti.

Oysa, hemen hepsi o devre ve İsmet Paşaya karşı sert bir polemik cephesi kurmuş olan gazetelerin kıyasıya hücumları yanında Adnan Menderes'in sözünü ettiğim tenkitleri hafif bir sataşmadan öteye geçemezdi. Bu gazeteler İsmet Paşayı gerek devlet adamı, gerek özel kişi olarak birbirinden ağır suçlarla itham ettikten sonra, o günlerde bir de oğlu Ömer'in masum alnına câni damgasını basmakta ve onu İstanbul Ağır Ceza Mahkemesi'ne sürüklemekte idiler.

Nitekim, bir öğle sonu İsmet Paşayı ziyarete gidişimde, köşkün içini öyle bir telâşlı ve tedirgin durumda bulmuştum ki, türlü endişelerle yüreğim ağzıma gelmişti. Koridorda, sokak kıyafetiyle, karşılaştığım Mevhibe Hanımefendi bile her zamanki sakin ve tevekküllü halini terk etmiş, bir aşağı bir yukarı dolaşıyordu. Ortada birtakım bavullar göze çarpıyordu. Bir müddet, beni aldıkları odada üst kattaki, alt kattaki ayak seslerini dinleyerek yalnız kalmıştım. Neden sonra İsmet Paşa acele acele yanıma gelerek:

«—Kusura bakma. Ömer'i uğurlamak için hava alanına gidip geleceğiz. Seni çok bekletmem ve dönüşümde mutlaka burada bulmak isterim. Çayını içip (masanın üstünde birtakım kitap ve dergiler göstererek) bunları gözden geçirinceye kadar döner yetişirim. Canın sıkılmasın.» dedi.

«—Ömer nereye gidiyor, Paşam?»

«—İstanbul'a. Öbür gün mahkemesi var.»

«—Öyleyse, müsaade edin, ben de sizinle beraber kendisini uğurlamaya gideyim.»

«—Siyasî bir 'nümayiş' telâkki ederler bu hareketini. Onunla burada vedalaşsan daha iyi edersin.»

Ve İsmet Paşa bu sözü üzerine oğlunu yanımıza çağırdı. Gördüm ki, bu evde hiçbir telâş ve endişe eseri göstermeyen biri varsa o da bu genç adamdır ve Mahkemeye dair gazete yayınlarından anlayacaktım ki, yargılanmasının sonuna kadar hep bu soğukkanlılığını muhafaza etmiştir.

Buna karşılık, İsmet Paşada müşahede ettiğim sinirlilik ve tedirginlik ise son dereceye varmış bulunuyordu. Arasıra birlikte sokağa çıkıp yürüdüğümüz zaman etrafına öyle ürkek ürkek bakışları vardı ki, benim yüreğimi burkuyor; bir millî mücadele kahramanının politika kavgaları içinde düştüğü bu hazin durum karşısında içim kan ağlıyordu.

1950 — 1965

1950 seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin uğradığı hezimet, diyebilirim ki, İsmet Paşa önde olmak üzere bu partinin başında bulunanları son derece sarsmış, şaşkına çevirmiş, fakat yıllardan beri bir ağıl gibi idare edilmekte olan teşkilâtında, bunun tam tersine, bazı uyanış ve toparlanış belirtileri meydana getirmişti. Bu belirtilerden en dikkate değerinin o tarihlerde Ankara'da toplanan CHP Kurultayı delegelerinin bir davranışında göze çarptığını pek iyi hatırlıyorum: Bu Kurultayda alışılmadık bazı hâdiseler cereyan etmişti; meselâ, Genel Merkezin tertiplediği ve delegelere «Paşa böyle emrediyor, şöyle istiyor» diye körü körüne kabul ettirdiği Parti Meclisi ya da Yönetim Kurulu aday listeleri üstünde oldukça sert tartışmalar olmuştu. Meselâ, —işin en ehemmiyetli tarafı— Genel Sekreter seçiminde Şef'in aday gösterdiği Nihat Erim'le adaylığını doğrudan doğruya kendisi koymuş olan Kasım Gülek arasındaki yarışma berikinin başarısıyla neticelenmişti.

Doğrusunu söylemem lâzım gelirse, bu hâdise, o zaman hemen herkes gibi, beni de hayrete düşürmekten hâli kalmamıştır. Nihat Erim Halk Parti-

sinin en bilgili, en dirayetli, en ağırbaşlı genç elemanlarından biri olarak tanınıyordu. Son parti mücadelelerinde, yerine göre, kâh sert davranışları, kâh itidalli tutumuyla gösterdiği «souplesse» de, benim için, onun maharetli bir politika taktikçisi olduğuna işaretti. Bütün bu vasıflarından başka, Nihat Erim'i, siyasî hayata henüz ilk adımlarını attığı sıralarda, Cenevre'de toplanan milletlerarası bir konferansta yakından görüp tanımış ve birlikte geçirdiğimiz günler süresince aramızda geçen konuşmalardan onda bir devlet adamı vasfının belirtisini sezmiş bulunuyordum. Nitekim, çok zaman geçmeden, Başbakan Yardımcılığı makamına yükselmek ve bu önemli vazifede yaşından beklenmedik bir yetki göstermek suretiyle o sezgimde yanılmadığımı ispat etmeğe başlamıştı. Onun içindir ki, Halk Partisi Kurultayı'nın Genel Sekreter seçiminde, kendisi hakkında henüz bir fikrim olmayan Gülek'in neden ona tercih edildiğini anlayamamıştım ve bulunduğum otelde ziyaretime gelen Manisa delegelerinden —ki, aralarında akrabalarımdan biriyle aile dostlarım vardı— beni bu hususta aydınlatmalarını istemiştim. Bunun üzerine, hepsinin birden bana yaptıkları açıklama şu olmuştu:

«—İtiraf ederiz ki,» demişlerdi, «Kurultay'ın havası, önce, tamamiyle Nihat Erim Beyin lehine idi. Fakat, Merkez İdarecilerinin yine eskisi gibi 'Paşa mutlaka Nihat Erim'i seçmenizi istiyor' diyerek âdeta baskıyı andırır bir kulis faaliyetine girişmeleri delegeler arasında, haklı olarak, bazı tepkilere yol açtı. Arkadaşlar mırıldanmaya başladı: 'Paşanın arzuları, Paşanın emirleriyle hareket ede ede ne

hallere geldiğimiz işte ortada! Çekmediğimiz kalmıyor illerimizde, ilçelerimizde... Halkın yüzüne bakamaz olduk, artık yeter.' sözleri aldı yürüdü. Ve işte, tam o sırada karşımıza 'emirsiz', 'baskısız' bir aday çıkınca oylarımızı ona vermek suretiyle ŞEFLİK rejimine tepkimizi göstermiş olduk.»

İçlerinden biri şu mütalâada bulunmaktan da çekinmedi:

«—Hem,» dedi, «bir yandan demokrasiye, fikir ve vicdan hürriyetine yol açmak iddiasında bulunalım, hem de öbür yandan serbest seçim usulünü kendi partimiz içinde bile uygulamaktan kaçınalım; bu olur şey mi? Böyle bir tezatlı tutum karşısında halk bizim samimiyetimize, iyiniyetimize nasıl inanır?»

Bir başkası ilâve etti:

«—Nitekim, bu sefer uğradığımız hezimetin başlıca sebebi bence 1946 seçimlerinde kullandığımız baskı metodlarıdır. O zaman demokrasi prensiplerine gereği gibi riayet etseydik başımıza bu felâket gelmezdi.»

Bütün bu sözlerden bir uyanış, bir kendi kendini tenkit ediş mânası çıkarıp sevinmemek ne mümkündü! Fakat, gel gör ki, İsmet Paşayla etrafındaki birkaç kişi Parti Kurultayında gözüken bu şuurluluk ve canlılık belirtisinden hiç de memnun kalmamıştı. Hele, Genel Başkan'ın emir ve iradesine karşı gelerek Nihat Erim yerine Kasım Gülek'e Genel Sekreterlik yolunu açan o seçim Partinin bu yüksek katında, diyebilirim ki, bir öfke ve küskünlük havası dahi yaratmıştı ve bu yüzden —yine kendi müşahedelerime dayanarak söylüyorum— Halk Partisi ikiye

üçe bölünmüş görünüyordu. Partinin Çankaya'da İsmet Paşa köşkünde bir merkezi, Ulus meydanındaki binasında[1] diğer bir merkezi var gibiydi ve bu iki merkez arasında sıkı bir bağlantı olmadığı söylenebilirdi. Zira, her iki tarafa yaptığım ziyaretlerde ne Çankaya'dakilerden bir kişiye Ulus'ta, ne de Çankaya'da Ulus'takilerden tek partiliye rastgelebiliyordum.

Bundan başka, Partinin Meclis Gurubu da kendi başına buyruk bir cephe teşkil etmekte idi ve İsmet Paşa liderlik görevini, hemen hepsi Meclis dışı kalmış Merkez takımından ziyade bu gurup içinde yapmak yolunu tutmuş ve parti teşkilâtını kendi haline bırakmış görünüyordu. Bu tutum ve bu gidişle CHP bir siyasî teşekkül olarak eriyip dağılabilir ve ortada Meclisteki altmış kişilik klikten başka bir şey kalmayabilirdi. Bereket versin ki, istenmeyen, beğenilmeyen Genel Sekreter Kasım Gülek, canını dişine alırcasına bir gayretle o tarihî Partiyi ayak üstünde tutmasını bilmiş ve böyle bir âkıbetten kurtarmıştı. Hem de ne çetin şartlar içinde! Bir yandan DP iktidarının bütün baskılarına, öbür yandan Parti hiyerarşisinde ikinci, üçüncü safa atılışlarını bir türlü hazmedemeyen eski CHP ileri gelenlerinin mızıkçılıklarına karşı koyarak... Ve bu suretle öyle oldu ki, uzun bir süre için, herkes memlekette bir Cumhuriyet Halk Partisi'nin varlığından ancak Kasım Gülek'in durmak, dinlenmek bilmeyen yurt gezileri ve bu gezilerindeki siyasî mücadelelerinden haber alabiliyordu.

1 Burada açıklamaya lüzum görüyorum ki, o tarihte CHP Genel Merkezi, birinci TBMM binasında idi. Ben de Ankara'da misafir olarak bulunuyordum.

Gerçi, Genel Sekreterin Teşkilât içindeki bu çabalarına paralel olarak Meclis gurubunda da, Genel Başkan'ın «Bekle gör» taktiğine rağmen, çok geçmeden bir canlılık ve kımıldanma eseri baş göstermekte gecikmeyecekti. Buna da hükûmetin Millet Meclisi'ne danışmaksızın Kore savaşına bir Tugayla katılmamız kararı büyük bir vesile teşkil edecekti. Meclis muhalefet gurubunun bu ilk kımıldanışı karşısında Demokrat Parti iktidarının hayli telâşa düşüp sinirlendiğini biliyorum. Millet oyunun ezici çoğunluğuyla iş başına geçmiş bu iktidar devlet ve hükûmet dizginlerini henüz ele aldığı bir anda elli altmış kişilik bir muhalefet gurubu tarafından hücuma uğrayacağını asla tahmin etmemişti sanırım.

Doğrusunu söylemek lâzım gelirse, birkaç gün öncesine kadar baştan aşağıya yılgınlık ve perişanlık içinde bulunan CHP muhalefetinin birden bire böyle bir hamle, böyle bir mücadele gücü göstereceğini ummuyordum. Lâkin, işte, yanılmıştım. Halk Partisi görevine ilk adımını millî bir dâva yolunda atmış bulunuyordu. Buna bir yandan seviniyor, bir yandan bunun ne basında, ne tarafsız âmme efkârında, hattâ ne de Meclis dışı halk partililer arasında hiçbir ilgi uyandırmamasına şaşıyordum. CHP Meclis Gurubu'nun Kore savaşına katılma konusunda açtığı tartışma ve tartışmada ileri sürdüğü tenkitler B. M. M. nin tutanaklarına gömülüp gitmiş ve buna dair sızan haberler ise Demokrat Parti taraftarı memleket basınında birtakım yanlış yorumlara uğrayarak mâna ve mahiyetini kaybetmişti. O yorumlara göre, meselâ Halk Partisi Türkiye'nin NATO'ya girmesini istemez ya da yeni iktidarın müt-

tefiklerimizle dostluk münasebetlerini bozmak maksadını güder gibi bir duruma düşürülmüş oluyordu.

CHP Meclis Gurubu'nun hükûmeti denetleme yolundaki ilk davranışında böyle bir anlaşılmamazlıkla karşılanışı hangi sebebe atfedilebilirdi? Yalnız Parlamento çoğunluğunun baskısı altında sesini gereği gibi işittirmesine imkân bulamayışına mı yoksa, on iki yıldan beri birbirini tutmaz hareketleri ve çapraşık politika taktikleriyle âmme efkârında kaybettiği itibarı tekrar kazanabilmekten henüz çok uzak oluşuna mı? Hiç şüphesiz bu sebeplerin her ikisi de akla gelirdi. Fakat, CHP Meclis Gurubu üyeleri bu sebeplerden yalnız birincisi üstünde duruyorlar ve her sınıftan halkıyla, her renkten basınıyla bütün memleketi kendi aleyhlerine çeviren âmilleri araştırmaktan çekiniyorlardı. Zira, —ancak bir «autocritique» yoluyla girişilebilecek bu araştırmanın sonunda Halk Partisi'ni on yıldan beri için için kemiren çelişmelerden başka bir şey bulamayacaklarından korkmuş olsalar gerekti.

Evet, adıyla sanıyla Cumhuriyet Halk Partisi, Atatürk devrimlerinin anası tarihî teşekkül, yıllardan beri kocaman bünyesini kemiren iç çelişmeleriyle bir deri bir kemik kalmıştı. Ölümle dirim arası bu halinde acaba vücuduna vurulacak bir «autocritique» neşterine dayanabilir miydi? Acaba bir dokunuşta tuzla buz olup gitmez miydi?

O günlerde, İsmet Paşa ile hasbihallerimden, Partinin dirijan kadrosunda ve hassaten İsmet Paşanın kendisinde böyle bir endişenin belirtilerini seziyordum. Zira, her ne vakit ona «Paşam, içinde bulunduğumuz durumun bütün sorumunu karşı

tarafa yükleyip durmamızı doğru bulmuyorum. Bu, bizi ya bir yılgınlığa ya da yersiz birtakım deprenişlere, taşkınlıklara sürüklemekten başka bir şeye yaramaz. Derlenip toparlanmamız için her şeyden önce geçmişteki hatâlarımızı gözden geçirmemiz ve zaaflarımızın nerden geldiğini bilmemiz lâzımdır sanıyorum.» tarzında bir mütalâada bulundumsa ondan daima şu karşılığı almışımdır.

«—Şimdi bunun sırası değil.»

Bunun sırası ne zaman gelecekti, bilmiyordum ve dört yıl boyunca, uzaktan uzağa, Halk Partisi'nin gittikçe daha ziyade zayıfladığını görmekle üzülüyordum: Demokrat Parti 1954 seçimlerinde 1950 dekinden daha ezici bir çoğunlukla iktidara gelince öyle sanmıştım ki, Halk Partisi için son tehlike çanları çalmaya başlamıştır. Nitekim, dışarıda, memleketten aldığım gazete haberleri birbiri ardısıra bana hep bu çanların yankılarını getirmekte idi.

Lâkin, —övünmek gibi olmasın ama— ben bundan ne fütura, ne ümitsizliğe düşmüştüm. Tam tersine, içimde taptaze bir mücadele gücünün uyandığını duymağa başlamıştım. Bütün gençliğim boyunca savunduğum devrim ilkeleri bana muhatara-ya düşmüş görünüyordu ve bunları eskiden olduğu gibi ancak Halk Partisi içinden savunmağa devam edebileceğimi umuyordum. 1955'te yaş haddim dolayısıyla Bern Elçiliğinden ayrılıp da Ankara'ya döndüğüm vakit ilk işim, işte böyle bir şevk ve hevesle koşarak İsmet Paşayı görmek ve Halk Partisi merkezini ziyaret etmek olmuştu.

Fakat, eyvah! ne İsmet Paşanın hali, ne Halk Partisi Genel Merkezi'ndeki hava bu şevk ve hevesi

arttıracak bir nitelikte değildi. İsmet Paşa ıssız köşkünde her zamankinden daha yalnızdı. Son iki genç arkadaşı Nihat Erim ile Kemal Satır Beylerden de yanında bir iz gözükmüyordu. Beni görünce yerinden fırlayarak, denize düşmüş bir kazazedenin bir tahta parçasına sarılışı gibi, boynuma atılmıştı. İsmet Paşanın bu coşkun sevgi gösterisine bana karşı beslediği —ya da beslediğini sandığım— eski dostluk hislerinin uyanışından ziyade, bir çölde tek başına yürüyen bir adamın ansızın bir insana rastgelmekten duyabileceği sevinç taşkınlığı mânasına alsam yeri vardı.

Evet, İsmet Paşanın bir çölde yolunu şaşırmış bir adamdan farkı yoktu. Dört beş yıldan beri izlediği muhalefet politikasının son seçimlerde verdiği netice pek hazin olmuştu ve bu netice onun yüreğinde birtakım kompleksler yaratmıştı. Zaten dolaşık olan iç âlemi bu yüzden herhangi bir çözümlemeye imkân vermeyecek derecede karmakarışıktı. O konuşurken, ben, ne dediğini, ne yapmak istediğini boşuna anlamaya çabalıyordum. Kâh partisinin durumundan şikâyet ediyor, kâh DP iktidarına karşı ateş püskürüyordu, sonra birden bire susarak dalgın dalgın önüne bakıyor, düşünüyordu.

İşte, böyle önüne bakıp düşünüşlerinin birinde, sanki fena bir rüyadan uyanıyormuş gibi silkinip başını benden yana uzatarak şu beklenmedik suali sormuştu:

«—Söyle Yakup Kadri, Atatürk şu benim çektiklerimin yüzde birine tahammül eder miydi?»

Bunun üzerine dalgın dalgın önüne bakmak sırası bana gelmişti. Ona ne evet, ne hayır diyebili-

yordum. Gerçi, İsmet Paşanın, iktidardan düşeli —daha doğrusu Millî Şef nüfuzunu kaybedeli— politika hayatında çekmediği mihnet kalmamıştı ve kalmıyordu. Bundan dolayı ne kadar yanıp yakınsa hakkı vardı. Fakat, durup dururken Atatürk'le ölçüşmeye kalkışması, onda eskiden beri müşahede ettiğim ve hatıralarımın önceki kısımlarında bazı örneklerini verdiğim bir «Atatürk Kompleksi»nden başka neyi ifade edebilirdi?

Belli idi ki, Atatürk onu şimdi de gölgesiyle ezmekte devam ediyor ve o, bunun altından ancak nikbette gösterdiği dayanma gücünün üstünlüğünü ispat etmek suretiyle sıyrılmaya çalışıyordu.

Evet, hiç şüphesiz Atatürk, İsmet Paşanın çektiklerinin yüzde birine tahammül edemezdi. Fakat, şu da vardı ki, bu iki adam arasında böyle bir «tahammül» kıyaslaması yapabilmek için birinin beriki gibi böylesine içinden çıkılmaz bir duruma düşebileceğine ihtimal vermek lâzım gelirdi. İşte, bence asıl bunun yüzde bir imkânı yoktu. Fakat, o anda zihnimden geçen bu düşünceleri, pek tabiî olarak, açığa vuramazdım.

Burada açığa vurmaktan çekinmeyeceğim şey, Halk Partisi'nin Yenişehir'de Bayındırlık sokağındaki yeni Genel Merkezinde düştüğüm hayret olabilir ancak. O küçük, dar ve köhne binadan içeri girerken, sanki, yanlışlıkla cenazesi henüz alınıp götürülmüş bir kimsenin evine geldiğimi sanmıştım. Beni karşılayan birkaç kişinin —ki hiçbirini tanımıyordum— yüzlerinde de bu sanımı doğrulayan yaslı bir ifade vardı. Bunlar yalnız yaslı mı görünü-

yordular? Hayır, ayni zamanda, benim oraya neden geldiğime şaşıp kalmış gibiydiler. Hallerinden, kılık kıyafetlerinden Parti Merkezi'nin idarî işlerini gören kimseler oldukları anlaşılıyordu. Adımı söyleyince beni, kapısının üstünde Genel Sekreter yazılı bir odaya aldılar.

Burası, bütün mobilyası derme çatma bir masayla birkaç sandalyeden ibaret yarı boş bir odaydı. İçime derin bir hüzün çökmüştü ve kendi kendime şöyle söylenmiştim:

«Hey gidi günler hey!.. bir zamanlar havasında hâlâ Millî Mücadele devrinin sıcaklığını taşıyan birinci Millet Meclisi binasındaki CHP Genel Merkezi nerede idi, nereye gitmişti? Onun kapısı önünde, biz girip çıkarken, selâma duran polisler nerelere gitmişlerdi? Onun Genel Sekreter bürosundaki maroken koltukları kimler alıp götürmüştü? Onun bekleme salonlarından koridorlara taşan ziyaretçiler nerelere dağılmıştı? Bütün bunlardan, şu kırık dökük eşyalarla döşeli bomboş evceğizle bir ben mi kalmıştım?

Hayır, bir de Kasım Gülek kalmıştı.

Ben kendi kendimle böyle söyleşerek ne kadar vakit geçirdim, bilmiyorum; birden bire Genel Sekreter'in yelyeperek odadan içeriye girdiğini gördüm. Pek hareketli bir hali vardı. Onu, bu ikinci veya üçüncü görüşüm olduğu için o halinin bir telâştan mı, yoksa taşkın bir neşeden mi geldiğini pek anlayamamıştım. Fakat kendisiyle üç beş dakikalık temasım onun mizacı hakkında tam bir fikir edinmeme kâfi gelecekti: Kasım Gülek, her şeyden önce, didinmeden, didişmeden zevk alan bir adamdı ve o sırada

gönlünün bu meylini en geniş şekilde tatmin etme imkânını bulmanın şevki içindeydi.

Benimle selâmlaşıp karşıma oturur oturmaz ağzını kulaklarına kadar geren bir gülümsemeyle:

«—Biliyor musunuz şimdi nereden geliyorum? Ankara Savcılığından..» dedi.

Ve evrak çantası içinden türlü türlü renklerde birtakım kâğıtlar çıkarıp göstererek ilâve etti:

«—Bunların herbiri bir başka Vilâyet Savcılığından, ihbarlar, çağırılar... Sayıları bugüne kadar kırkı elliyi geçmiş bulunuyor. Yok filân yerde 'Bu iş böyle devam edemez' demişim; yok falan yerde enflasyondan, hayat pahalılığından bahsederken 'Devletin iflâsa, halkın kıtlığa sürüklendiğini' söylemişim; yok bilmem hangi kasabada toplantı kanununa karşı gelerek bir miting tertiplemişim. Daha neler de neler...»

Kasım Gülek başındaki bu gaileleri anlatırken kıkır kıkır gülüyordu. Savcılıktan aldığı kâğıtların sayısı yüzü bulunca, sanırım ki, herhangi bir yarışmada rekor kırmış ya da bir şampiyona kupası kazanmış sporcu gibi kıvançtan, sevinçten kabına sığmaz bir hale girecektir.

Fakat, acaba Halk Partisi Genel Sekreterinin, çektiği eziyetleri böyle bir şekilde karşılayışında politik bir ihtiras cezbesinin belirtileri de yok muydu? Neden olmasındı? Dört beş yıl evveline gelinceye kadar, kısa bir süre Bakanlık etmiş olmaktan başka bir vasıf taşımayan Kasım Gülek, bu adlî kovuşturmalar sayesinde gözü yılmaz, yaman bir muhalefet lideri şöhretini kazanmamış mıydı?

Nitekim, bir gün gelecek, hem pek kısa bir

zamanda CHP Genel Başkanı'nın sönmeye yüz tutmuş yıldızı da Demokrat Parti iktidarı ve bu iktidarı tutan büyük basın organları tarafından üflene üflene alevlenen husumet ateşiyle yeniden parlamaya başlayacaktı. Kendisine karşı yapılan hücumların şiddeti yavaş yavaş halk efkârında birtakım tepkiler uyandıracak, hattâ Meclis'te, hattâ DP milletvekilleri arasında «Bu kadar da olur mu ya! Bir eski devlet başkanını böyle yerden yere vurmak revâ mıdır?» mırıltıları alıp yürüyecek ve bu mırıltıların Demokrat Parti taraftarlığıyle tanınmış bazı gazetelerde yer bulduğu görülecekti.

Ama, buna karşılık iktidar erkânının yüreğindeki İsmet Paşa fobisi yine bir türlü dinmesini bilmemişti. Hattâ, belki de tazyikini gittikçe arttırmakta idi. Ben, bunu, hemen her akşam Ankara Palas'ta yemeğe veya vakit geçirmeğe gelen ve geldikleri zaman akrabam Fevzi Lutfi Karaosmanoğlu'nun ailesiyle birlikte işgal ettiği ve benim de arasıra bulunduğum masada oturmayı tercih eden Başbakan Adnan Menderes'le birkaç yakın arkadaşı arasındaki konuşmalardan anlardım. Umumiyetle havaî bir sohbet halinde başlayan bu konuşmalar, pek iyi hatırlarım ki, dönüp dolaşır İsmet Paşa bahsi üstünde yoğunlaşırdı.

Bu esnada ise, benim durumum kadar müşkül bir durum tasavvur edilemezdi. Sofradan kalkıp gidemezdim. Bu, benim gibi yaşını başını almış bir adam tarafından pek çiğ bir hareket olurdu. Söylenenlere itiraz edemezdim. Çünkü, bir kere ağzımı açtım mı nasıl kapayacağım bilinemezdi. Sonra bu zatlar, nihayet bizim aile soframızda misafir sayılırdı.

Daha sonra, Adnan Menderes'i İzmir'de henüz çocuk denilecek bir yaştan beri tanımıştım. Gel zaman git zaman, Millet Meclisi'nde de bir süre arkadaşlık etmiştik. Bana karşı daima nazik ve saygılı davranan bir gençti ve bu davranışını Başvekil olduktan sonra da hiç değiştirmemişti. Ankara Palas'a her gelişinde kendine refakat eden Fuat Köprülü ise hemen hemen elli yıllık arkadaşımdı. Gönüllerini kırmak istemezdim.

Bununla beraber yukarıda bahsettiğim konuşmalar olurken ikidebir suratımı asmaktan kendimi alamadığım ve onların bu halimi görerek susmak ya da konuşma konusunu değiştirmek zorunda kaldıkları olurdu. Hattâ, İsmet Paşayı şiddetli bir dille tenkit ettikleri bir akşam, nezaket ve terbiyesinin inceliği kadar, zekâsının keskinliği de malûmum olan Adnan Menderes, sabrımın taştığını sezerek bana dönmüş: «Sizi çok üzüyoruz bu politika dedikodularımızla. Özür dilerim.» demek lüzumunu hissetmişti.

Fakat, bu nezaket gösterileri, bu özür dilemeler, söylemek isteyip de söyleyemediğim acı gerçeklerin birer zehir damlası halinde içime döküle döküle birikmesini önleyemiyordu. Dilimin anlatamadığı bu gerçekleri kalemimle ifade etmek arzusu bende gittikçe artan bir tutku şeklini almakta idi. Ama, o zamanki iç tepkilerimi yoklayarak, belki de, iktidara karşı aşırı bir polemik niteliği taşıyacağını tahmin ettiğim yazılarıma hangi gazete sütunlarını açabilirdi? «Ulus» kapalı idi. Onun yerine çıkan «Halk» gazetesi bende bazı tereddütler uyandırıyordu. Bellibaşlı İstanbul gazetelerine gelince, bunların

şu veya bu sebeple bir tarafsızlık yolu tuttuğu görülüyordu. Ahmet Emin Yalman'ın ortaya attığı «Eğriye eğri, doğruya doğru» dövizi —Demokrat parti organları hariç— hemen hepsinin alemi olmuş gibiydi. Gerçi, bunlar arasında fikir tenüsü itibariyle sempatik bulduğum Cumhuriyet vardı ve *Zoraki Diplomat* adlı bir eserimi tefrika ettikten sonra bana yazarları kadrosuna girmem arzusunu göstermişti ama, başka bir gazeteye yazmamam şartını koştuğu için bu arzusunu yerine getirememiştim. Zira, tam o sırada Kasım Gülek'ten «Ulus»un yeniden çıkmak üzere olduğunu ve bu yeni Ulus'ta bana geniş bir yer ayrılacağını haber almış bulunuyordum.

Fakat, günler geçiyor, «Ulus» bir türlü çıkamıyordu. Bu da benim için başka bakımdan bir iç acısıydı. Atatürk'ün bizzat kendi tarafından kurulmuş bu gazeteye ne kadar önem verdiğini ve ikide bir bizi yanına çağırıp onu «Le Temps» gibi «the Times» gibi gazeteler seviyesine eriştirmek için neler yapmak lâzım geldiği hakkında ne kadar hararetli görüşme ve danışmalarda bulunduğunu hatırlıyordum ve eskiden bir han avlusunun köşesinde dört kavak direği üstüne oturtulmuş «Hâkimiyeti Milliyye» (Ulusun eski adı) idarehanesi yeni binasına taşınıp da çalışma odalarımız mükellef bir tarzda döşendikten ve matbaa kısmı en son sistem makinalarla donandıktan sonra Atatürk'ün bizi ne büyük bir tehalükle ziyarete geldiği ve yeni tesisleri nasıl bir çocuk sevinciyle seyrettiği de hâlâ gözlerim önünde idi.

Gerçi, şimdi, Cumhuriyet Halk Partisinin bütün malları mülkleriyle birlikte Atatürk'ün, üstüne tit-

rediği bu matbaa da elinden alınmıştı. Bu, hazin bir olaydı. Lâkin, bundan daha hazini, o Parti içinde Kasım Gülek'ten başka hiç kimsenin «Ulus»u diriltmek için en küçük bir gayrette bulunmaması ve bu hususta yapılması gereken bütün çabaların Kasım Gülek'in sırtına yüklenmesiydi. O, ne yapıp yapacak türlü zorluklar, türlü engellerle çarpışarak, nihayet, günün birinde bu işin üstesinden gelecekti. Fakat, bu mutlu sonuca kadar benim de gittikçe zayıflayan bir umutla hayli zaman beklemem lâzım gelecekti.

İşte, o sıralardadır ki, Demokrat Parti'nin İzmir Milletvekili Cihat Baban Bey, İstanbul'da çıkarmak üzere olduğu «Tercüman» gazetesine, kendi fikir hürriyetime sahip olmak şartıyle yazı yazmam teklifinde bulunmuştu. Hattâ hazırladığı bir sözleşmeye önceden «herhangi bir günlük gazeteye yazı yardımında bulunmamam» kaydını koyduğu halde, benim «Ulus»a bağlılığımı ileri sürerek yaptığım itiraz üzerine «herhangi bir günlük gazeteye» fıkrasını «İstanbul'da çıkan herhangi gazete» şeklinde düzeltmek müsamahasında bulunmuştu ve bu düzeltmeyi yaparken söylediği bazı sözlerden şunu hissetmiştim ki, kendisi de DP idaresine hafif tertip ilişmek niyetindedir ve çok geçmeden de bu hissimde yanılmadığını anlayacaktım. «Tercüman» gazetesi başyazarı iktidara yalnız «hafif tertip» ilişmekle yetinmemiş, yavaş yavaş bazı sataşmalarda da bulunmağa başlamıştı.

Gerçi, Cihat Baban Beyin o sataşmaları Demokrat Parti'ye hâkim zihniyet ve görüşlere aykırı bir nitelik taşımıyordu ama, bir gün gelmiş, her nedense, onun «Tercüman»dan ayrılıp gitmesiyle

neticelenmişti. Ya da, işin içinde olmadığım için ben öyle sanmıştım. Sonradan öğrendiğime göre, meğer bu ayrılmanın sebebini Cihat Baban Beyle ortakları arasında çıkan bir menfaat anlaşmamazlığında aramak lâzım gelirmiş. Nitekim, o gazeteden ayrılır ayrılmaz ortaklarının benim üzerime düşüşleri, «Tercüman»a daha devamlı ve daha esaslı yazı yardımında bulunmak için günlerce ısrar edişleri, hattâ, içlerinden bir zatın, kendisini hiç tanımadığım halde, beni ilzam etmek için evime kadar gelişi işin içyüzü hakkında bana bu kanaati vermişti. Zira, aksi takdirde «Tercüman» sahiplerinin gazetelerinde çıkan yazılarımın çok daha açık bir muhalefet çeşnisi taşıması dolayısıyle, Cihat Baban'dan önce beni tasfiye etmeleri gerekirdi. Kaldı ki, o sıralarda «Ulus» sütunlarında DP iktidarına karşı politik mücadelelerime girişmiş bulunmakta ve bu yüzden Toplu Basın Savcılığı tarafından birtakım kovuşturma ve sıkıştırılmalara da uğramakta idim.

Hattâ, hatırlarım ki, o kovuşturmalardan birine hükûmetin dış politikasını tenkit eden bir fıkram sebep olmuştu. Önce, bu fıkranın yayınlandığı «Ulus» gazetesi toplattırılmış, sonra da ben Savcılıkta ifade vermeye davet edilmiştim. Bana atfolunan suç o zamanki basın kanununa göre, doğrudan doğruya Başbakanı küçük düşürmek gibi bir ağır suçtu. İfademde her ne kadar böyle bir kastım olmadığını anlatmaya çalıştımsa da Mahkemeye sevkim kararını önleyememiştim. Bunu önleyen kim olmuştu bilir misiniz? Benden, bizzat dâvacı olması lâzım gelen Adnan Menderes! Beni hayrete düşüren bu olayı —cereyan ettiği sırada— Men-

deres'in yanında bulunanlardan şöyle işitmiştim:

Başbakan Menderes makamında. Müsteşarı Salih Korur Bey masasına yanaşmış, elinde tuttuğu bir tomar kâğıdı birer birer uzatarak, bazısını «tetkik»ine, bazısını «tasdik»ine arz ediyor; diğer bir kısmını da sadece imzalattırıyormuş. Adnan Menderes de her Başbakan gibi bunlara bir göz atmakla yetiniyor, ya da hiç bakmadan imzalayıveriyormuş. İşte, o bakılmadan imzalanıveren kâğıtların arasında savcılığın bana ait yazısı varmış. Başbakan bunu da otomatik bir tarzda imzalamak üzere iken Müsteşar Bey —onun bana karşı beslediği dostluk hislerini hatırlamış olacak ki— «Efendim,» demiş, «bu Savcılık tarafından Yakup Kadri Bey aleyhine açılan bir basın dâvasına aittir.. Doğrudan doğruya şahsınızla ilgili görüldüğü için muvafakatiniz isteniyor.»

Bunun üzerine Başbakan elinin tersiyle kâğıdı iterek: «Hele, şunu bir kenara bırakın. İyi ki, söylediniz. Az kalsın imza edecektim. Her şey aklıma gelebilir ama, günün birinde fikrî ve hissî terbiyemin büyük bir kısmını eserlerine borçlu olduğum Yakup Kadri'ye karşı dâva açmayı hayalimden bile geçiremem.» sözleriyle hakkımdaki iyi duygularını belirtmekten geri kalmamış.

Rahmetli Menderes'in bu sözleri bana yanında bulunanlar[2] tarafından aksettirildiği vakit fazla bir hayrete düşmemiştim. Zira, biliyordum ki, o, benim edebî yazılarımı ezberlerine almış Birinci Dünya Savaşı devrinin gençlerinden biriydi ve Başbakan

[2] Adnan Menderes'in bu jestine şâhit olanlar, Salih Korur, Burhan Belge ve Emin Kalafat beylerdir.

olduktan sonra, ilk görüşmemizde, bana bu eski hayranlığını şöyle ifade ettiğini unutmamışımdır:

«—Ben,» demişti, «sizi ne bugünden ne de Mecliste beraber bulunduğumuz zamandan beri tanırım. 1911'de siz Ahmet Haşim'le birlikte İzmir'de idiniz. Karşıyaka'da oturur ve hemen her akşam Karşıyaka kulübünde bulunurdunuz. Ben de çoğu akşamlar, birkaç mektep arkadaşımla kulübün kapısı önünde sizi, çıkarken yakından görebilmek için geç vakitlere kadar bekler dururdum. Bazan arkanızdan sizi takibettiğimiz de olurdu. Bilmem farkına varır mıydınız? Bundan çok korkardık doğrusu. Fakat, yine de ne konuştuğunuzu işitmek hevesiyle tâ yanınıza sokulmaktan kendimizi alamazdık.»

Adnan Menderes, o tarihlerde olsa olsa 14 - 15 yaşlarında bir ortamektep öğrencisi olsa gerekti. Bana bunları anlatırken gözlerinde ve sesinde hâlâ o çağdaki heyecanının belirtileri vardı ve bu bakımdan onun samimiyetine inanmamam mümkün değildi. İtiraf ederim ki, ben de ona karşı kalbimin köşesinde bir ağabey sevgisi taşıyordum.

Fakat, atıldığım politika alanında kalbin yeri var mıydı? İşte, elli yaşını geçtikten sonra bile, on dört on beş yaşının his ve gönül tazeliğini taşır gördüğüm şu içli ve *romantik* Adnan Menderes dahi birbiri ardısıra şiddet tedbirleriyle hür düşünceyi her yanından kıskıvrak bağlamak yolunu tutmamış mıydı? Ve onun karşısında temkinli, itidalli bir devlet adamı olarak tanıdığım İsmet Paşa, gençlik çağlarında bile göstermediği bir atılganlık, bir coşkunlukla açtığı mücadelede bütün memleketi bir muharebe meydanına çevirmek üzere değil miy-

di? Ve iki kişi arasındaki kördöğüşüne katılmaktan kim kurtulabilmişti? O kördöğüşü memleketin her yanını sarmıştı. Sarmadık hiçbir şehir, hiçbir kasaba, hiçbir köy, hattâ hiçbir dağbaşı bırakmamıştı. Evlere, okullara, mâbetlere kadar yayılmıştı. Evlâdı babayla, kardeşi kardeşle, dostu dostla saç saça baş başa getirmişti.

Ortadaki dâva neydi? Çok zaman herbiri acı bir polemik mahiyetini taşıyan yazılarımı yazarken elimde kalem, birdenbire duraklayarak bunu düşündüğüm, daha doğrusu kendi kendime bu soruyu sorduğum olmuştur. Ben neyi savunuyordum? Neye karşı cephe almıştım? Yaptığım şey, önce karar verdiğim gibi gerçekten bir fikir mücadelesi miydi? Evet, hiç şüphe yok, bir fikir, bir inanç mücadelesiydi ama, neden böyle bir «altta kalanın canı çıksın» kavgası şekline girmişti? Neden o fikirler, o inançlar zaman zaman birtakım kompleksler, tepkiler, içgüdüler ve hırslar halini alıyordu? Gerçi, her iki taraf birbiriyle saldırma ve savunma silâhlarını hürriyet, adalet, demokrasi ve insan hakları gibi yüksek prensipler adına kullandığını söylüyordu ama, ruh tahlillerini seven ve bilen bir kimse için buna kolayca inanmak ne mümkündü! İlk tahlil sondajında bütün bir ruh ufunetinin irinleri dışarıya fışkırıyordu. Sözün kısası, bir yanda ikbal ve iktidara erişmiş olanların böbürlenişleri, öte yanda nikbet ve hüsrana düşenlerin teprenişleri arasındaki çatışmalar bence bütün bu hengâmenin asıl sebebini teşkil ediyordu.

Şu halde?.. —burada ikinci bir soru karşısında kalıyordum— şu halde, bunun böyle olduğunu

bildiğime göre, o hengâmenin içine kendimi neden canla başla atmıştım? Çünkü... Evet, çünkü, ben gençliğimin en olumlu, en verimli ve en mutlu çağını Atatürk'ün büyük ve ihtişamlı devrinde yaşamış bahtiyarlardan biriydim ve şimdi içinde bulunduğum devirde kendimi yüksek bir yayladan çukur ve bataklık bir vâdiye düşmüş hissediyordum. Bir zamanlar her soluk aldıkça canıma can katan o yayla havasından sonra buranın miyazmalı ikliminde «habis» bir sıtmaya tutulmuş gibiydim ve bundan kurtulmanın yolunu bulmağa çabalıyordum.

Kim olabilirdi bana bu yolu gösterebilecek? İsmet Paşadan başka bana bu yolda kim kılavuzluk edebilirdi? Onu yıllar boyunca, hep Atatürk'ün yanıbaşında görmüştüm. O benim gözümde, her şeye rağmen, Atatürk'ün gölgesi idi. Evet, baştan beri anlattığım bütün şaşırtıcı, hayal kırıcı tutumlarına, davranışlarına rağmen İsmet Paşayı böyle görmekten kendimi alamıyordum ve yeniden ümidimi, güvenimi yine ona bağlamıştım. Hattâ, diyebilirim ki, eskisinden daha büyük bir inançla. Zira, bu sefer geçmekte bulunduğu ateşten mizacı, karakteri ve iradesi arınmış olarak çıkacağını ummakta idim. İşte, şu on onbeş yıl içinde feleğin her türlü cevrini çekmiş, politika hayatının en acı gerçekleriyle karşı karşıya gelmiş, ve ikbalin ne kadar geçici, ne kadar aldatıcı olduğunu, bir vakitler önünde eğilen başların kendinden nasıl çevrildiğini göre göre anlamıştı.

Burada, İsmet Paşanın, gerek umumî ve gerek resmî çevrelerde uğradığı saygısızlıklardan bir iki örnek vermek isterim:

Henüz Ankara'ya yerleşmeden önce Ankara Palas otelinde oturduğum bir devrede İsmet Paşa beni sık sık ziyarete gelirdi ve bu gelişlerinde kapıdaki otel personeli tarafından önüne düşülüp buyur edilmediği, ya da önceden bana haber verilmediği için, çok defa onu ya otelin holünde, kendisinin tanımadığı kimselerle otururken ya da yatak odamda henüz giyinmemiş bir halde olduğum sıralarda ansızın karşımda bulur ve mahcup bir duruma düşerdim. Bazı defa kendisi de bu halden öfkelenir «Her şey gibi bu otelin de nizamı bozulmuş. Kimsenin kimseden haberi yok. Seni soruyorum, nerdesin bilmiyorlar.» diye söylenirdi.

O vakit, ben içimden «Hey gidi günler hey!» derdim. «Bir zamanlar, sen bu otelin eşiğinden adımını atar atmaz, müdüründen, resepsiyon görevlilerinden tut da garsonlara kadar bütün otel personeli işlerini güçlerini bırakıp senin hizmetine koşmaya can atarlar; aradığın kişi burada olmasa bile yoktan var ederlerdi. Şu holden içeri girdin mi, herkes ayağa kalkar el pençe divana dururdu.» Evet, pek iyi hatırlardım ki, bir zamanlar İsmet Paşa her gittiği yerde böyle karşılanır, böyle ağırlanırdı.

Oysa, şimdi şu Ankara Palas'ta bile herkes onu görmemezlikten, bilmemezlikten geliyordu.

İsmet Paşa gibi kibirli bir insanın bu çeşit muameleler karşısında ne kadar içerleyeceğini ve nasıl bir kompleks içine düşeceğini tahmin etmek güç değildi. Fakat, bu ruh halinin onda ne derin bir azap uyandırdığını ve ne gibi tepkilere yol açtığını anlamak için günün birinde benim gözlerim önünde

cereyan eden bir hâdiseye şahit olmak lâzım gelirdi: Bu hâdise, İran Şehinşahı'nın Ankara'yı ziyaretleri münasebetiyle İran Büyük Elçiliğinde yapılan bir resepsiyonda olmuştu. Büyük Elçi Ankara'da, yabancı devlet ve hükûmet başkanları şerefine verilen ziyafet ve resepsiyonlara İsmet Paşanın çağırılmasından daima birtakım protokol meseleleri çıktığını bilmekle beraber onu da davetliler listesine almış ve hattâ bununla da kalmayıp CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek'i, Parti Meclisi üyelerinden Cemil Barlas'ı ve «Ulus» gazetesi Başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın'ı da çağırmak nezaketini göstermiş bulunuyordu. Türkiye'nin eski Tahran Büyük Elçisi sıfatıyle benim de haremimle birlikte davetli olarak katıldığımız bu resepsiyonda, İran Büyük Elçiliğinin, birçok ecnebi devlet temsilcileri ve bizim Hariciye erkânı ile tıklım tıklım dolu holünden içeri girer girmez her ikimizin de gözümüze çarpan, daha doğrusu, üzerimizde bir şok tesiri yapan şey İsmet Paşayla refikaları Hanımefendinin âdeta bir köşede «tecrit» edilmiş gibi durduklarını görmek ve hemen yanlarına gittiğimizde onların da böyle bir tesir altında bulunduklarını sezmek olmuştu. İsmet Paşanın ağzını bıçaklar açmıyordu. Hanımefendi çevresini yadırgamış görünüyordu. Hele, biz kendileriyle konuşurken tanıdığımız Hariciye memurlarından birkaçının aradabir bizimle gizlice denilecek bir tarzda selâmlaşıp onları görmemezlikten gelerek sıvışmaları karşısında acı bir hayrete düştükleri yüzlerinden apaçık okunuyordu.

Bu hal bizi de çok geçmeden son derece sıkıntılı bir durumda bırakmıştı. Böylece ne kadar zaman

Âraf'ta gibi ayakta bekleşip durduktu bilmiyorum. Herhalde bu süre bana bir yıl kadar uzun gelmişti. Hariciye köşkünde yemekte oldukları söylenen Şehinşahla Cumhurbaşkanı Celâl Bayar, T. B. M. M. Başkanı Refik Koraltan ve Başbakan Adnan Menderes henüz görünürlerde yoktular.

Nihayet, hatırladığıma göre, saat onbire doğru idi, aşağıdan işitilen marş sesleri üzerine, bulunduğumuz holdeki kalabalıkta bir dalgalanış oldu. Her dilden bir «geliyorlar» fısıltısıdır yayıldı ve bizim Hariciye protokolu memurlarından ya da İran Büyük Elçiliği'nden biri mi, pek iyi bilmiyorum, bizi aldı, holün bir küçük salona uzanan bölümünde sıraya dizdi. Biraz sonra, yukarıda adları geçen devlet reisleriyle hükûmet erkânının hafif bir baş eğişiyle önümüzden geçip küçük salona girdiklerini görecektik. Bir uzunca bekleyiş daha... Bereket versin ki, o sırada Şehinşah'ın refakatlarında bulunan İran devlet ve hükûmet erkânından birkaçı benimle haremimi görerek yanımıza gelmiş ve bana kendilerini İsmet Paşayla refikalarına takdim etmek vesilesini vermişti. Bunlar arasında, dostum Hariciye Nâzırı Ardalan da vardı. Kendisine henüz Şehinşaha yaklaşmak fırsatını bulamadığımızı bildirdim. O da yandaki salonlardan birini göstererek: «Şu anda misafirlerini orada kabul ediyorlar. Sizin için delâlete hacet yok sanırım. Hemen yanına girebilirsiniz.» dedi.

Evet, benim için delâlete hacet yoktu ama, İsmet Paşa kıratında eski bir devlet başkanının, kendiliğinden sıraya girip yabancı bir devlet başkanını selâmlaması acayip bir hareket olurdu. Bu

mülahaza üzerinedir ki, ne İran Büyük Elçisi'nin, ne bizim protokol şefinin yerine getirmedikleri bir vazifeyi üstüme alarak İsmet Paşaya ben delâlet etmek mecburiyetinde kalmıştım.

Lâkin, bununla herşey yoluna, düzenine girmiş miydi? Ne gezer! Yeniden bir köşede kalan İsmet Paşa, biraz sonra sabrı taşarak, resepsiyonu tam ortasında, terk etmiş ve çıkıp giderken kendisine: «Niçin bu kadar erken gidiyorsunuz? Rahatsız mı oldunuz Paşa Hazretleri?» diye soran İran Büyük Elçiliği memurlarına, yüksek sesle «Ne yapayım? Burada konuşacak bir kimse bulamadım!» cevabını vermişti.

İsmet Paşanın diplomatik nezaket kurallarını altüst eden bu «infilâk»ında kırılan bir gururun çatırtısını duymamak ne mümkündü! Gerçi, bu çatırtının yankıları İran Büyük Elçiliği'nin alt katında kalmış, ya da örtbas edilmişti ama, bundan ve buna benzer hâdiselerden sonra, ufak tefek fasılalarla, fakat şiddeti gittikçe artarak siyasî hayatımızın ufuklarına yayılmakta ve Büyük Millet Meclisi'nin çatısını uğuldatmakta devam edecekti.

Evet, İsmet Paşa kâh Mecliste, kâh Meclis dışındaki konuşmalarında sesini gittikçe yükseltiyor, gittikçe sertleştiriyordu ve neden itiraf etmeyeyim, CHP liderinin bu davranışları biz muhaliflere medeni cesaretin en yüksek örneklerinden biri gibi görünüyordu.

Ama, günün birinde ne oldu, hangi vesile ile pek iyi bilmiyorum. İsmet Paşa, Meclis kürsüsünde konuşurken birden bire sesini yumuşatarak iktidarın ve hassaten Başbakanın başarılarını övmeye

başlamasın mı! Bu sürpriz karşısında yalnız biz değil, Adnan Menderes de hayrete düşmüştü. O, Meclisteki odasında birkaç arkadaşıyle oturuyor ve bu konuşmayı mikrofondan dinliyormuş. Yanındakilerden birinin —ki bu zat Safa Kılıçlıoğlu'dur— bir tanıdığıma anlattığına göre, Menderes önce şaşırmış, kulaklarına inanamamış; sonra, âdeta bir çocuk gibi sevinerek: «Ben, buna karşı hemen şimdi, aynı şekilde bir mukabelede bulunmalıyım.» demiş ve tam o sırada aşağıdan çıkıp gelen bazı Demokrat Parti erkânının «Aman, Beyefendi, İsmet Paşanın bu sözlerine kanmayın. Mutlaka yeni bir manevra çeviriyor.» demelerine kulak bile asmayarak Meclis toplantı salonuna gitmiş ve hemen söz isteyip kürsüye çıkarak CHP Genel .Başkanı'ndan «*tecrübeli devlet adamı*», «*tarihî şahsiyet*» gibi vasıflarla uzun uzadıya bahsetmiştir.

Bunun üzerine, artık muhalefet lideriyle hükûmet arasında bir mesele kalmadığına ve iç politika hayatımızda sakin bir havanın esmeye başlayacağına hükmetmemiz lâzım gelirdi. Nitekim, o günlerde buna her iki taraftan da «*Bahar Havası*» deniliyordu. İsmet Paşa bu «*Bahar Havası*» içinde en az yirmi yaş gençleşmiş gibiydi ve bu «ultim» gençliğin neşvesiyle, çok geçmeden, yeşil Ege bölgesinde, balayı seyahatini andıran bir geziye çıkacak, yolunun her durağında, Adnan Menderes'e kasideler okuyacaktı.

O kasidelerin en parlağı, hatırlarım ki, İzmir nutku idi ve bu nutku İsmet Paşanın ne kadar titiz bir özenle hazırladığına bizzat şahit olmuştum: CHP Genel Başkanı, İzmir seyahatine —Parti teşkilâtı tarafından rıhtımda tertiplenen karşılama tö-

reni gereğince— deniz yoluyla çıkacağı için İstanbul'a uğramış ve birkaç gün oğlunun Taşlık'taki evinde misafir kalmıştı. Bu vesile ile ziyaretine gittiğimde, onu, daracık bir odada, küçük bir masanın üstüne ikibüklüm eğilmiş olarak yazı yazarken bulmuştum. Öylesine meşgul bir halde idi ki, benim yanına girişimin farkına bile varmamıştı ve neden sonra başını kaldırıp dalgın dalgın yüzüme bakmış:

«—İzmir mitinginde söyleyeceğim nutku yazıyorum. Son satırlara geldim. Otur; sana okuyayım.» demişti.

O son satırlar da epeyce vakit almıştı sanırım. Ben merakla bekliyordum. Zira, bahis konusu nutkun bir siyasî «manifest» mahiyeti taşıyacağını tahmin etmekte idim. Nitekim, İsmet Paşa yazdıklarını baştan sona kadar okuyup bitirince bu tahminimde hiç yanılmadığımı anlayacaktım. Evet, bu, o zamana değin dinlemeye alıştığımız miting nutuklarından biri değil, bütün mânasıyle bir siyasî parti «manifest»i idi. Umumî bakımdan CHP Genel Başkanı'nın bununla iktidar ve muhalefet partileri arasındaki sert çekişmelerin yumuşatılması lüzum ve zaruretini belirtmek istediği anlaşılıyordu. O zamanki gergin hava içinde, pek tabiîdir ki, buna karşı iyi niyet sahibi hiç kimsenin bir diyeceği olamazdı. Fakat, nutkun bazı yerlerinde İsmet Paşanın Adnan Menderes'ten «*Başvekil muktedirdir*», «*Başvekil ehliyetlidir*» ya da «*muvaffak devlet adamıdır*» gibi sözlerle bahsedişleri, doğrusunu söylemek gerekirse bana, muhalefetin iktidara pek aşırı bir tavizi olarak görünmüştü. Böylesine kayıtsız şartsız bir barış teşebbüsü, bence, gerek politika çevrelerinde, gerek

âmme efkârında birtakım karışık düşüncelere ve cevabı güç bulunur bazı sorulara yol açmaktan da hâlî kalamazdı. Mademki, denilebilirdi, Başvekil bu yüksek vasıfları taşıyan bir siyaset ve devlet adamı imiş, acaba CHP lideri İsmet Paşa onun şahsına ve idaresine karşı, düne kadar niçin birçok şiddetli hücumlarda bulunmuştu? Hani, ortada, muhalefetle iktidarı iki düşman kampa ayıracak raddeye varan demokratik rejim dâvalarıyla ilgili birtakım görüş, inanç ve prensip ihtilâfları vardı? Hani, bunların yanısıra günün politika polemiklerinin başlıca konusunu teşkil eden bir sürü hayatî memleket meseleleri vardı? Şimdi, bütün bunlar hangi sihir, hangi kerametle ansızın yok olup gitmişti? Demek, İsmet Paşa, gururu biraz okşanınca bunların hepsini unutuveriyordu.

Sokaktaki adam, zihnine birer kördüğüm halinde dolanan bu sorulara mutlaka hiçbir cevap bulamayacaktı ve ondan sonra artık kimin sözüne inanacağını, kime bel bağlayacağını bilemeyecekti. Yarın İzmir mitinginde toplanan halk da, «*Başvekil muktedirdir, muvaffaktır*» cümlelerini bizzat İsmet Paşanın ağzından işitirken böylesine şaşırıp kalacaktı. Zira, bir vakitler, aynı miting meydanında, aynı halk, aynı muhalefet liderinin aynı Başvekilden büsbütün başka türlü bahsettiğini hatırlayacaktır.

İşte, bu düşüncelerin tesiri altındadır ki, İsmet Paşa, Taşlık'taki evinde bana nutkunun müsveddesini okuduktan sonra şöyle bir mütalâada bulunmaktan kendimi alamamıştım:

«—Paşam,» demiştim, «nutkunuz hem şekli, hem ruhu itibarıyle pek güzeldir. Fakat, Başbakan

hakkında kullandığınız «*muktedirdir, muvaffaktır*» gibi övgüleri fazla «categorique» buluyorum. Bu tarzda konuşmanız sizi bir muhalefet lideri olarak soldan geri basmış bir duruma düşürebilir, ya da günün birinde yerine getiremeyeceğiniz bir taahhüt altında bırakabilir. Onun için bu ifade tarzına biraz «souplesse» vermeniz pek yerinde olur sanırım.»

Ben bu sözleri söylediğim sırada odadan içeri Bedii Faik Bey girmiş, o da görüşlerime katılmıştı. Fakat, biraz sonra, CHP parti Meclisi üyelerinden avukat Ekrem Amaç'ın getirdiği bir haber üzerine bizim sözlerimiz buz üstünde yazılar gibi eriyip gitmişti.

Parti arkadaşımız Ekrem Amaç, Bay Safa Kılıçlıoğlu'nun yanından geldiğini ve haberi ondan aldığını söylüyordu. O sıralarda Bay Safa Kılıçlıoğlu, Adnan Menderes'le pek sıkı arkadaşlık etmekte, hattâ, Nihat Erim Beyle birlikte «Bahar Havası»nın yaratılmasında önemli bir rol oynamakta bulunduğuna göre, Bay Ekrem Amaç'ın «haber» dediği şeye âdeta karşı tarafın gönderdiği bir «mesaj» ehemmiyetini vermek lâzım gelirdi.[3] Nitekim, İsmet

3 Hatıralarımın bu fıkrasını yazdığım sıralarda bir gün İstanbul'da Ekrem Amaç Beye rastgelmiş ve hafızamda yanılıp yanılmadığımı kendisinden anlamak istemiştim. Bana yanılmadığımı, fakat bu hususta eksik malûmat sahibi olduğumu bildirdi ve bu eksikliği tamamlamak için kendisinde saklı bulunan notları bana göndermek vaadinde bulundu; çok geçmeden de bu vaadini yerine getirdi. Aşağıda okuyacağınız satırlarda sayın Amaç'ın bana yazdıklarını şu suretle özetliyorum:

«*... O gün, İsmet Paşa, zatıâliniz ve Bedii Faik arasında geçen dörtlü topluluğumuzda, emin kaynaklardan ve sayın Kılıçlıoğlu'ndan elde ettiğim malûmatın esasını teşkil eden notları, siz gittikten sonra İsmet İnönü'ye okumuştum. O notları şimdi size takdim ediyorum.*»

Bu notların çok önemli bulmadığım bazı yerlerini çıkararak aşağıya alıyorum:

«*... Parkotel'de bir basın toplantısı yapmış olan Adnan Menderes, yakın arkadaşı Safa Kılıçlıoğlu'yu, CHP Parti Meclisi üyesi Ekrem Amaç'ın Şiş-*

Paşa, baştan başa dikkat kesilerek yerinden kalktı, daha iyi işitebilmek için Amaç'a sokuldu ve ondan dinlediği ilk söz şu oldu:

«—Paşam, emin olabilirsiniz ki, Başvekil iki parti arasındaki sert çatışmaları yumuşatma kararında samimîdir ve bunu temin için elinden gelen her gayreti sarf etmek azmindedir.»

Bunun üzerine, İsmet Paşa, Ekrem Amaç'ın bu görüşüne ya da bu kanaatine kuvvet vermek için ileri sürdüğü delilleri dinlemeye artık lüzum görmedi. İtiraf ederim ki, bence de Adnan Menderes'in her işte olduğu gibi samimiyetle hareket eder bir kimse olduğunu birtakım delillerle ispata hacet yoktu. Neden mi diyeceksiniz? Çünkü, benim tanıdığım Adnan Menderes, romanesk denilecek kadar safdil, içli, heyecanlı bir insandı. Yanlış veya doğru,

li'deki evine yolladı. Aşağıdaki mesajının İsmet İnönü'ye ulaştırılması reca etti. Konunun arzettiği ehemmiyet dolayısıyle Ekrem Amaç, Safa Kılıçlıoğlu'nun, ağızdan naklettiği mesajı kelime kelime not ederek, gitti Taşlık'ta oturan İsmet Paşaya okudu:

(Başbakanın Mesajı) *A- Gerek onlardaki, gerek bizlerdeki bozgunculara, tazyikçiler ve çekişme taraftarlarının bütün menfi telkin ve tazyiklerine rağmen, ben İsmet Paşayı elimdeki bütün kuvvet ve imkânlarımla takviye edeceğim Gerek basının, gerek diğer muhalefet partilerinin kışkırtmalarına asla iltifat etmemesini bilhassa rica edeceğim. İsmet Paşa emin olmalıdır ki, ben kendisine karşı büyük muhabbetle meşbuumdur. Kendisinin de takdir ettiği gibi şimdiki gidiş memleketin faydasına değildir, iyi münasebetlerin kurulmasındadır. İsmet Paşanın şahsiyeti, üzerine aldığı mesuliyetler, kudreti, mazisi iyi münasebetlere gitmeyi âmirdir. Pazarlık bahis mevzuu olursa buna iyi münasebetler demezler. Kendisine yakıştıramadığım husus «Hiçbir pazarlığım ve gizli temaslarım olmayacaktır» şeklindeki sözleridir. B- Memleketin en mahrem iç ve dış siyasetine ait işleri ben İsmet Paşa ile konuşabilirim (Fakat, bu konuşmaları başkalarına anlatmayacağına dair bana söz verirse). Çünkü, memleketi alâkadar eden öyle meseleler olur ki, yine memleketin âli menfaatı namına kendi kabine arkadaşlarıma dahi anlatmam. Bu gibi incelikleri bu memlekette anlayabilecek tek adam İsmet Paşadır. Vaktiyle Atatürk'le kendisinden başka kimsenin bilmediği birçok hâdiseler cereyan etmiştir. Ben de kendi parti grubuma anlatmadığım şeyleri İsmet Paşa ile görüşebilirim.*

iyi veya kötü her ne yaptı ise hiçbir ard düşünceye, hiçbir gizli maksada kapılmaksızm salt bu mizacının sevkiyle yapmıştır. Ama, şu da var ki, Adnan Menderes'e samimî olduğu kadar «fevrî» de denilebilirdi ve bu yüzden kendi kendisiyle daimî bir çelişme içinde bulunduğundan şüphe edilemezdi. İşte, o hayırlı «Bahar Havası» teşebbüsünün sonucu hakkında beni tereddüde düşüren de bu şüphe idi.

Nitekim, çok geçmeden bu tereddüdümde ne kadar haklı olduğumu anlayacaktım. Zira, İsmet Paşanın İzmir'de söylediği nutkun ya da bununla giriştiği barış taarruzunun yankıları henüz memleket ufuklarını çınlatıp dururken, birkaç zamandan beri muhalefet lideriyle Başvekil arasında devam etmekte olduğunu bildiğim temasların birden bire kesiliverdiğini öğrenmiştim ve o siyasî «imbroglio»yı bütün tafsilâtıyla bana anlatan da bizzat İsmet Paşa olmuştu. İsmet Paşanın bu konuda söylediklerini şu suretle özetleyebilirim:

Muhalefet lideri, sanırım ilk defa olarak, diplomatik bir müsamereye davet edilmiş ve iktidar erkânı tarafından saygıyla selâmlanmış, ağırlanmış; hele Başvekilin kendisine göstermediği yakınlık ve sokulganlık kalmamış; hemen bütün müsamere boyunca yanından ayrılmamış, onunla bir masada başbaşa saatlerce konuşmuştu. Gene İsmet Paşanın bana anlattığına göre, bu konuşmalar hep iktidar ile muhalefet arasındaki sen ben kavgalarına bir fikir mücadelesi şekli vermek bahsi üzerinde cereyan etmiş; bu hususta bir anlaşmaya varmak için her iki parti lideri arasında görüşmelere devam edilmesine karar verilmiş, «Nerede, nasıl görüşelim?»

denilmiş. Adnan Menderes: «İsterseniz ben size gelirim, isterseniz siz bana teşrif edersiniz» teklifinde bulunmuş. Fakat, her nedense bu sözleşmeler bir türlü yerine getirilememiş; nihayet, bir gün, Meclis Başkanı Koraltan'ın evinde, gizlice denilebilecek bir şekilde buluşabilmişti. Ama, bundan da olumlu hiçbir netice alınamamıştı.

Neden? Niçin? Bunun sırrını İsmet Paşa gibi tecrübeli bir politikacı bile ancak bazı tahminlerde bulunmakla keşfe çalışıyordu ve tahminlerin başında girişilen teşebbüsün Celâl Bayar tarafından baltalanmış olması ihtimali geliyordu.

Her ne hal ise, CHP Genel Başkanı DP iktidarı Başvekiline döktüğü tatlı dillerin hep boşa gittiğini görmüştü ve bir gün gelmiş bunun karşılığı kendisine, yukarı kısımlarda bahsi geçen muamelelerle verilmişti. Ortada, ne «tarihî şahsiyet»lilikten, ne «büyük devlet adam»lılığından hiçbir iz kalmamıştı ve böylece «Bahar havası» artık bir «Mart havası»na dönmüştü.

Bu akıbetin sorumluluğu kimde, hangi tarafta idi? Gittikçe sertleşen çatışmaların, çekişmelerin tozu dumana kattığı ve göz gözü görmez hale soktuğu politika alanında bunu meydana çıkarmak o kadar kolay değildi. Bu yüzden Türkiye Büyük Millet Meclisi bir arenaya dönmüş, miting meydanlarının birer «Gazve»[4] sahrasından farkı kalmamıştı. İsmet Paşa, —her öfkelendiği vakit kullandığı bir söze göre— «*çizmeleri çekip*» dağ dağ dolaşarak DP iktidarına meydan okumaya başlamış ve onun,

4 Eski Arap aşiretleri arasındaki savaşlar.

bize bir hürriyet kahramanlığı gibi görünen bu davranışlarına karşı DP iktidarı da elinden gelen bütün şiddet tedbirlerini almıştı. Fakat, bu tedbirler, günün birinde, geriye tepen silâhlar gibi Demokrat Parti'nin bünyesinde bazı yaralar açmaktan ve halk nazarında CHP'nin itibarını arttırmaktan başka bir şeye yaramamıştı.

Meselâ, ilk ağızda, Basın Kanununun sanıktan ispat hakkını kaldıran maddesi Demokrat Parti Meclis Gurubu içinde bile esaslı bir ihtilâfa yol açmış, bu gurup üyelerinden bir kısmı ya partilerinden çıkarılarak, ya da kendi arzularıyle ayrılarak «Hürriyet Partisi» adıyle yeni bir siyasî teşekkül kurmuşlardı. Gerçi, bunu kuranlar Millet Meclisinde sayıca pek önemli bir gurup teşkil edememişlerdi ama, fikrî değerleri ve politik prestijleri itibariyle muhalefet cephesine manevî bir kuvvet getirmişler; memleket içinde ise partiler dışı bir çok aydınları kendilerine çekmekte gecikmemişlerdi. Kimi profesör, kimi hukukçu, kimi iktisatçı, kimi yazar ve gazeteci sıfatını taşıyan bu aydınlar Hürriyet Partisi Genel Merkezinin kapısından dalarak politikaya atılmakta âdeta yarışa girişmişlerdi.[5]

Yeni muhalefet partisinin gördüğü bu rağbet üzerine İsmet Paşada onunla bir güç veya işbirliği yapma meylinin belirmeğe başladığını ve bu meylin 1957 seçimlerine doğru kesin bir arzu şekli aldığını görmekte idim. Öbür yandan ise, Hürriyet Partisinin Genel Başkanı ve kurucusu Fevzi Lutfi Karaosmanoğlu'ya yakınlığım münasebetiyle sık sık te-

5 Bunların çoğu şimdi CHP nin öncü kadrosunu teşkil etmektedir.

masta bulunduğum o parti erkânının da aynı arzuyu beslediklerini müşahededen hâlî kalmıyordum. Bunun üzerine, her iki taraf arasında görüşüp anlaşmalara yol açmayı kendime iş edinmiştim.

Fakat, itiraf ederim ki, bu işi başarmak pek kolay olmamıştı. Hürriyet Partililer arasında İsmet Paşanın kendilerini bir oyuna getirmesinden sakınanlar ve Halk Partisi idarecileri içinde Hürriyet Partisindeki genç entellektüellerin bir gün gelip kendi yerlerini almasından kuşkulananlar vardı. Nitekim, her iki tarafı uzlaşma yolunda tereddütlere düşüren bu ruh haleti, ya da bu kompleksler, daha ilk temaslardan itibaren, işbirliği teşebbüsünü aksatan bazı hâdiselerin çıkmasına sebebiyet vermiştir. Benim de karışmış olduğum o hâdiselerden birini burada anlatmadan geçemiyeceğim:.

Bir gün, İsmet Paşanın İstanbul'da bulunduğu sıralarda kendisini oğlunun Taşlık'taki evinde ziyarete gitmiştim ve kabul edildiğim salonda şöyle bir manzarayla karşılaşmıştım: İsmet Paşa, bir yanında Hürriyet Partisi Genel Başkanı Fevzi Lutfi Karaosmanoğlu, öbür yanında aynı partinin Genel Sekreteri Dr. İbrahim Öktem olduğu halde bir kanepede oturuyor ve gayet asık bir suratla elinde tuttuğu daktilo kâğıtlarına dalgın dalgın bakıyordu. Beni karşısında görünce:

«—Tam zamanında geldin. Şunu sen de bir gözden geçir ve fikrini söyle!» diyerek elindeki kâğıtları bana uzattı ve yarı şaka, yarı ciddî ilave etti. «Sen hakem ol şimdi bize...»

Bu sözden anlamıştım ki, İsmet Paşanın bana okutmak istediği yazı, biraz önce Hürriyet Partisi

liderleriyle kendi arasında bir tartışma konusu olmuştur ve her üçünün kesik, tutuk konuşmalarına kulak verince, o tartışmanın bir çekişme şeklinde hâlâ devam etmekte olduğunu anlamak güç değildi. Öylesine gergin bir hava içinde asıl güç olan benim durumumdu.

Bütün dikkatimi toplayarak okumağa çalıştığım yazı Hürriyet Partisi tarafından bir Güç Birliği anlaşması şartlarını taşıyordu. Bunun ilk kısmında her iki muhalefet partisinin iktidar partisine karşı girişecekleri mücadelede sıkı ve samimî dayanışmada bulunmaları zarureti, yalnız iyiniyetleri belirten dileklerle ifade ediliyor ve bu dayanışmaya «İşbirliği» adını vermek az görülerek «Güç Birliği» denilmesi isteniyordu. Fakat, son kısmında, her nedense, politikanın, politikacılığın ruhuna uymayan bazı ağır şartlar ileri sürülmüş bulunuyordu. Hafızam beni yanıltmıyorsa, bu şartlardan birine göre, CHP ile Hürriyet Partisi Güç-Birliğinde başarıya ulaştıkları— yani birkaç ay sonra seçimlerde çoğunluğu kazanıp iktidara geçecekleri zaman, her iki parti liderlerinin Cumhurbaşkanlığı, ya da Başbakanlık gibi kilit mevkileri kabul etmemek feragatini göstermeleri lâzım geliyordu! Hiç şüphesiz İsmet Paşayı en çok kızdıran da bu olmuştu.

Şimdi, ben buna karşı ne diyebilirdim? Düşündüm, taşındım ve nihayet şöyle bir tefsir yolu buldum:

«—Paşam,» dedim, «umumî bakımdan iyi niyetle yazıldığına kanaat getirdiğim bu protokolun son kısmında politika hayatının gerçeklerini ve demokratik rejim icaplarını hesaba katmayacak kadar 'safiyane' bir idealizme gidildiğini görüyorum.»

Nitekim, tam o sırada, Hürriyet Partisi Genel Sekreteri Dr. İbrahim Öktem de İsmet Paşaya: «Biz bir fikir partisiyiz. Politikacılıkta bazı acemiliklerimiz olabilir.» demekle benim bu görüşümü tasdik etmekte gecikmemişti. Lâkin, ne ben yukarıki yorumumla, ne Dr. İbrahim Öktem bu sözüyle CHP Genel Başkanının sinirlerini zerrece yatıştırabildiğimiz iddiasında bulunamazdık. Zira, CHP Genel Başkanı, okuyup kendisine iade ettiğim kâğıtları önündeki masanın üstüne attıktan sonra acı bir tebessümle gülümseyerek:

«—Siz mi politikacılıkta acemisiniz? Yok canım!..» demiş ve gözlerini masanın üstündeki kâğıtlara dikip ilâve etmişti. «Ne kadar usta politikacı olduğunuzu yalnız şurada yazdıklarınız ispata yeter artar bile...»

Ve Fevzi Lutfi ile İbrahim Öktem ayrılıp gittikten sonra, benimle konuşmasına şu sözlerle başlamıştı:

«—Demin, bunlar hakkında 'safiyane idealizm' tabirini kullandın. Fakat, asıl saflık sendedir. Cumhurbaşkanlığını, Başbakanlığı kabul etmemek şartını kime karşı koyuyorlar? Bana karşı... ve bu neyi gösteriyor? Benim hakkımda hâlâ itimatsızlık ve suizan beslediklerini... 1945'ten beri, ne zihniyette, ne kafada iseler hep öyle kalmışlar. Hiç, ama hiç değişmemişler. Bunlarla işbirliği olur mu? Söyle bakalım!»

Ve ben:

«—Ne söyleyeyim Paşam?» demiştim; «beni her şeyden ziyade düşündüren şey bu teşebbüsün suya düşmemesidir. Böyle bir sonucu önlemek

için muhalefet ortaklarınıza karşı, hiç değilse mücadele devrinde, müsamahalı davranmak icap ettiği kanaatindeyim. Zaten, bunların ileri sürdükleri şartlar ancak hedefe varıldıktan sonra bahis konusu olabilir. Hürriyet Partililer bunu şimdiden ortaya koymakla, Fransızların kullandığı bir deyime göre, 'sabanı öküzün önüne koşmak' gibi bir harekette bulunmuşlardır. Böyle bir hareketi ben safiyane bir idealizm sözünden başka neyle ifade edebilirdim?»

Görüşümü bu şekilde savunmakla İsmet Paşayı biraz teskin edebilmiş miydim? Ya da daha ziyade kızdırmış mıydım? Bilmiyorum. Bildiğim bir şey varsa o da aynı günün akşamı, Park Otel'de Fevzi Lutfi'yi görmeye gidişimde yanındaki iki parti arkadaşıyle birlikte derin bir hayal kırıklığına düşmüş buluşumdu. O iki Hürriyet Partiliden biri —Dr. İbrahim Öktem'di— «Ben artık kendi mesleğime dönmeliyim. Politikadan iğrendim.» diyordu. Öbürü ise —İlk defa gördüğüm Turan Güneş'ti— sanırım, gençliğinin verdiği bir coşkunlukla, İbrahim Öktem'in aksine bir politikacılık şevki gösteriyor, Hürriyet Partisinin tek başına hem DP'ye, hem CHP'ye karşı mücadeleye atılmasını istiyordu.

Fakat, seçimler yaklaştıkça siyasî havadaki gerginlik öylesine artmış, partiler arası çatışmalar öylesine bir kördöğüşü haline girmişti ki, ne birinin politikadan çekilmesine, ne berikinin tek başına mücadeleye girişmesine vakit kalmıştı. DP iktidarı muhalefet partilerini gittikçe daralan bir çember içine alıyor, bunları ister istemez birbirlerine yaklaşmaya zorluyordu. İşte, CHP ile Hürriyet Partisi

bu şartlar altındadır ki, yangından mal kurtarırcasına bir telâşla nihayet «Güç birliği» konusunda bir uzlaşmaya varmışlardı ama, bu uzlaşma son dakikada, hükûmetin Meclisten geçirdiği bir «Partiler Kanunu»[6] yüzünden beyaz kâğıt üstünde silik bir yazıdan ibaret kalmıştı.

Bununla beraber, söylemem lâzım gelir ki, 1957 seçim kampanyalarında Hürriyet Partisiyle CHP liderleri arasındaki bir sözleşmeye göre, her iki partinin bazı bölgelerde birbiri aleyhine mücadeleye girişmemesi ve bütün propaganda cihazlarını yalnız DP'ye karşı işletmeleri oy sayısının muhalefet partileri lehine epeyce dolgun bir yekûn teşkil etmesini sağlamış ve bu seçim sonucundan en çok faydalanan da, geçen devrede sayısı 36'yı geçmeyen milletvekili sandalyelerini 175'e çıkarmak başarısını elde eden Cumhuriyet Halk Partisi olmuştu. Gerçi, bu büyük bir başarı sayılamazdı ama, CHP Meclis Gurubuna manevî bir kuvvet verdiği de inkâr edilemezdi.

Hele, bir gün gelip de, Hürriyet Partisi'nin bütün teşkilâtı ve seçkin yönetim kadrosuyla ana muhalefet partisine katılışı üzerine bu kuvvet reel bir mahiyet almış ve o zamandan itibaren DP iktidarına «azınlık iktidarı» demek muhalefet sözcülerinin ağzından düşmeyen bir slogan haline girmişti.

Lâkin, o sıralarda, İsmet Paşanın, her Meclis kürsüsüne çıkışında muârızlarını kâh mektep çocukları gibi paylamaları, kâh «*Beni kızdırmayın; yoksa size yapmayacağım yoktur*», ya da «*Başınıza*

6 Bu kanun, siyasi partilere herhangi bir şekilde iş veya güç birliği yapmayı birtakım kayıtlara bağlayarak imkânsız kılıyordu.

gelecek felâketten sizi ben dahi kurtaramam» diye tehditlere kalkışmaları yanında bu sloganın ne hükmü olabilirdi? İktidar Partisini çileden çıkaran asıl bu paylamalar, bu tehditler değil miydi? Ve nihayet, bütün bunlar, günün birinde, CHP Genel Başkanının ağzında «Meşruiyetini kaybetmiş bir iktidara karşı milletin direnmesi haktır» şeklindeki hukukî formüle bağlanınca DP yöneticileri, İsmet Paşa tarafından ya bir hükûmet darbesi, ya bir ihtilâl hazırlanmakta olduğu vehmine kapılarak bu tehlikeyi «Tahkik Komisyonu» adını verdikleri olağanüstü bir «préventif» tedbir cihazıyle önleyeyim derken ihtilâle giden yolu hayli kısaltmış olmayacaklar mıydı?

Evet, evet ama, İsmet Paşa biraz yukarıda bahsi geçen tehditleri savururken gerçekten bir ihtilâl hazırlamakta, ya da bir ihtilâl çıkacağından emin bulunmakta mıydı? Ve buna karşı iktidar Partisi ne gibi delillere dayanarak o meşruluğu şüpheli Tahkik Komisyonunu kurmak lüzumunu duymuştu? O zamanlar bu parti çevreleriyle hiçbir temasım olmadığı için söz konusu komisyonun gerekçesi hakkında herhangi bir bilgiye de sahip değildim. Fakat, daima yanında bulunduğum İsmet Paşanın bir ihtilâl teşebbüsünde bulunabileceğine asla ihtimal veremezdim. Tâ genç subaylık çağından beri ordu içindeki kımıldanışlarda ve bu kımıldanışları takibeden Meşrutiyet İnkılâbı hareketinde belli başlı bir rol almaktan sakınmış, Millî Mücadele'ye ise ancak her şey yoluna girdikten, düzene bağlandıktan sonra katılmak ihtiyatında bulunmuş ve Atatürk ilkelerini daima ihtirazî kayıtlarla izleyip uygu-

laımış olduğunu bildiğim bu «nizam adamı» ömrünün yetmiş beşinci yılında nasıl olur da ihtilâl gibi tehlikeli bir maceraya atılabilirdi?

Kaldı ki, benim yine o zamanlar gördüğüme ve bildiğime göre, İsmet Paşa bu gibi şiddet davranışlarına, yalnız karakteri icabı olarak değil, fikir ve içtihat bakımından da karşı idi. Birtakım «izzeti nefis» kompleksleri içinde kıvrandığı anlarında dahi bu yolda herhangi bir tepkiye kapıldığını görmemişimdir.

Nitekim, İstanbul'da, yine böyle buhranlı anlarından biriydi sanıyorum, benimle dertleşmek için evime gelmişti. Yüreği o kadar doluydu ki, o ara yanımda kendisinin pek az tanıdığı bir dostum bulunduğunu görmekle beraber; siyasî durumdan —sanki baş başa konuşuyormuşuz gibi— yana yakıla şikâyete başlamıştı. Bunun üzerine, pek hararetli bir İsmet Paşa taraftarı olan dostum âdeta galeyana gelmiş ve yerinden fırlayarak: «Paşam bu böyle olmaz; harekete geçmeli, harekete...» diye bağırmıştı. Hemen sâkinleşen İsmet Paşanın ona verdiği karşılık ise şu olmuştu:

«—Yani bir ihtilâl mi yapmamızı istiyorsunuz? Şimdiki rejim tam bir ihtilâl rejimidir. Biz buna son vermek ve bir kanun devri açmak için uğraşıyoruz.»

Evet, pek iyi hatırlıyorum, İsmet Paşa böyle demişti ama, kanun devri açmak için tuttuğu yol onu günden güne uzaklaştırmakta idi. Lâkin, politika alanının toza dumana katıldığı o devrede, o saç saça, baş başa kördöğüşleri içinde hangimiz bunun farkına varabilirdik? Hattâ, İsmet Paşanın

bizzat kendisi dahi, Meclisteki ve Meclis dışındaki sert sözleri, kırıcı davranışlarıyle, doğrudan doğruya ihtilâli değilse bile, bir ihtilâl ortamı hazırlamakta olduğunu biliyor muydu?

İtiraf ederim ki, Toplu Basın mahkemelerinde başımın derde düştüğü o sıralarda böyle bir soruya cevap arayıp bulmak benim için kolay değildi. Ancak, bazı uyanık anlarımda gözüme çarpan birtakım belirtilerden şunu anlayabiliyordum: Cumhuriyet Halk Partisi 1957 seçimlerinde nisbî bir başarı kazanmış ve bu sayede hattâ mücadele gücü de artmış olmakla beraber bu partinin lider kadrosu, her nedense, iktidara seçim yoluyla gelmek ümidini kaybetmiş bulunmaktadır. Her nedense dedim, oysa bu «neden» şimdi bana o zamanlardaki kadar çözümü zor bir mesele gibi görünmüyor. 1957 - 1959 yıllarına ait hâtıra ve müşahedelerimi objektif bir tahlil süzgecinden geçirince anlıyorum ki, Halk Partisi lider kadrosunun iktidara seçim yoluyla gelmekten ümit kesişini ve bu ruh halinin tabiî bir neticesi olarak tozu dumana katarcasına bir mücadeleye atılışını bazı psikolojik ve politik âmillere atfetmek mümkündür.

Bu âmillerin en başında, bence, yukarıdan beri açıklamaya çalıştığım «izzeti nefis» kırgınlıklarının nihayet bir kompleks buhranı halinde tepmesi ve bu tepkinin CHP yönetim kadrosunu saran birtakım genç politikacılar tarafından kendi yararlarına sömürülmesi keyfiyeti gelir. Parti içinde herhangi bir yetişme ve ayıklanma devresi geçirmeksizin birdenbire en yüksek kademelere fırlamış bu genç politikacılar, aynı hızla devlet ikbaline erişmek hevesine

düşmüş görünüyorlardı. Hele bunlardan birkaçı vardı ki, tek parti devrinde pek kısa bir müddet işgal ettikleri bakanlık koltuğunun safâsını doya doya sürememenin husranı ile âdeta gözleri kararmış gibiydi.

İşte, yöneticileri bu hale düşmüş olan bir muhalefet partisiyle üst üste kazandığı üç seçim zaferinin sarhoşluğu içinde kendinden geçmiş bir iktidar partisi arasındaki siyasî mücadele böylece çığırından çıkmış, bir karşılıklı saldırış halini almıştı. Meselâ, İsmet Paşa, Menderes'i antidemokratik hareketlerde bulunmakla suçlamaya başladı mı, Menderes İsmet Paşanın yüzüne «millî şeflik devri»nin otokratik işlemlerini vuruyordu. Meselâ, CHP sözcüleri, hayat pahalılığından, enflasyon tehlikesinden, ekonomik durumun vahimliğinden bahse kalkıştı mı, DP dirijanları tek parti rejimi zamanındaki geçim sıkıntılarını, iş ve teşebbüs durgunluğunu ileri sürmek suretiyle aradaki tartışmayı bir söz düellosu haline sokuyorlardı.

Böylelikle siyasî mücadele alanı, dâvacının kim, dâvalının kim olduğu anlaşılmayan bir mahkeme halini almıştı. Zira, burada her iki taraf birbirini aynı delillere dayanarak, aynı suçlarla suçlamakta âdeta yarışa girmiş gibiydi ve bunun karşısında Yargıç durumunda bulunan tarafsız halk efkârı nasıl bir hüküm vereceğini şaşırıp kalmıştı.

Oysa, yukarıda allegorik bir tarifini yaptığım polemiklerin baş konusunu teşkil eden malî ve iktisadî buhranın en ağır yükünü taşıyan bu halk olduğuna ve bu yüzden çektiği ıztırapları, gerek basını, gerek sözcüleriyle en iyi dile getiren siyasî teşekküllerin başında CHP bulunduğuna göre, hiç değilse

gönlünce ona meyletmesi beklenilmez miydi? Evet ama, mahiyetini hâlâ bir türlü anlayamadığım bazı faktörler böyle bir meylin belirmesine daima engel olmakta idi. Kâh orta halli, kâh dar gelirli diye vasıflandırılan o halk tabakası içinde, hallerinden yana yakıla şikâyetçi öyle kimseler tanıyordum ki, seçim günü gelince oylarını yine gidip DP'ye veriyorlardı ve kendilerine bunun sebebini sorduğum vakit, beni, Halk Partisine Demokrat Partisinden daha fazla bir güven beslemediklerini belirtir cevaplar karşısında bırakıyorlardı. Bunların kimine göre, şimdi çektikleri sıkıntıların çoğu CHP iktidarı devrinde çıkarılan «Millî Korunma» kanununun sonucu idi ve DP iktidarı olsa olsa bu kanunu henüz kaldırmamış olmakla suçlandırılabilirdi. Kimine göre, CHP muhalefeti DP iktidarının ekonomik politikasını tenkit ederken, gerçi, kendi dertlerini dile getiriyordu ama, bu dertlere nasıl bir çare bulacağını açıkça söyleyemiyordu. Söylese de sözüne inanılabilir miydi?

Neden inanılamazdı? İşte, CHP önder ve yönetimcilerini en ziyade çileden çıkaran da buydu: Haklarını savunmakta katlanmadığı mihnet ve zahmet kalmayan bu halkın kendisine karşı gösterdiği bu güvensizlik, bu çekingenlikti ve sanırım ki, bunlar izledikleri mücadele yolunda daha sarsıcı, daha kışkırtıcı davranışlarda bulunma mecburiyetini biraz da bu yüzden hissetmişlerdi. Fakat, bu davranışlar, çok geçmeden, ancak Uşak, Himmetdede, Kayseri, Yeşilhisar ve Topkapı hâdiseleri gibi dramatik olaylara meydan açmış ve bu olaylar ise, halkın nazarında birer zabıta vakası sınırını aşamamıştı.

Aynı halk, bir gün gelecek, İstanbul yüksek tahsil gençlerinin ayaklanma hareketlerine de böyle dar bir açıdan bakmakla kalacak ve Üniversite bahçesinde cereyan eden üzücü, acıklı olaylar onda pasif bir içlenme ve yakınma uyandırmaktan öteye geçemeyecekti.

Doğrusunu söylemek lâzım gelirse, o sıralarda —hele sıkıyönetim ilânı üzerine— İstanbul Halk Partisi teşkilâtı idarecilerinde de gözüme çarpan hal böyle bir etkilenmeden ibaretti. Bunların herbiri bir köşeye çekilmiş, durumun ne şekil alacağını endişe ile bekliyordu. Nitekim, bir gün, Vişnezade mahallesindeki evinde ziyaretine gittiğim CHP İl Başkanı rahmetli Şemsettin Günaltay'ı öylesine bir telâş içinde bulmuştum ki, ne söyleyeceğimi şaşırıp kalmıştım. Çenesini bıçaklar açmıyor, dalgın dalgın önüne bakıyordu. «Ne var, ne yok?» demem üzerine, nihayet şu sözleri mırıldanabilmişti:

«—Vallahi, ben de bilmiyorum. Zaten kaç gündür rahatsızım; evden dışarı çıkmıyorum. Bugün de Erenköy'deki yazlığımda istirahate gidiyorum.»

Tam bu sırada, bulunduğumuz odadan içeri, CHP Şişli İlçe teşkilâtından biri girmişti. Halinden onun da büyük bir telâş içinde olduğu anlaşılıyordu. Kısık ve ağlamaklı bir sesle:

«—Beyefendi, tevkifat başlamış,» dedi. «Bu gençlere hiçbir destekte bulunamayacak mıyız?» ve İl Başkanının, sözünü cevapsız bırakması üzerine ilâve etmişti:

«—Dün birkaçı, geceyarısı bizim eve geldi. Ne yapacağımı, ne söyleyeceğimi bilemedim. Heyecanlarını yatıştırmaya çalıştım. Belli idi ki, bunlar.

bütün umutlarını bize bağlamışlar ve bizden bir alâka göremeyince hayal kırıklığına düşmüşlerdir. Hallerine daha uzun müddet bigâne kalamayız.»

Biraz sonra, Teşvikiye'deki evime dönerken Taşlık gezisinin köşesinde ben de bir grup gençle karşılaştım. Önce alacakaranlığın içinde beni bir müddet takibetmişler ve kim olduğumu anlayınca yanıma sokulmuşlar ve yavaş sesle bana şöyle demişlerdi:

«—İşte, bizi en son sokak ortasında bıraktılar. Ne halktan, ne partiden hiç kimse bizimle ilgilenmedi. Böyle mi olacaktı sayın hocamız?»

Hepsi de iyi yüzlü, asil tavırlı aile çocuklarıydı. Fakat, bakışlarında öyle bir hüzün ve sitem vardı ki, beni âdeta ağlamaklı etmişti. Kendimi güç zaptederek onları teselliye çalışmıştım ama, bu durum karşısında asıl teselliye muhtaç olan bendim. Nitekim, evime geldiğimde gözyaşlarımı artık tutamaz olmuştum.

İtiraf ederim ki, bir vicdan azabının acılığını da duyuyordum ve kendi kendime: «Acaba,» diyordum, «Üniversite gençlerinin bir direnme hareketine atılışlarında «Ulus»taki yazılarının da bir tesiri olmuş mudur? Olmuşsa, bu yüzden bana da bir manevî sorumluluk payı düşmez miydi?»

Sorumluluk... Lâkin, doğrudan doğruya Halk Partisi, siyasî bir teşekkül olarak, bu hâdiseden ne dereceye kadar sorumluydu? İstanbul'da, Parti çevrelerinde görüp işittiklerim bana bu hususta kâfi bir aydınlık vermiyordu. O çevrelerde gördüğüm hal, biraz yukarıda anlattığım gibi, ancak şaşkınlık ve perişanlık sözleriyle ifade edilebilirdi. Gerçi, bahis konusu hâdiselerden çok önce «Ulus» gaze-

tesinin kapandığı günden beri hep İstanbul'da bulunduğum için, Merkez Yönetim Kuruluyla ve hassaten İsmet Paşa ile yakından temasım yoktu ama, Ankara'dan aldığım bazı haberlerden, oradaki durumun da buradakinden farklı olmadığını anlıyordum.

Şu halde, üniversite talebeleri, o tehlikeli teşebbüse hiçbir kimseden, hiçbir siyasî teşekkülden kuvvet almaksızın veya teşvik görmeksizin mi girişmişlerdi? Buna ihtimal vermek güçtür. Hele, 28 Nisan hareketinden çok önce CHP Genel Başkanı'nın Ankara'da, Kızılay civarında veya Atatürk Bulvarında her dolaşmaya çıkışında, etrafının bir alay —hattâ bazan bir yığın— genç tarafından sarılışlarını ve «Şa, Şa, Şa... İsmet Paşa çok yaşa!» sloganlarıyle alkışlanışlarını dikkatle izlemiş olanlar için böyle bir ihtimali hatırdan bile geçirmek zorlaşır. Zira bunlar Ankara sokaklarında âdeta kronometrik bir «ittirad» ile günü gününe, saati saatine, tam İsmet Paşanın bir bankaya uğradığı ya da bir mağazaya girip çıktığı sıralarda tekrarlanan o gösterilerin ancak önceden tertip edilmiş olabileceğine hükmetmişler ve 28 Nisan hâdiselerini de bu anlayışa göre yorumlamışlardır. Yani sözün açıkçası Üniversite talebelerinin Halk Partisi teşkilâtı tarafından kışkırtıldığı ve direnme hareketlerinin de yine aynı yandan sevk ve idare edildiği kanaatine varmışlardır.

İtiraf ederim ki, bu kanaat 28 Nisan olaylarını ancak pek dar bir açıdan görmenin mahsulü olabilir. Evet, Halk Partisinden bazı kimselerin, üniversite çevrelerinde kendi başlarına, alttan alta birtakım kışkırtmalarda bulundukları, hattâ «bilfiil» o hâdi-

selere karıştıkları gerçektir ama, direnme hareketlerini —CHP'nin sorumlu yöneticileri tarafından hazırlanmış bir plana göre— sevk ve idare ettiklerine pek ihtimal verilemez. Zaten, üniversite gençliği, ilk günden beri hükûmetçe alman sert «inzibat» tedbirleri ve bu tedbirlerin meydana getirdiği acıklı olaylar üzerine, öylesine feverana kapılmıştı ki, ne sevk, ne idare dinleyecek halde idi ve o andan beri, giriştiği hareket CHP duvarlarını aşarak memleket ölçüsünde genişlemeğe başlamıştı.

Buna göre, bende hasıl olan kanaat şudur ki, 28 Nisan hâdisesine yol açan faktörler içinde Üniversite muhtariyeti meselesi yüzünden hükûmetle öğretim üyesi arasındaki anlaşmamazlıkların bu yüksek kültür müessesesinde yarattığı siyasî buhranın da büyük etkisi olmuştur. Aradabir bazı profesörlerin şu veya bu sebeple vekâlet emrine alınışları, ya da herhangi bir haksız muameleye uğratılışları, Senatoya ait yetkilerin zedelenişleri gibi hâdiseler öylesine birbirini takibetmeye başlamıştı ki, burada artık bir ilim ocağının muhtaç olduğu huzurdan, sükûndan eser kalmamış; öğretim ve öğrenimin yerini de, ister istemez, politik tartışmalar almıştı.

Böylesine bir ortamda tedirginlikten, densizlikten başka ne beklenebilirdi? Ve günün birinde, yalnız genç talebeler değil, yaşını başını almış profesörlerin hattâ o zamana kadar en temkinli, en «hâkim» insanlardan biri olarak tanıdığım Rektör Sıddık Sami Onar'ın direnmelerini bu halin tabiî bir sonucu telâkki etmek lâzım gelirdi. Koca üniversite rektörünün bu yüzden uğradığı çirkin ve kaba

muamele hatırlarda olsa gerektir. Üniversite bahçesinde inzibat memurları tarafından yerlerde sürüklenmiş, yaralanmadık, zedelenmedik tarafı bırakılmamıştı. O hâdisenin ertesi kendisini, kafası, elleri sargılı olarak evinde görmeye gitmiştim. Bana, yana yakıla başından geçenleri anlatmıştı ve benim, söyleyecek bir söz bulamayarak «Geçmiş olsun» demem üzerine, aşağıya özetle naklettiğim şu konuşmada bulunmuştu:

«—Hiçbir şey geçmiş değil. Ben, âkıbeti vahim görüyorum ve kendimden ziyade talebenin haline acıyorum. Bu sabah, şu halimde yine üniversiteye gitmiştim. İç avluda kapanmış yüzlerce talebenin bağırıp çağırışları tâ rektörlük odasından işitiliyordu. Ben, ne yapacağımı şaşırmış bir durumda odanın içinde dolaşırken Sıkı Yönetim Kumandanının beni ziyarete geldiğini haber verdiler; «Buyursunlar» dememe kalmadı; arkasında yaverleriyle odadan içeri girdiler ve asık çehreyle «Bu gürültü patırtı nedir, ne vakte kadar devam edecek?» diye söylendi ve sesi gittikçe sertleşerek ilâve etti:

«—Burada disiplinden eser kalmamış beyefendi! Böyle bir gençlikten, vatan hizmetine alındığı zaman ne hayır umulur?» Büsbütün şaşırıp kalmıştım. Ne cevap vereceğimi bilemiyordum. Bunun üzerine Kumandan Paşa yaverine «Gidin, söyleyin şunlara,» dedi, «akıllarını başlarına alıp seslerini kesmezlerse hepsini oldukları yerde aç ve susuz bırakırım.» Yaver gitti emri tebliğ etti. Ama avludaki sesler daha ziyade yükselmeye başladı. Talebeler: 'Aç kalırız, susuz kalırız, fakat susmayız!' diye hep bir ağızdan bağırışıyorlardı.»

Sıddık Sami Onar'ın anlattığı bu hazin hikâye üzerine benim de âkıbeti vahim görmememin imkânı kalmamıştı. Bu talebe ayaklanmasının ikinci bir «Suavi Vakası»yla son bulmasından korkuyordum; bu korkum pek de yersiz değildi. Sıkı yönetim kumandanının Rektörlük odasından akseden sert ihtarları ve buna karşı genç üniversitelilerin gittikçe yükselen haykırışları kulaklarda bir tehlike çanı gibi uğulduyordu.

Ne olabilirdi bu tehlike? Bir anarşiye düşüş mü? Bir diktatoraya gidiş mi? Doğrusunu söylemek gerekirse, bunu, —kaç zamandan beri felâket kâhinliği yapan İsmet Paşa da dahil olmak üzere— açıkça kestirebilemezdi. Sanki, herkes kâbuslu bir uykuya dalmış gibiydi ve o uykudan uyanmak için, bir gün, sabaha karşı, radyo mikrofonlarından çıkan bir sesi işitmek lâzım gelecekti.

Ne diyordu o ses bize? Tekrara ne hacet; bütün dedikleri kelimesi kelimesine değilse bile tümü itibariyle şu mânayı ifade etmekte idi: Ordu sürüp giden kardeş kavgasına son vermek için silâhlı bir müdahalede bulunmak lüzumunu duymuştur ve idareyi ele almıştır. Bu hareket, hiçbir şahsa, hiçbir siyasî partiye karşı değildir. Yalnız memleketin huzura, sükûna ve gerçek demokrasiye kavuşmasını hedef tutmaktadır.» 28 Nisan'dan beri gözlerine uyku girmeyen ana babalarla, bütün iyi niyetli ve kendi halinde vatandaşlarla, hülâsa birkaç yüzbin politika esnafı dışında bütün millete bundan daha büyük bir müjde verilebilir miydi? Ve bu bakımdan 27 Mayıs hareketine bir ihtilâl demekten ziyade ihtilâli önleme hareketi mânasını vermek icap etmez

miydi? Nitekim, 27 Mayıscılar da böyle düşündükleri için değil midir ki, kendilerine hemen «Millî Birlik Komitesi» adını takmışlardı ve bununla amaçlarının iç barışı sağlamak olduğunu belirtmek istemişlerdi? Evet...

Evet ama, bunun herkes tarafından, ne dereceye kadar böyle anlaşılıp anlaşılmadığını söyleyebilmem için o günlerin bazı olaylarını bugünkü objektif görüşümle tekrar gözden geçirmeliyimdir. Yoksa, bu hususta vereceğim hüküm ancak «indî» bir mahiyet taşıyabilir:

Ben, 27 Mayıs sabahı İzmir'de bulunuyordum. Misafir olduğum ev Fevzi Lutfi Karaosmanoğlu'nun eviydi ve beni, onun eşi büyük bir telâş içinde, yatak odamın kapısına vurarak gelip uyandırmış, radyo başına çağırmıştı.

«Dikkat, dikkat...» Dolgun ve kalın bir ses, tam bir asker sesi... Lâkin, dikkatimizi çekmeye neden lüzum görüyordu bu spiker. Biz, zaten, tepeden tırnağa dikkat kesilmiştik. Ancak bir ara, sesin uzunca bir müddet kesilmesinden faydalanarak Fevzi Lutfi'nin karısına:

«—Peki, demiştim, sana kim haber verdi böyle bir konuşma olduğunu bu saatte?» O da bana ahbap ve akrabalarından birkaçının adını söylemişti.

Demek, o saatte herkes ayakta idi ve aynı heyecanla bu radyoyu dinliyordu! İki üç günden beri çiftliğinde bulunan Fevzi Lutfi ile, bir gün önce İstanbul'da bıraktığım karım da bu dinleyenler arasında mıydı? Öğleye varmadan haber alacaktık ki, aynı saatte, aynı heyecanla radyolarının başında imişler!

Burada söylemek isterim ki, memleketin her tarafına bir şimşek süratiyle yayılan 27 Mayıs'ın sesi, yalnız İzmir'in halk tabakalarına nüfuz etmemiş gibiydi. Bunu öğleden sonra, bir otomobile atlayarak şehrin kalabalık yerlerini dolaşmaya çıktığım zaman hayretle müşahede etmiştim. Çarşıda, pazarda herkes işiyle gücüyle meşgul görünüyor, ya da sokaklarda aylak aylak geziniyordu. Köşebaşlarında, olağanüstü günlere mahsus kümelenmelerden hiçbir iz göze çarpmıyordu. Her zaman o kadar gürültülü olan kahvelerde ise alışılmamış bir sessizlik vardı. Oralarda, hattâ gece gündüz hiç durmadan işleyen radyolar bile susmuştu. Oysa, biraz sonra Demokrat İzmir matbaasına uğradığımda beni her odadan bir radyo sesi karşılayacaktı. Sabahleyin dinlediğimiz spiker kısa fasılalarla hâlâ konuşmasına devam ediyordu ve sözlerinin çektiği dikkat, uyandırdığı heyecan son haddine varmış gibiydi. Bunun türlü belirtilerini en çok gazetenin Yazı İşleri odasında görmüştüm. Bir küme insan radyo makinesinin sanki içine girmek istiyormuşcasına bir ilgilenişle dinliyordu. Radyoda ses kesilince aralarında şöyle konuşmalar oldu:

«—Durum henüz karışık... Haberler birbirini tutmuyor. Bir yandan Celâl Bayar'ın tevkif edildiği, öbür yandan muhafaza altına alındığı bildiriliyor. İşin tuhafı ondan hâlâ «Sayın Cumhurbaşkanı» diye bahsediliyor. Menderes yakalanmış mı yakalanmamış mı? O da malûm değil. Demokrat Parti ve hükûmet erkânından çoğunu sabahleyin Harp Okuluna tıkmışlar, sonra, bunlar arasından bazılarını salıvermişler. Anlaşılıyor ki, bu ihtilâli sevk ve idare

eden bir baş yok. Herkes kendi bildiği gibi davranıyor. Gerçi, ağızdan ağıza Cemal Paşanın, şu, subaylar arasında Aga Cemal diye ün salmış Orgeneral Cemal Gürsel'in adı dolaşıp duruyor ama, onun da bizden fazla bir şey bildiğini sanmıyoruz. Zira alınan haberlere göre, biliyoruz ki, şu anda, ahvali Karşıyaka'daki evinde bizcileyin radyodan takibetmektedir.»

Ben, Cemal Paşa, ya da Aga Cemal adını, ilk defa, o gün işitmiş değildim. Epeyce zaman önce İstanbul'da tanışıp görüştüğüm genç bir subay[7] bana ondan sık sık bahsederdi: «Biz,» derdi, «kararlıyız bir harekete girişmeye ama, kendimize henüz yüksek rütbeli bir baş bulamıyoruz. Baş yok değil; hem de âlâsı var: Kara Kuvvetleri Kumandanı Cemal Paşa... Biz ona mertliğinden, babacanlığından kinaye, Aga Cemal deriz. Bütün orduca sevilen, sayılan bir Orgeneraldir. Fakat, her nedense kendisiyle şimdiye kadar bir temas kurulamadı.»

İşte, o genç subayın söz konusu ettiği temas nihayet kurulmuş olacaktı ki, 28 Mayıs sabahı, Sayın Cemal Gürsel ihtilâl hareketinin lideri olarak, İzmir'deki evinden alınıp özel bir uçakla Ankara'ya götürülmüştü.

30 Mayıs'ta, Fevzi Lutfi ile Ankara'ya vardığımızda onun kendisine verilen bu ağır ve tarihî misyonu çoktan beri alıştığı bir vazife halinde yüklenmiş olduğunu görmüştük. Radyodaki spiker susmuş, bütün yayım vasıtalarıyle o konuşmağa baş-

7 Soyadını unuttuğum ve sadece Binbaşı Mehmet Bey olarak hatırladığım bu subay, İstanbul civarında bir uçaksavar birliğinde vazifeli idi. Beklediği, özlediği ihtilâl olduktan sonra da emekliye ayrılmış ve çok geçmeden bir köşede sessiz sedasız ölüp gitmişti.

lamıştı. Fakat, bu demek değildi ki, her şey bir peri asâsıyle dokunulmuş gibi, yirmi dört saat içinde yoluna girivermiştir.

Birtakım sıkı inzibat tedbirleri Ankara'da durumun henüz çok karışık olduğunu gösteriyordu. Halkta bir çeşit şaşkınlık, bir ne diyeceğini, ne edeceğini bilememezlik hali göze çarpıyordu. Hava, aradabir bu hale bir panik niteliği veren korkunç şayialarla dolup dolup boşalıyordu ve bu şayiaların yanı sıra fitne ve fesad alabildiğine yürümekte; kiminin, kendince tevkifini lüzumlu saydığı kişiler hakkında ihbarlarda bulunduğu ya da evlerinin kapıları üstüne şüphe uyandırıcı işaretler koyduğu; kiminin bazı genç subaylara yanaşıp şuna buna karşı birtakım kışkırtma hareketlerine giriştiği söylenmekte idi.

Namuslu, şerefli ve tarafsız bir devlet memuru olarak tanıdığım bir ahbabımın bizzat görüp geçirdiği hâdiselere dair bana anlattıklarını, bu söylentilerin doğruluğuna bir belge olarak buraya özetle nakletmek isterim:

O ahbabım, sabahleyin radyodan ihtilâl haberini alır almaz, bizim gibi heyecana kapılarak dışarıda olup bitenleri görmek tehalükiyle otomobiline atlamış ve şehri dolaşmaya çıkmıştı. İlk uğradığı yer de, o zaman kendi mahallesinde oturan İsmet Paşanın evi olmuştu. Lâkin, evin etrafı o kadar kalabalıkmış ki, içeriye girememiş ve girebilmek için bahçe kapısı önünde beklerken, vaktimi boş geçirmeyeyim diye, yanında bulundurduğu fotoğraf makinesiyle kapı önündeki kaynaşmalardan birkaç manzara çekmeye başlamıştı:

«—Tam bu sırada,» diyordu ahbabım, «birisi Binbaşı, öbürü Teğmen iki subay bana yaklaştı ve benden kendilerini arabamla Cebeci'ye götürmemi istedi. Orada, cezaevindeki bazı politika mahkûmlarını alıp çıkarınakla görevli imişler. Vasıtaları olmadığı için benden böyle bir recada bulunmak zorunda kalmışlar. Arzularını memnunlukla yerine getireceğimi söyledim. Fakat, biz otomobile binerken, bir de baktım ki, iki subayın arkasından bir sivil de, benden müsaade almaksızın aramıza katılıvermiştir. İçimden «Kim bilir, belki bu adam hapishane müdürüdür. Belki de subayların emrine verilmiş bir emniyet memurudur» diyordum. Böyle düşünmekte de pek haksız değildim. Çünkü, binbaşıyla konuşmalarında ya resmî sıfatlı, ya da işlerin içinde bulunan bir kimsenin edâsı vardı. Nitekim, cezaevine vardığımızda öne düşüp yol gösteren ve biraz sonra, tahliye edilenlerden bir bayanı[8] türlü dostluk ve yakınlık gösterileriyle arabama getiren o olmuştu. Bayan, hürriyetine kavuşmuş her insan gibi büyük bir heyecan içinde idi ve bu heyecanını bir «nutuk» şeklinde yüksek sesle ifade etmekten kendini alamıyordu ve o susar gibi oldu mu, nutuk çekme sırası sözü geçen sivil adama geliyordu. Böylece, bizim araba açık camlarından taşan bu sesleri sokak kalabalıklarına saça saça bayanı evine götürdükten sonra, itiraf ederim ki, geniş bir soluk almıştım. Artık bununla hizmetimin tamam olduğunu sanıyordum. Meğer, ne kadar yanılmıştım. İş,

8 Bu Bayan bir Halk Partili öğretmendi. Kendisile Kurucu Meclis'te arkadaşlık ettiğim halde yazık ki adını unutmuş bulunuyorum. Ancak, siyasî bir toplantıda DP iktidarı aleyhinde şiddetli bir dil kullanmak suçuyla mahkûm edilmiş olduğunu hatırlıyorum.

asıl bundan sonra çatallaşacaktı. Binbaşı kendisini aldığım noktaya bırakmamı söylüyor; sivil adam ise cebinden çıkardığı uzun bir kâğıda bakarak, başka bir adres veriyor, önce oraya gitmemizi istiyordu. Neden? Neden olacaktı. Çünkü, orada derhal tevkif edilmesi gereken bir Demokrat Partili vardı. Bunun üzerine, her ikisi arasında önce yumuşak, sonra sert bir tartışmadır başladı. Binbaşı: «Biz onu bunu tevkif etmeye çıkmadık. Vazifemiz cezaevinden şu birkaç mahkûmu kurtarmaktan ibaretti.» diyor ve karşısındakine bir türlü lâf anlatamıyordu. Nihayet, sabrı taştı: 'Gücenmeyiniz ama, siz kimsiniz? Aramızda işiniz ne?' dedi. Adam, Halk Partisinden filân falan diye bir şeyler mırıldanınca büsbütün çileden çıktı: 'Ben parti marti tanımam. Başımı belâya sokma! Git şuradan! Haydi, marş!' diye haykırdı.»

27 Mayısı takibeden günlerde, gerek bu çeşit politikacıların, gerek bir külâh kapmak için ortaya atılanların buna benzer daha birtakım maceralarını ya böyle sözüne güvenilir kimselerden işittiğim, ya da kendi gözlerimle gördüğüm çok olmuştur.

Burada, yine o günlerdeki hâdiselerden yaptığım izlenimlere dayanarak söylemek isterim ki, Millî Birlik Komitesi daha ilk adımlarından itibaren etrafını saran bu havadan hiç de memnun görünmüyor ve bu yüzden ihtilâlin bir anarşi haline girmesinden korkarak elden gelen tedbirleri alıyordu. Meselâ, eski muhalefet partileri erkânını kendi işlerine karıştırmaktan titizlikle sakınıyor, hattâ İsmet Paşayı bile —emniyetini koruma bahanesiyle— bir nevi «tecrit» kordonu içine almış bulunuyordu.

Nitekim, 27 Mayıs sabahı nice coşkun sevgi ve saygı gösterilerine sahne olan evinin bahçe kapısı önüne iki süngülü nöbetçi konulduğu saatten itibaren, İsmet Paşa ile halk arasındaki temaslar kesilivermiş ve Ayten sokağını[9] dolduran kalabalıktan hiçbir iz kalmamıştı. Gerçi, CHP Genel Başkanının bu suretle tam bir huzura kavuştuğu söylenemezdi. Kendisini ziyarete gelenlerin sayısı henüz pek çoktu. Ancak, bu ziyaretçiler de onun yanma doğrudan doğruya girememekte, önce bahçe kapısının eşiğinde bir duraklama süresi geçirmekte, sonra bir yarbay tarafından karşılanıp içeriye kabul edilmekte idiler.

Bununla beraber iddia edilemezdi ki, İsmet Paşa bir gözhapsi içinde bulunuyordu. Böyle bir tedbire neden lüzum görülecekti? Tâ gençlik çağından beri temkinliliği, ihtiyatlılığı ile tanınmış bu asker ve bu tecrübeli devlet adamının âhır ömründe bir ihtilâl hareketinin başına geçmesinden ve bu hareketi kendi siyasî emelleri yoluna istismara girişmesinden mi korkulacaktı? Buna, o günlerde hiç kimse ihtimal veremezdi ve bahsettiğim inzibat tedbirlerinin ancak onun emniyetini, huzurunu koruma için alındığına inanmak lâzım gelirdi. Nitekim, ben de bu inancı taşıyanlardan biriydim.

Fakat, şimdi, aradan geçmiş bir sürü olayların ışığında arkama dönüp bakınca, bu inancın birtakım soru işaretleriyle sınırlandığını görüyorum: İsmet Paşayı hangi tehlike tehdit edebilirdi ki, böyle bir korunmaya ihtiyaç hissedilmiş olsun? Bu tehlikenin bazı ihtilâlci unsurlar tarafından gelebileceği akla,

9 O sıralarda İsmet Paşa, Mebusevleri mahallesinde Ayten sokakta oturuyordu.

mantıka sığar şey değildi. Çünkü, *ihtilâl'in manevî babası İsmet Paşa idi.* Dünkü siyasî düşmanlarından gelebileceği endişesi ise asla vârit olamazdı. Çünkü, bunların hepsi bir hamlede ortadan kaldırılmıştı.

Şu halde, İsmet Paşanın, ister korumak, ister gözetlemek için olsun, bir askerî velîlik altına alınışının sebebi ne idi? Doğrusunu söylemem lâzım gelirse, o günlerdeki heyecanlarım içinde bu sebebi keşfetmeye pek de önem veremiyordum. Aksi takdirde sık sık görmek ve baş başa konuşmak fırsatını bulduğum CHP Genel Başkanının yüzünden, çehresindeki asıklıktan, hal ve tavrındaki tedirginlikten bu hususta beni aydınlatıcı mânalar çıkarınam mümkündü. Hele, samimî bir hasbihalimiz esnasında kendisine:

«—Paşam, sizi durumdan hiç de memnun görmüyorum; hattâ epeyce endişeli olduğunuzu seziyorum.» demem üzerine, bana Millî Birlik Komitesi üyelerini ima ederek:

«—*Bu Kurmay subaylar gelir ama, gitmesini bilmez.*» sözüyle verdiği karşılıktan ortaya, Atatürk devrinde olduğu gibi, memleket dâvalarının yanısıra yine bir İSMET PAŞA MESELESİ'nin çıkınağa başladığını anlamam için pek derin düşünmeme ve ince eleyip sık dokumama hâcet kalmamıştı. İsmet Paşa, bu sözüyle o günlerin bulanık ve karışık havası içinde kendisini tedirgin eden ve endişeye düşüren keyfiyetin ne olduğunu açığa vurmuştu: «*Kurmay subaylar gelirmiş ama gitmesini bilmez*»miş. Bu hükmü hangi tecrübesine dayanarak veriyordu? Meşrutiyet İnkılâbını yapan Kurmay Subaylardan hiçbiri —hattâ, adı HÜRRİYET KAHRAMANI

olarak dillere destan Binbaşı Enver Bey dahi— böyle bir hevese kapılmamış ve hemen hepsi, mücadele hedefine ulaşır ulaşmaz, sessiz sedasız Ordu kadrolarındaki yerlerine dönmüştü.

Şu halde, İsmet Paşanın Millî Birlik Komitesi hakkındaki bu hükmü acaba tecrübelerine değil de, bizce malûm olmayan bazı bilgilerine mi dayanıyordu? Buna da ihtimal verilemezdi. Millî Birlik Komitesi henüz derlenip toparlanmış bulunuyor ve her tutumu, her davranışı, her sözüyle memleketi huzura kavuşturmak, gerçek demokrasi rejimine yol açmak ve bunu müteakip hemen orduya dönmek kararında olduğunu gösteriyordu. Ortada, henüz bizi bu kararın samimîliğinden şüpheye düşürecek bir belirti de yoktu. Tam tersine, Millî Birlikçilerin ilk hareketleri iyi niyetlerine güvenimizi arttıracak bir nitelik taşımakta idi. Bu hareketlerinden biri 27 Mayıs İhtilâlini hukukî bir temel üstüne oturtmak işini memleketin en yetkili hukuk profesörlerinden bileşik bir ilim heyetine tevdi etmek olmuştu. Uzun zaman sürecek bir Junta diktatörlüğünden korkanların endişesini gidermek için bunun kadar tatmin edici bir iyiniyet belgesi verilebilir miydi?

Fakat, Millî Birlikçiler bununla da kalmamış, Yeni Demokrasi rejiminin hukukî temelleri atıldıktan sonra hemen kıtalarına dönmek kararlarını, heyecanlı bir tören havası içinde and içerek âleme ilân etmişlerdi. Bütün bunlara rağmen, CHP Genel Başkanı İsmet Paşanın kendilerine karşı bu güvensizliğinin sebebi acaba neydi? Ben, bu sebebi, şimdiki görüşümle ancak şuna atfedebiliyorum: Başta

Cemal Gürsel olmak üzere, Milli Birlik Komitesini 10 yıldan beri yorulmak bilmez bir gayretle ihtilâl ortamını hazırlamış ve 40 yıl boyunca Türk hükûmetinin, Türk devletinin mukadderatını sevk ve idare etmiş İsmet Paşa gibi görgülü bir devlet ve siyaset adamının tecrübelerinden faydalanmaya lüzum görmemiş ve hattâ ondan sakınır gibi bir tavır takınmış olması.

Hatırlıyorum ki, Millî Birlik Komitesi o zamanlar bu tavrı, yalnız İsmet Paşaya karşı değil, ön safta bulunan hemen bütün Halk Partililere karşı da takınmış hissini vermekte idi. Nitekim, bir gün gelip Komite üyeleri, Kurucu Meclise kendi kontenjanlarından beni aday göstermek istedikleri vakit, bu yüzden hayli tereddüde düşmüş ve aramızda geçen telefon konuşmalarında:

«—Hakkımda gösterdiğiniz 'teveccüh'e teşekkür ederim. Fakat biliyorsunuz ki, ben Halk Partisindenim ve bu partinin organı 'Ulus' gazetesinin başyazarıyım. Oysa, edindiğim 'intiba'a göre, sizin, adaylarınızı 'tercihan' bağımsızlar arasından seçmeniz icabedeceğini sanıyorum.» demekten kendimi alamamıştım.

Ve bunun üzerine hemen hepsinin bana verdiği cevap şu olmuştu:

«—Bizim nazarımızda bağımlılık bağımsızlık meselesi sizin için bahis konusu olamaz.»

Bu mesele öbür parti arkadaşlarım için bahis konusu idi de neden benim için değildi? O sıralarda kendi kendime sorduğum bu sorunun cevabını ancak Kurucu Meclis'te, bir yıl boyunca yaptığım müşahedelerden almak imkânını bulacaktım.

Bu mecliste Halk Partisiyle Halk Partisi taraftarları, herkesçe bilindiği gibi ezici bir çoğunluk teşkil etmekte idi. Fakat, Millî Birlikçiler —bir Kurucu Mecliste ve hele siyasî partilerin faaliyetleri tatil edildiği o devrede— bu çoğunluğun fiilî bir hükmü olamayacağını bilmelerine rağmen, iş başına getirdikleri kabinelerde en geniş yeri bağımsızlara, ya da profesör ve memur sınıfından kimselere vermek suretiyle Halk Partilileri kendi işlerine karıştırmaktan hâlâ ne kadar çekindiğini gösteriyordu.

Millî Birlik Komitesinin, yalnız idarî işlerde değil, eski rejimi tasfiye etmek hususlarında da, en çoğu, tarafsızlarla çalışmayı prensiplerine uygun bulmakta idi. Fakat, ne yazık ki, bu yolda attığı ilk adımlardan itibaren, yine de her ihtilâl ertesi için mukadder olan hınçlar, kinler, korkular ve ihtiraslar kasırgasına tutulmuştu. Kendine danışman veya kılavuz seçtiklerinin herbiri onu her gün biraz daha hedefinden uzaklaştıran sapalara sürüklüyordu. Bunlar arasında *hukuk âlimleri vardı ki, eski zaman «ulema»sının fetvalarını andıran hükümleriyle çağdaş hukuk prensiplerini Kara-Kitab'a uydurmakta birbirleriyle âdeta yarışa girişmiş gibiydiler.* Bunlar arasında, 27 Mayıs ihtilâlinin yarattığı siyasî ve idarî şartlar açısından devlet ve üniversite kadrolarında yapılması zaruri görülen tasfiye işiyle ödevli heyetler vardı ki, ödevlerini ne 27 Mayıs «esprit»si, ne de adalet anlayışıyle bağdaştırılamayan ve ancak şahsî husumetlere, meslekî çekememezliklere dayandığı hissini veren davranışlar şekline sokmuşlardı. Tahribatını en ziyade Tıp Fakültesinde gösteren ve bu fakültenin nice ünlü, değerli profesörlerini daha

genç yaşlarında kürsülerinden uzaklaştıran bu davranışlara karşı basında sesini yükselten yazarlardan biri de bendim. 31 Ekim 1960 tarihli «Ulus» gazetesinde çıkan *Üniversitede Tasfiye Hadisesi* başlıklı bir yazıma protesto üslûbunu andıran şu sözlerle başlamıştım:

«Üniversiteye indirilen darbe, itiraf ederiz ki, Cumhuriyet Bayramının havasını epeyce karartmıştır. Sabahleyin gazetelerini açan vatandaşların çoğu bu darbenin uyandırdığı acı yankılar üzerinde derin bir üzüntü ile duruyordu.» vs. vs.

Fakat o zamanın curcunası, o zamanın suçlama, lekeleme ve taşlama furyası içinde böyle bir tenkit sesini kim işitir, kim işitebilirdi? Nitekim, *Yüce Adalet Divanı* kurulup ağır ve tarihî vazifesini görmeye başladığı günlerde yine «Ulus»ta yayınlanan iki başyazım «The Times»in muhabir mektupları sütunlarında pek olumlu ve anlayışlı yorumlarla karşılanıp değerlendirildiği halde bizim basın âlemimizde ya da siyasî çevrelerimizde hemen hiçbir yankı uyandırmamıştı.

Yüce Adalet Divanı'mn vakar ve itibarının korunmasını dilemekten başka bir maksat gütmeyen o yazıların birinde şöyle diyordum:

Anadolu Ajansının bir haberi bize Millî Birlik Komitesi'nce eski rejim sorumlularının pek kısa bir zamanda Yassıada'da yargılanmalarına karar verildiğini bildiriyor.

Bu haber bizi birkaç bakımdan memnun etmiştir. Artık, heyecan verici, merak ve endişe uyandırıcı havadisler yayınlamak illetine müptelâ olan gazete-

ler amme efkârını bulandırmak vesilesini bulamayacaklardır. Sütunlarının başına filan asılacak, falan kesilecek gibi birtakım «indî» yorumlara, tahminlere dayanan kalın harfli manşetler geçiremeyeceklerdir. Zira, bu sütunlar yalnız kanun ve adaletin sesine makes olacaktır.

«Esefle itiraf ederiz ki, şimdiye kadar bu çeşit gazetelerimizde yargıların neticelerini beklemeksizin Yassıada sanık ve suçlularına dair yapılan yayınlar dış âlemde birtakım kötü tesirler uyandırmaktan halî kalmamıştır. Türk basınının bir intikam hissiyle hareket ettiği ve halkı da buna doğru sürüklediği zehabına katılanlar çok olmuştur. Nitekim, 4 Temmuz tarihli «Time» dergisi bu zehabı kesin bir kanaat derecesine vardırarak **«bütün dünya tarafından hayranlıkla karşılanan 27 Mayıs. ihtilâlini»** *bu yüzden,* **«bir Fidel Castro ihtilâli halini alması»** *endişesini belirten yazılar yayınlamaktan çekinmemiştir.*[10]

Yine aynı konuya dair başka bir yazımda ise şu mülâhazalarda bulunuyordum:

«Yüce Adalet Divanı'nın büyük, ağır ve tarihî görevini yerine getirmeye hazırlandığı şu günlerde vatandaşlarımızın türlü heyecanlar içinde bulunduğuna şüphe yoktur. Siyasî hayatımızda buna benzer bir olay daha hatırlamıyoruz. 10 yıl boyunca bu milletin kaderini sevk ve idare etmiş bir heyet, içine hırsızlık ve cinayet gibi adi cürümler karıştırılmış birtakım suçlardan sanık olarak ADALET huzuruna sürüklenmiş bulunuyor ve yürürlüğe giren bir kanuna göre, kiminin ağır hapis, kiminin ölüm cezasına çarpılacağı söyleniyor. Bu durum ve bu söylentiler karşısında

10 Yüksek Adalet Divanının eşiğinde, "Ulus" gazetesi, 21 Temmuz 1960.

insanın (insan olarak) duyabileceği his bir DRAM sahnesi önündeki etkilenmelerden farklı olmasa gerektir. Burada, Hak ve Adalet anlamı, artık, eski Yunan trajedyalarındaki kaza ve kader «mistiki» gibi bir mana taşıyor.

«...bu bakımdan adalet müessesesi bütün kutsallığını hakim vicdanının bağımsızlığından alıyor demektir. Fakat, toplumsal bir mahiyet arzeden ve bu yüzden ister istemez âmme efkârının tesiri altına girmiş bulunan bahis konusu davada bu vicdan bağımsızlığını muhafaza etmek acaba ne dereceye kadar mümkündür? İşte, bu noktada Yüce Adalet Divanı hakimlerinin durumu bize bir hayli müşkül görünüyor. Onları bu müşkül duruma düşmekten kurtarmanın yegâne çaresi âmme efkârının, hiç değilse duruşmalar sırasında, her türlü tepkide bulunmaktan sakınmasıdır. Âmme efkârı tepkilerini en ziyade basın vasıtasıyle gösterdiği için gazetelerimiz muhakemelerin devamı süresince tam bir tarafsızlıkla hareket ettiği takdirde bu sakınma kendiliğinden mümkün olabilir.

«İşte, asıl bu bakımdan Türk basını kendisine ne büyük bir vazife düştüğünü anlasa gerektir. Sanık hakkında ne kötüleyici, ne acındırıcı yazılar yayınlamamak, bugüne kadar olduğu gibi, darağaçlarını birer karikatür konusu haline sokmamak ve adalet son sözünü söylemeden önce, şunun ölüm, bunun hapis cezasına çarpılacağını yazmak suretiyle Yüce Divanın mahabetini gölgelememek bu vazifenin yerine getirilmesini sağlayacak başlıca şartlardır.

«Tam manasıyle adalet ancak duru bir toplum

havası içinde tecelli eder. Bir millet ve devlet davasını yüklenmiş bulunan Yüce Divan'ın böyle bir havaya ihtiyacı ise çok büyüktür. Çünkü, onun vereceği hükümle yalnız geçmiş rejimin hesabı görülmüş olmayacak, kuracağımız hukuk devletinin temelleri de atılmış olacaktır.»[11]

Oysa, çok geçmeden, —daha doğrusu o büyük ve tarihî dâva henüz soruşturma safhasında iken— neyle karşılaşmıştık? Yüce Adalet Divanı «hâlî» denilebilecek bir adada sıkı bir korunma çemberi içine alındığı ve hâkimler heyetinin gerek resmî makamlar, gerek siyasî, gerekse hususî şahıslarla bütün teması kesilmiş bulunduğu halde ne olmuştu? Adalet saygısından ve sorumluluk duygusundan yoksun birtakım kimseler türlü türlü tezvir ve ihbarlarıyle bu heyetin huzurunu bozmak yollarını bulmuş ve sokak politikasının gürültüleri, patırtıları da o adanın etrafını sarmakta gecikmemiş, hattâ birtakım çirkin, bayağı yankılar halinde Yüce Adalet Divanının çatısını çınlatmağa başlamış ve gün olmuş dinleyicilere ayrılmış sıralardan, kâh hâkimin bir sorgusunu alkışlamaklar, kâh sanıklardan birinin savunmasına yuha çekmeler, ya da gülüşmeler şeklinde akseden bu yankılar Yüce Divana bir halk mahkemesi havası getirmişti. Ve yine gün olmuş, oraya tanıklık etmeye gelen bazı şöhret ve şahsiyet sahibi hukuk âlimleriyle siyaset adamları, eski iktidar aleyhine, bir politika polemiğini andırır ifadeler vererek en ilkel mahkeme usullerine aykırı davranışlarda bulunmuşlardı. Bunlar arasında, hele bir tanesi, bir ordinaryüs profesör vardı ki, verdiği

11 *Adalet Güntine Yaklaşırken*, "Ulus" gazetesi, 7 Ekim 1960.

ifade yalnız bir polemik sertliğini değil, belki daha ziyade tüyler ürpertici bir melodram tiradının dehşetini taşıyordu.

Sözü geçen tanıkların bu polemik ve melodıram hitabetinin hakimler üzerinde müsbet veya menfi bir tesiri olmuş mudur, olmamış mıdır, bilmiyorum. Bildiğim ve gördüğüm bir şey varsa, o da Yassıada Mahkeme salonunda cereyan eden bütün bu sahnevî olayların halkın büyük bir kısmında uyandırdığı tepkilerdir. Bu tepkiler zaten daha önce, yargılamaların ilk günlerinde, suç dosyalarının bir «köpek ve bebek» meselesiyle açılması ve bununla ilgili olarak bir kadın donunun teşhir edilmesi üzerine derin bir hayret ve utanç halinde belirmiş bulunuyordu.

İtiraf etmek lâzım gelir ki, «Anayasayı ihlâl etme», «antidemokratik kanunlar çıkarma», «insan haklarını çiğneme», «vatandaşları birbirine düşürme», «devleti malî iflâsa, memleketi iktisadî buhrana sürükleme», «haksız iktisaplara yol açma» ve saire ve saire gibi âmme suçlarıyle sanık tutulan bir iktidarın yargılanmasına adı mizahî bir tekerlemeyi andıran ekleme bir dâva ile başlanması, pek tabiîdir ki, âmme efkârında ancak birtakım menfi tepkilere yol açabilirdi. Fakat, adalet huzuruna tanık olarak getirilenlerin bildiklerini, gördüklerini objektif bir şekilde ifade etmeleri vicdanî ve kanunî bir mecburiyet iken, tamamıyle subjektif beyanlar ve yorumlarla anlatma çığrına sapmaları ve hattâ, biraz yukarıda söylediğim gibi, dâvalılar hakkında birtakım peşin hükümler vermeğe kalkışmaları, aynı âmme efkârında yalnız hayret ve nefret uyandırmakla kalamaz, Yüce Adalet Divanının poli-

tik tesirler altında bırakılmak istendiği şüphesini de uyandırabilirdi.

Nitekim, sözü geçen tanıkların, umumiyetle, yargılanmakta bulunan iktidar partisinin rakibi bir siyasî teşekküle mensup veya taraftar olduğunu bilenlerde bu şüphe bir kanaat halini almış ve günün birinde, Uşak - Kayseri - Topkapı olaylarına dair cereyan eden muhakemenin Demokrat Parti ile Halk Partisi arasında bir duruşma şeklini alması üzerine bu kanaate kapılanların çoğunda dünkü «kardeş kavgalarının» yarın daha şiddetli olacağı endişesi baş göstermişti ve bence asıl o andan itibarendir ki, 27 Mayıs'ın memlekette uyandırdığı şevk ve heyecan yavaş yavaş soğumaya, sönmeye yüz tutmuştu.

Pek iyi hatırlarım; bu müşahedemi, başka bir tarzda Millî Birlik Komitesi önünde de ifade etmiştim: Şöyle ki, 1961 seçimlerine yaklaştığımız günlerde idi. Millî Birlik Komitesi, CHP'nin o seçimlerdeki şansını yoklamak, ya da bu hususta bir sondaj yapmak için Halk Partili basın erkânını, Millet Meclisindeki odasında kapalı bir toplantıya çağırmıştı. Ben de «Ulus» gazetesinin başyazarı olarak o toplantıya çağırılanlar arasında idim. Arkadaşlarımın hepsi Komite üyeleri tarafından, bahis konusu meseleye dair, kendilerine yöneltilen soruları son derece iyimser ve ümit verici tahminlerle cevaplandırmışlardı. Bu tahminlere göre, CHP'nin seçimlerde, ortalama yüzde altmış beş oranında oy kazanacağına inanmak gerekiyordu. Sıra bana gelince şöyle demiştim: «Müsaade ederseniz ben size bir sual sorayım. Daha doğrusu, anlayamadığım bir

durum hakkında beni aydınlatmanızı isteyeyim. 27 Mayıs hareketi memlekette büyük bir şevk ve heyecan uyandırmıştı. Oysa, şimdi bunun gittikçe sönmekte olduğunu görüyorum. Acaba neden dolayı dersiniz?»

Gerçi, bu tepeden inme ve ortada konuşulan bahisle alâkası yok gibi görünen bir soruydu. Bunu, gerek bizim arkadaşlar, gerek Millî Birlik üyeleri arasında husule getirdiği hayret üzerine daha açık bir şekle sokmak istedim:

«—Bu suali,» dedim, «görüştüğümüz konuyla ilgili bulduğum için soruyorum. Bence, Halk Partisi, arkadaşların dediği gibi, önümüzdeki seçimlerde oyların yüzde altmış beşini, hattâ belki de daha fazlasını kazanabilirdi ama, bu seçimlere 27 Mayıs'ın havası soğumaya başlamadan önce gidilmiş olsaydı..»

Bunun üzerine, Millî Birlik üyelerinden biri, sanırım, Albay Sezai Okan, —bilmem neden?— gözünün ucuyla yanımda oturan Dr. Kemal Satır'ı işaret ederek:

«—Halk Partisi de böyle mi düşünüyor?» diye sordu.

Ve benim cevabım da şu oldu:

«—Onu bilmem. Ben halk efkârını, halk psikolojisini yoklamaya alışmış, eski bir gazeteci sıfatıyle sırf kendi adıma konuşuyorum.»

Ama, orada bulunan yeni gazeteciler bu konuşmamı yaşlı bir adamın karamsarlığına vermiş olsalar gerekti. Onlarca 27 Mayıs sabahından beri ortada hiçbir şey değişmemişti. Kaldı ki, ortada değişen bir şey olmuşsa bile, başında İnönü gibi büyük prestij sahibi bir şahsiyetin şeref hâlesini taşıyan CHP'nin, seçim mücadelelerinden tam bir başarıyle

çıkamayacağını düşünmek havsalanın almayacağı bir vehimdi ve kaldı ki, karşısında rakip sayacağı bir Parti de yoktu. Yeni teşekkül eden iki Partiden biri, gerçi, hızlı bir gelişme ve yayılma belirtisi göstermekte ise de, temelleri eski Demokrat Partinin yıkıntısı üstüne kurulmuş olduğu ve yönetimi, adı sanı bellisiz birtakım acemi politikacıların elinde bulunduğu için ilk sarsıntıda yıkılmaya mahkûmdu. Öbürü, zaten o kadar cılız ve anemik doğmuştu ki, CHP gibi bir dev partinin uğraşmasına değmezdi. Kala kala —eski muhalefet partisi olarak— bir CKMP kalıyordu. O da teşkilâtça CHP ile boy ölçüşecek bir halde bulunmaktan henüz çok uzaktı.

Halk Partililerin kendi lehlerine yaptıkları bütün bu «istidlâl»ler arasında bir tanesi daha vardı ki, en büyük güveni vermesi gerekirdi: Bellibaşlı bütün memleket basını —hele 1946 - 1950 siyasî mücadelelerinde, Demokrat Partinin iktidara gelmesinde pek önemli bir rol oynamış bulunan yüksek tirajlı İstanbul gazeteleri— bu sefer CHP'yi desteklemekte ve eski iktidarı kötülemekte birbirleriyle yarışa girişmiş gibiydiler. Bunların âmme efkârı üzerindeki tesirleri inkâr edilebilir miydi? CHP, seçimlerde dilediği gibi kazanma umudunu öbür faktörler kadar buna da bağlasa yeri değil miydi?

Bundan başka, evet, bundan başka, 27 Mayıs ihtilâlinin ilk günlerinden beri, Halk Partisine ve bu partinin başında bulunanlara karşı çekingen bir tavır takınmış olan Millî Birlik Komitesi de bu tavrını değiştirmiş ve hattâ siyasî kaderini Halk Partisine bağlamış görünüyordu. Bence bunun iki sebebi vardı: Biri, yeni kurulan Adalet Partisinin

beklenmedik bir hızla gelişmesi ve bu partiyi idare edenlerin daha ilk adımlarından itibaren 27 Mayıs'-çıları kuşkulandıracak davranışlarda bulunması! öbürü, CHP hukuk «ulema»sının yaptıkları Anayasaya bir «daimî senatörlük» müessesesi koymak suretiyle bunların gönüllerini hoş etmiş olması.

Yukarıda anlattığım toplantı da zaten Millî Birlik Komitesiyle Halk Partisi arasında bu iki sebep yüzünden husule gelmiş bir bağdaşmaya işaret değil miydi? Evet, buna, Halk Partisiyle Millî Birlik Komitesinin ortak toplantısı denilebilirdi. Her iki taraf siyasî kaderlerini âdeta birbirine bağlamış görünüyordu. Ve o gün, bana öyle gelmişti ki, Komite üyelerinin bütün dilekleri 1961 seçimlerinin Halk Partisine iktidar yolunu açmasıydı.

İşte, bütün bu müşahedelere rağmen, o günlerde Ankara siyasî çevrelerinde bu yolun Halk Partisi için ne kadar sarp ve çetin olacağını önceden görmek, ya da tahmin etmek ancak karamsar bir kehanet sayılabilirdi. Zira, ortada artık CHP'nin karşısına çıkabilecek bir kuvvet kalmamıştı.

Lâkin, ne garip talih cilvesidir ki, seçim kampanyasına ilk adımlar atıldığı günden itibaren birbirini izleyen olaylar bütün bu hesapların ve görüşlerin yanlışlığını ortaya koymakta gecikmemişti ve CHP milletvekili adayı olarak seçim bölgeme gittiğimde gözüme çarpan durum, diyebilirim ki, 1957'dekinin hemen hemen aynı olmuştu. O sefer de Halk Partisi kendini 1961'deki kadar kuvvetli hissediyordu. Yedi yıllık muhalefet savaşında pek önemli birtakım ileri «mevzi»ler işgal ettiği kanaatinde idi. Buna rağmen seçim bölgelerinin çoğunda pek soğuk bir

hava ile karşılaşmıştı ve o havanın içinde bizlere —yani Halk Partisi adaylarına— çevrilen yüzler sanki donmuş gibiydi.[12] Gerçi, şurada burada alkışlandığımız oluyordu; gerçi, Genel Başkanımızın konuştuğu miting meydanları büyük halk yığınlarıyle dolup dolup boşalıyordu ama, bütün bu gösterilerde aradığımız hararetten eser yoktu.

İşte, 1961 seçimlerinde de aynı seçim bölgesinden aldığım «intiba» yine bu olmuştu. Ancak, şu fark ile ki, bu sefer bize çevrilen yüzler yalnız donmuş sözüyle anlatılamayacak bir sertlik ifade etmekte idi ve ortamda 1957 seçimlerindeki hararetsiz, samimiyetsiz gösterileri bile aratacak bir durgunluk vardı.

Benim ibretle müşahede ettiğim bu hal karşısında Manisa CHP teşkilâtı yönetimcileriyle, genç ve faal unsurları da hayli düşünceli görünüyorlardı. Bunlar arasında birkaçı âdeta ümitsizliğe düşmüş gibiydi. Ben, böylelerine teselli olsun diye mi, yoksa kendime biraz kuvvet vermek için mi, Ankara'da yapılan iyimser tahminlerden her bahsetmeğe kalkışımda: «Ankara'dakiler ne bilir? Masa başında oturup tahminlerde bulunmak, hükümler vermek kolay. Hele bizler gibi halkın içine karışsınlar da ondan sonra görüşelim!» sözleriyle karşılanıyordum.

Bu meyanda, meselâ, Manisa CHP İl Başkanının, benim bir teklifime verdiği karşılık hâlâ aklımdan çıkmamıştır: İsmet Paşa bir miting konuşması yapmak için İzmir'de bulunuyordu. Bu münasebetle Başkana demiştim ki: «İsmet Paşanın burada tertipleyeceğimiz bir mitingde de konuşmasını temin

12 Bu intibaımın en ziyade Ege bölgesine ait olduğunu söylemek isterim.

etmek pek yerinde olur sanıyorum. Eğer, bu düşüncemi uygun görürseniz, hemen İzmir'e gidip kendisinden bu hususta recada bulunayım.»

Bunun üzerine İl Başkanının bana verdiği cevap aynen şu olmuştu:

«*—Aman, sakın böyle bir şey yapayım demeyin; buradan bir avuç oy toplama şansımız var, sonra ondan da oluruz.*»

Eğer bu sözü herhangi bir demagog politikacı ağzından işitmiş olsaydım, birtakım ard düşüncelere atfedip geçecektim. Fakat, Manisa İl Başkanı —aramızda geçen hasbihallerden sezindiğime göre— yalnız idealist bir Halk Partili değil, yüksek seviyede bir fikir adamı idi ve benim teklifimi reddederken mutlaka bazı gerçeklere dayandığına inanmam lâzım gelirdi.

Nitekim, çok geçmeden, o gerçekler, pek belirli bir şekilde bana da görünmeye başlayacaktı: Köyde, kentte yapılan kahve toplantılarındaki genel konuşmalarda, ya da ahbap arasındaki özel sohbetlerde kulağıma çarpan bazı sözlerden, gözüme ilişen bazı davranışlardan anlayacaktım ki, kendi halinde vatandaşlardan büyük bir kısmı, su, yol, okul ve saire gibi günlük dertleri yanısıra politika kargaşalıklarından doğma birtakım huzursuzluklar ve kuşkular içindedir. Kimi aslı faslı olmayan ihbarlar ve suçlamalar yüzünden soruşturmalara, kovuşturmalara uğramıştır. Kimi eski Demokratlardan birinin akrabası olduğu için mimlenmiş ya da göz hapsine alınmış durumdadır. Kimi bir tarla veya mer'a dâvasını geçen iktidar nüfuzlularından biri tarafından kayırılarak kazanma iddiasıyle bir «iadei mu-

hakeme» tehdidi karşısında bırakılmıştır ve düşünmeli ki, bunların çoğunu şu bizim masum köylülerimiz teşkil etmekte idi. Kasabalarda ise «haksız iktisap»larla sanık gösterilenlerin sayısı da epeyce yüksekti. Bunlar arasında eskiden tanıdığım ve hiçbir siyasî teşekküle mensup olmadıklarını bildiğim bazı kimseler de vardı ki, bana:

«—Biz de şaşkına döndük,» diyorlardı, «bir vakitler Demokrat Partililer elinden Halk Partiliyiz diye çekmediğimiz kalmamıştı, şimdi de Demokratız diye uğramadığımız iftira kalmıyor.»

Sık sık dinlediğim bu sızlanmalara bazı aile dostlarımla aramızda geçen hasbihalleri de şu suretle özetleyebilirim:

«—Hani nerde kaldı kardeş kavgasına son vermek» vaadi? Bir yıl içinde her şey eskisinden beter oldu. Oh, nihayet rahata, huzura kavuştuk derken, bir gammazlık ve münafıklık havasıdır etrafımızı sardı ve bizi birbirimize kattı.

Gece yatarken sabahleyin nasıl kalkacağımızı bilemez hale girdik. Adalet hükmünü verdikten sonra artık eski devrin 'gıllıgışları' kapanacak sanıyorduk; ortaya her gün yeni yeni birtakım çekişme ve sövüşme konuları atılmaya başladı. Bunun sonu ne olacak böyle? Doğrusunu isterseniz, biz bu şartlar içinde yarından bir hayır ummuyoruz. Seçimlerde ha Halk Partisi, ha Adalet Partisi kazanmış, bu bakımdan netice bize müsavi görünüyor. Çünkü, her iki tarafın kuracağı hükûmetin eskisi gibi bir partizan idareye yol açacağından korkuyoruz. Onun için lâfın doğrusu, biz ne birinin ne öbürünün lehine oy kullanmayacağız.»

«Bu korkunuzu yerinde bulmuyorum. Zira, nisbî seçim sistemiyle teşekkül eden parlâmentolarda bir partinin tek başına iktidara gelmesi ihtimali pek zayıftır. Buna göre, yarınki hükûmetin mutlaka bir koalisyon hükûmeti olacağını ve böyle bir hükûmetin, tabiatıyle, partizan idareye yol açamayacağını neden düşünmüyorsunuz?» demem üzerine şöyle söyleniyorlardı:

«—İnşallah, dediğiniz gibi olur ama, o hükûmetin başına İnönü geçmemek şartıyle... Bunu da kimse önleyemez.»

Yine ben:

«—Peki, İnönü'den niçin bu kadar sakınıyorsunuz?» diye soruyordum.

«—Vallahi, biz de bunun sebebini açıkça anlayamıyoruz. Fakat, İnönü denince, adı intikamcıya, kinciye çıktığı için mi, yoksa memleketi bu huzursuzluğa düşürdü diye mi, yüreğimize bir işkillenmedir geliyor.» şeklinde açıklamalar yapmakla yetiniyorlardı.

Bu «İnönü fobisi»nin yalnız benim konuştuğum o gün görmüş, üç devrin tecrübelerinden geçmiş yaşlı başlı, okur yazar kasabalılar arasında değil, görgüsüz, cahil dediğimiz köylü tabakaları içinde de dikkati çeken belirtilerine şahit olmuşumdur. Bazı köy kahvelerindeki konuşmalarımızda onun adını —övgü ile— her anışımızda bir sevgi ve saygı gösterisiyle karşılaşacağımızı sanırken bütün yüzlerde gördüğüm ifade sadece sessiz bir umursamamazlıktan ibaret kalmıştı.

Nitekim, onun radyoda konuşacağı bir akşamdı. Salihli'deki köylerden birinde yine bir kahve toplan-

tısı yapmaya gitmiştik. Bu toplantı da öbürleri gibi önceden CHP teşkilâtı tarafından tertip edilmiş olduğu halde, kahveden içeriye girerken karşılaştığımız manzara şu olmuştu: Köylü vatandaşlarımızın kimi kendi aralarında sohbet etmekte, kimi iskambil oynamakta ve köşede bir küçük radyo makinesi zırlayıp durmakta idi. Bizi görünce herkes derlenip toparlanmış ve o zırıltı kesilmişti ama, ortalığa bir nevi keyfi kaçmış insanların sessizliği de çökmüştü.

Ben, bu sessizliği gidermek ve havaya biraz canlılık vermek için şöyle bir çareye başvurmak lüzumunu duymuştum: Birkaç dakika sonra İsmet Paşanın radyoda konuşacağını muştulamak:

«—İyi bir tesadüf oldu. Şimdi hep birlik İnönü'yü dinleyeceğiz.» dedim.

Bunu söyler söylemez hepsinin yüzü gülecek, gözleri parlayacak sandımdı. Bir de ne göreyim? Arka sıralarda oturanlardan beş on kişi birbiri ardından sıvışıvermesin mi! Ve sıvışamayacak durumda bulundukları için İsmet Paşanın konuşmasını dinlemek zorunda kalanlardan kimi burnundan solumağa, kimi de uyuklamaya başlamasın mı!

Düşünmeli ki, bu köyün seçmenleri her seçimde oylarını Halk Partisine vermekle tanınmıştır. Buna göre, CHP İl Başkanının İnönü'yü Manisa'ya davet etme teklifim karşısında gösterdiği tepki, meğer, ne kadar yerindeymiş. Evet, başka yerlerde ne olduğunu bilmiyorum ama, bütün bu bölgede, gerek siyasî partiler dışı vatandaşları, gerek Halk Partisi taraftarlarını kapsayan bir İsmet Paşa fobisi vardı ve bunun sebebi edindiğim bazı bilgiler açısından

şu «suizan» üzerinde toplanmış görünüyordu: Kardeş kavgasına son vermek ve gerçek demokrasiye yol açmak amacıyle yapılmış olan 27 Mayıs ihtilâlini o güzel ve âsil hedefine ulaşmaktan alakoyan İsmet Paşadır!

O zamanki ve bugünkü kanaatime dayanarak söylemek isterim ki, ben böyle bir zanna asla kapılmamışımdır. Bu yazılarımın yukarı kısımlarında da belirtmeye çalıştığım gibi, ihtilâli takibeden günlerde İsmet Paşa, gerek bazı sözleri, gerek bazı tutumlarıyle, bana, ortamın bir an önce normalleşmesini ve politika alanında hâlâ tütmekte olan kin ve intikam ateşinin sönmesini isteyen bir lider hissini vermişti. Ancak, evet ancak şu var ki, bu ateşin, Halk Partisi başındaki birtakım «müfrit» unsurlar tarafından bir düzüye körüklenmesi karşısında tamamıyle pasif bir vaziyet aldığı da gözümden kaçmamıştı. Ve İsmet Paşa bence bu yüzdendir ki, o unsurların bütün sorumluluklarını kendi sırtına yüklenmiş oluyordu. Zira, —bugün olduğu gibi dün de— Cumhuriyet Halk Partisi demek İsmet İnönü demekti.

1961 seçimlerinin verdiği sonuç herkesçe bilindiği ve bir çok yorumlara, tartışmalara yol açtığı, hakkında her şey söylenmiş olduğu için bunun üzerinde durmağa lüzum görmüyorum. Ancak, yeni Meclisin ilk oturumunda benimle iki Millî Birlik üyesi arasında kalmış bir görüşme vardır ki, onu ihtilâl devrinin tarihine yeni bir ışık serper düşüncesiyle açıklamayı faydalı buluyorum:

Okurlarımın hatırında olsa gerektir ki, ben

İsmet Paşadan sonra en yaşlı milletvekili olmam dolayısıyle meclisin geçici başkanlık vazifesi —Paşanın açılış törenini yerine getirdikten sonra yorgunluğunu ileri sürerek özür dilemesi üzerine— bana düşmüş bulunuyordu ve bu vazifeyi görmeye başladığım oturumda da gündemin tek maddesini Cumhurbaşkanı seçimi teşkil ediyordu. Gerçi, ortada Cemal Gürsel'den başka bir aday olmadığına göre, bu seçimin herhangi bir zorlukla karşılaşacağı kimsenin aklından geçemezdi. Fakat, ben toplantıyı açmazdan önce, bu güven içinde, Meclis Başkanlarına ayrılmış istirahat odasında Riyaset Divanı arkadaşlarımla oturup sohbet ederken, bir de baktım ki, Milli Birlik Komitesinden Sayın General Fahri Özdilek'le Sayın Albay Sezai Okan telâşlı, endişeli bir halde yanıma girdiler ve benimle «çok mühim» dedikleri bir mesele hakkında görüşmek istediklerini söylediler. Bunun üzerine hemen Riyaset Divanı arkadaşlarıma bizi yalnız bırakmalarını reca ettim ve ziyaretçilerime dönüp:

«—Buyurun; sizi dinliyorum.» dedim.

«—Pek kötü bir haber aldık,» dediler ve hemen ilâve ettiler. «Halk Partililer Cumhurbaşkanı seçiminde oylarını İsmet Paşaya vereceklermiş. Böyle bir hareketin sonucu çok fena olur.»

Buna karşı benim tepkim, pek tabiîdir ki, bahis konusu haberi en kesin bir surette yalanlamak ve ortada endişe uyandıracak tek bir sebep bulunmadığını anlatmaya çalışmak olmuştu. Fakat, bu yolda ileri sürdüğüm delillerden hiçbirinin muhataplarım tarafından kabul edilmediğini görüyordum. Zira, benim yalanladığım haberi bizzat Adalet Partisi

Genel Başkanı Gümüşpala'dan almışlardı. Zira, Halk Partisi çevrelerinden bunu tekit eder bazı sözler duymuşlardı. Onun için «çok fena» dedikleri sonucu önlemeye mutlaka bir tedbir bulunmasını istiyorlardı. Bu tedbir de onlarca şu olabilirdi: Oyların tek sepet yerine üstlerinde her partinin adı yazılı ayrı ayrı sepetlere atılması usulüne gidilmek!

Böyle bir oylama şekline ise Meclisin iç tüzüğü asla müsait değildi. Bunun üzerine Sayın Özdilek'le Okan, biraz önce, geldikleri andaki endişeli halleri bir kat daha artmış olarak yanımdan çekilip gitmişlerdi.

Ben ise nice günlerden beri, tâ köy kahvelerinden başlayarak, her gittiğim yerde türlü türlü belirtilerini gördüğüm «İsmet Paşa fobisi» ile, siyasî hayatımızın en yüksek çevresinde de karşılaşmış olmanın hayreti içinde donakalmıştım. Bu fobinin, hiç değilse, kaderlerini Halk Partisinin kaderine bağlamış sandığım Millî Birlik Komitesine bulaşmaması gerekmez miydi? Zavallı İsmet Paşa bu kader birliğini sağlamak ya da Komite'nin itimadını kazanmak için nelere katlanmış, ne fedakârlıklarda bulunmuştu! İhtilâli müteakip, bir telefon muhaberesinde Komite Başkanı Cemal Gürsel'e «Emrinizdeyim...» demişti[13] Komite üyelerinden bazılarının yanaklarından öpmüştü ve nihayet, başında bulunduğu partinin hukukçularına Anayasada bir «Daimî Senatörlük» müessesesi «ihdas» ettirmek suretiyle hepsinin gönlünü çelmeyi de unutmamıştı.

13 İsmet Paşanın damadı Metin Toker 6.10.1966 tarihli "Akis" dergisinde bu telefon muhaberesinden çok daha tafsilâtlı olarak bahseder.

Fakat, sayın Özdilek ve sayın Okan'la aramızda geçen konuşmadan açıkça anlamıştım ki, bütün bu davranışlarına, bu iyiniyet gösterilerine rağmen, İsmet Paşa yine de onlara yaranamamıştır. Hattâ yaranmak şöyle dursun, onların kendine karşı duyduğu itimatsızlığı bile zerrece hafifletememişti.

İşte, o gün beni hayrete düşüren de, sanırım ki, asıl buydu. Bütün siyasî ve belki de askerî kariyeri boyunca ya göze girme, ya taraftar kazanma, ya da rakip tasfiye ettirme hususlarında kullandığı her taktiği ne büyük bir maharetle başardığını bildiğim İsmet Paşa, bu sefer nasıl olmuştu da politik tecrübeden yoksun bir avuç subayı kendine bağlayamamıştı ve bu yolda boşuna uğraşıp dururken öte yanda Millî Birlik liderinin himayesi altında CHP'ye karşı iki yeni Partinin neden kurulmuş olduğunun farkına varamamıştı?

Her ne hal ise, bu parantezi kapayıp, bahis konumuz olan Cumhurbaşkanı seçimine geçiyorum: Bu seçimin sayın Özdilek'le arkadaşı sayın Okan'ın endişelerini haklı gösterecek bir şekilde cereyan etmediği malûmdur. Cemal Gürsel gereken oy nisabını kazanmıştı. Ben, bu hayırlı neticeyi kendilerine tebliğe gittiğimde Çankaya köşkünde ilk karşılaştığım zat da, sempatik ve gülümser çehresiyle, General Fahri Özdilek olmuştu.

SON PERDE

Sahne, uzun tartışmalardan, pazarlıklardan, sözleşmelerden sonra teşekkül eden CHP—AP koalisyon hükûmetini göstermektedir ve bu hükûmet Başkanı İsmet Paşa zoraki bir gülümsemeyle neticeden memnun görünmeye çalışmaktadır. Her iki taraf Bakanlarının dudaklarında da zaman zaman bir kasılma ve gerilmeyi andıran böyle bir gülümseme göze çarpmaktadır. Hepsi de bir arada, yanyana, dizdize, omuzomuza oturuyorlar ama, sanki aralarında geniş bir mesafe varmış ve seslerini birbirlerine duyuramayacaklarmış gibi hiç konuşmamaktadırlar. Yalnız, arasıra, Başbakanın solunda oturan Halk Partili Başbakan yardımcısı Turhan Feyzioğlu, sağında oturan Adalet Partili Başbakan yardımcısı Akif İyidoğan'a işittirmekten sakındığı bir sözü İsmet Paşanın kulağına eğilip fısıldamakla yetinmektedir.

Bu sahne karşısında ise milletvekilleri sıralarındaki hal büsbütün acayipti. O sıralar üstünde sanki herkes cansıkıcı bir oyunu seyreder gibi bezgin ve keyifsiz görünmektedir. Hele Halk Partili milletvekilleri, vakit vakit, bazı sabırsızlık alâmetleri göstermekten kendilerini alamamakta, mırıldanmak-

ta, homurdanmakta, ya da öfkeyle yerlerinden kalkıp dışarı çıkmaktadırlar. Bunların yanıbaşındaki Adalet Partililerin tutumu, duruşu, oturuşu da aynı bezginliği, aynı iç sıkıntısını ifade etmektedir. Ancak, bir fark ile ki, hemen hepsinde baba evine lütfen kabul edilmiş birer övey kardeş eksikliliği ve küskünlüğü sezilmekte ve bu halleri en küçük bir vesileyle birtakım kafa tutmalara, direnmelere yol açmaktadır.

Fakat, ne de olsa, bu sinsi çekişmeler açık oturumlarda epeyce süre bir pandomima sessizliği dışına çıkmamakta ve asıl oyun, sesli oyun, kâh bir «imbroglio» kâh bir dram şekli alarak, her iki tarafın Parti gurubu salonlarındaki kapalı oturumlarda sahneye konulmakta idi.

Bazan heyecana, bazan karamsarlığa, bazan da zihin karıştırıcı, akıl durdurucu etkilere yol açan o sahneler, umumiyet itibarıyle, daima ibret vericiydi. Koalisyon iktidarı ortaklarının birbirleri aleyhine söylemedikleri söz ve birbirlerinin gıyabında yapmadıkları suçlama kalmazdı. İşitilen «tirad»lara göre, hani, nerde ise, Adalet Partililerin birer halk düşmanı ya da vatan haini olduklarına inanmak lâzım gelirdi. Hiç şüphesiz, Adalet Partisi Gurubunun toplandığı yan salonda da Halk Partililer buna benzer itham-larla kötülenmekteydi. Hiç şüphesiz diyorum, zira gizli denilen o gurup toplantılarının yankıları hemen ertesi günden itibaren meclis koridorlarını çınlatır ve basında türlü türlü polemiklere konu teşkil etmekte gecikmezdi.

İşte, bu şartlar içindedir ki, ilk koalisyon hükûmeti devama imkân bulamamış ve herkesin bildiği

gibi siyasî mahkûmların affı meselesi yüzünden ortaklar arasında çıkan anlaşmazlık üzerine çöküp gitmişti. Fakat, acaba ortaklar arası anlaşmamazlık yalnız bundan mı ibaretti? Acaba, Adalet Partisi bu meseleyi çıkarmasaydı, Halk Partisiyle daha uzun müddet işbirliği edebilecek miydi? Yukarıda anlatmağa çalıştığım durum, öyle sanıyorum ki, buna asla elverişli değildi. Nitekim, af meselesi etrafındaki tartışmaların son safhasında Adalet Partisi sesini hayli yumuşatmış ve hattâ, bir uzlaşmaya varmak için CHP Genel Başkanından 24 saatlik bir mühlet istemiş olmasına rağmen bu talep CHP Meclis gurubunun bir gece toplantısında verilen sert bir red kararıyle karşılanmıştı.

Büyük Fransız ihtilâli tarihinde okuduğumuz «Convention» meclisi menkıbelerini hatırlatan o gurup toplantısı hâlâ gözlerim önündedir. Kaynayan, kabaran politika ihtiraslarıyle hava o derece kızışmıştı ki, âdeta salonun her yanını gözle görülmez, fakat ateşi yakıp kavurur alevler sarmış gibiydi ve bunun içinden red kararını savunmada gayret gösteren Halk Partili milletvekilleri güya bir meydan muharebesi kazanmış, ya da kahramanca bir savaşa atılmış gibi —sanırım, biraz da çakır keyif olarak— hep bir ağızdan «Dağ başını duman almış, yürüyelim arkadaşlar!» marşını bağıra çağıra çıkıp gitmişlerdi.

Gerçi, bunların, yani Halk Partisinin bu kabadayı takımının o gece bir meydan muharebesi kazandığı söylenemezdi ama, çok geçmeden Türkiye Büyük Millet Meclisini bir harp meydanı haline sokmak azminde bulunduklarından şüphe edilemez-

di. Arkalarını Genel Başkanları İsmet Paşanın CKMP ve YTP ortaklığıyle kurmağa muvaffak olduğu, eskisinden daha güçlü bir koalisyon iktidarına dayayan CHP savaşçıları, yapayalnız kalmış olan Adalet Partisi Meclis Gurubuna karşı artık her türlü gövde gösterisinde bulunabilirlerdi. Bu gurup içinden birisi, hükûmet aleyhine bir şey mi mırıldandı, CHP serden geçtileri için hemen bir kızılca kıyamet koparmak işten değildi. Hele o mırıldanan adam bazı arkadaşlarıyle birlikte herhangi bir tepkide bulunmaya görsün, derhal sıralardan atlanarak üstüne çullanılır, tekme ve yumruk saldırıları altında soluk alamayacak hale getirilirdi.

Daima, büyük bir üzüntü ile şahit olduğum bu saldırıların birinde sabrım taşmış ve oturduğum sıranın üstüne basarak kavgaya atılanlardan birine:

«—Biz, buraya, bir vakitler Demokrat Partililere atfedilen bu çirkin hareketleri tekrara mı geldik?» diye haykırmaktan kendimi alamamıştım.

Bu sözümü, o zaman basın locasından gazetelere tamamıyle tersine aksettirilmiş olduğu için ertesi gün «Ulus»taki başyazımın altında ağzımdan çıktığı şeklile düzeltmekten de çekinmemiştim. Hattâ, daha ileri giderek İsmet Paşaya gönderdiğim özel bir mektupta: «*Halk Partisi saflarında oturmaktan utanç duyduğumu*» da bildirmiştim.

Gerçekte duyduğum ise yalnız bir *utanç* değil, bir *vicdan azabı* idi. Bu azâp bende, 27 Mayıs İhtilâlinden sonra Halk Partisi dirijan kadrosu içinde sezdiğim şüphe ve endişe verici birtakım gizli faaliyetler üzerine belirmeye başlamıştı. Yazdıklarımın bundan önceki kısımlarında objektif birer müşa-

hede şeklinde açıklamaya çalıştığım o faaliyetlerden memleketin yakın geleceği için hayırlı sonuçlar ummuyordum. İhtilâl bence, hasta bir cemiyet bünyesine yapılan ameliyat demekti. Ameliyat yapılmıştı ama, neşterin vurulduğu yerden hâlâ irin akıyordu. Zira, orası birtakım haşin eller tarafından tırmalanıp durmakta idi. Oysa, bunun tam tersine olarak, yaranın büyük ihtimamla sarılıp tımarlanması gerekirdi. Ortada bunu yapacak ya da yapması icabeden tek adam bence İsmet Paşa idi. Fakat, heyhat, görüyordum ki, asıl ihtilâl İsmet Paşada olmuştur.

Hâtıralarımın tâ başından beri, bir bir sayıp döktüğüm bütün insanî zaaflarına rağmen, onda bulduğum bir «meşruiyetçi» ve «nizamcı» devlet adamı vasfı vardı ki, beni kendisine bağlamakta devam eden faktörlerden biriydi.

İşte, İsmet Paşa son tutumları, son davranışlarıyle benim nazarımda bu vasfını, bu değerini de kaybetmişti. İhtilâl yoluyla iktidara gelmenin en büyük aleyhtarı bildiğim bu siyaset adamı, şimdi iktidarda kalmak için ihtilâl havasını besleyen sözler söylemekten sakınmıyordu. Siyasî muârızlarını sindirmek, ya da kendi parti arkadaşları arasındaki görüş ayrılıklarını bertaraf etmek için, ikidebir: «*Üç güne kadar ne olacağını ben de bilmem*» veya «*Çok vahim olaylarla karşılaşmamız tehlikesi vardır*» gibi üstü kapalı tehditler savurmayı mübah telâkki ediyordu. Yani orduyu, daima silâhlı bir müdahaleye hazır göstermek suretiyle Türkiye Büyük Millet Meclisinin üstünde bir «Demokles Kılıcı» gibi sallayıp duruyordu.

Hani, ne olmuştu? Nerede kalmıştı, tâ Meşrutiyet İnkılâbı'ndan beri ordunun siyasete karışmasını önlemek ictihadını güden genç subay İsmet Bey? Hani, on beş yirmi yıl boyunca orduyu politika dışında tutmak ve idareyi tamamıyle sivilleştirmek için, Atatürk'ün yanıbaşında, Atatürk'le birlikte almadığı tedbir kalmayan Başvekil İsmet Paşa?

Bu soruları kendi kendime sorarken politika alanında geçen ömrümün en derin hayal kırıklığını duymakta idim. Gerçi, bana şöyle diyecekler olacaktır:

«—22 Şubat 1961 ve 21 Mayıs 1963 ihtilâl teşebbüsleri karşısında o genç subay İsmet Beyin, o Başvekil İsmet Paşanın yine dimdik ayakta durduğunu ne çabuk unuttun? Her iki teşebbüsü de önleyen o değil miydi?»

22 Şubat teşebbüsü için diyelim ki, oydu. Oydu ama, bu hususta sarf ettiği gayret bir zamanlar inandığı dâvanın savunmasıyle değil, kendi iktidarının, kendi şahsının korunmasıyle ilgili idi. Zira, ilk Talât Aydemir ayaklanmasının, doğrudan doğruya onun hükûmetine ve onun şahsına karşı hazırlanmış bir «darbe» mahiyetini taşıdığından hiç kimsenin ve bizzat kendisinin şüphesi yoktu. Aksi takdirde, yani o ihtilâl teşebbüsü Adalet Partisi aleyhine hazırlanmış bir hareket olsaydı, İsmet Paşa ihtimal ki, 27 Mayıs'ta yaptığı gibi hiçbir şeyi görmemezlikten, işitmemezlikten gelirdi.

Yine Aydemir'in liderliği altında patlak veren 21 - 22 Mayıs hareketine gelince, İsmet Paşanın buna karşı herhangi bir tepkide bulunmadığı aşikârdır. Pek yakından bildiğime göre, hâdisenin vuku

bulduğu gece, o zamanki koalisyon hükûmetinin CKMP erkânından Hasan Dinçer'le Celâl Karasapan, olayı kendisine telefonla bildirmek istedikleri zaman Başbakan İsmet Paşa yatağında mışıl mışıl uyumakta imiş. Uyandırılınca telefona gelmek lüzumunu bile duymamış ve telefon başına gelen refikaları hanımefendiye «Onlara söyleyin, böyle şey olmaz. Çocukluk etmesinler.» demekle yetinmişti!

İsmet Paşa gibi buluttan nem kapar bir hükûmet reisinin birincisinden çok daha önemli bir olay karşısında gösterdiği bu vurdumduymazlık, kayıtsızlık siyasî çevrelerde bir çok şüpheler uyandırmış, bir çok söylentilere yol açmıştı. Bu söylentiler, son günlerde birer HATIRA serisi halinde basına intikal ettiği için burada bahis konusu edilmelerine lüzum görmüyorum. Ancak, 21 Mayıs faciasından sonra, İsmet Paşanın muhalefet partilerine karşı kullandığı Demokles Kılıcı'na JUNTA adı vererek, kendi partisi içindeki «itaatsiz»lerin başı üstünde sallamaya başlaması üzerinde bir lâhza durmayı faydalı buluyorum: Evet, İsmet Paşa bu sefer de, taktiği değiştirmiş Kasım Gülek bir eski Millî Birlik Komitecisiyle mektuplaşıyor, Avni Doğan bazı subaylarla temasta bulunuyor diye Partiden kovdurmuş ve diğer birkaç Halk Partiliyi de buna benzer suçlamalarla haysiyet divanına vermiş olması CHP Genel Başkanının ordu müdahalelerini artık kendisi için bir tehlike saydığını ispat etmek bakımından hayli dikkate şayan bir davranış değil midir?

Gerçi, İsmet Paşa bu çapraşık davranışlar içinde bocaladığı sıralarda ben, epeyce zamandan beri

Halk Partisinden ayrılmış bulunduğum için bir nevi vicdan huzuruna kavuşmuş ve gözlerim önünde geçen olaylara sadece ibret gözüyle seyirci kalmam gerekirdi ama, 45 yıl boyunca uğrunda bütün gençliğimi yitirdiğim tarihî bir partinin düştüğü bu hal karşısında yine derin bir acı duymaktan kendimi alamıyordum ve bağımsız milletvekillerine ayrılmış sıralarda otururken, kimi «Adalet», kimi «Millet», kimi «Yeni Türkiye», kimi de «Cumhuriyetçi Köylü Millet» partilerinden kopup gelmiş arkadaşlarım arasında âdeta bir gariplik ve yabancılık kompleksine uğramış gibiydim. Şu politika hayatına ben nerelerden başlamış, nerelere düşmüştüm? Meğer, Atatürk devrinden arta kalmak ne uğursuz bir akıbetmiş!

İşte, bu hazin düşüncelere dalıp dalıp gittiğim günlerde, bir de baktım ki, etrafımda acayip, merak çekici, hattâ biraz da gülünç ve eğlendirici birtakım olaylar cereyan etmeye başlamıştır. Meselâ, bir vakitler bağımsızlar önünden başlarını öbür yana çevirerek geçen Halk Partililer, şimdi, onları selâmlamak nezaketini ihmal etmez olmuşlardır. İçlerinden bazıları bununla da kalmayıp, aralarından birtakımına yaklaşarak yarenlik etmekten, şakalaşmaktan bile çekinmemektedirler. Kaldı ki, bunların çoğu görevleri el kaldırmakdan, beyaz oy kullanmaktan ibaret sıra mebuslarından da değildi. Kimi, CHP Grup sözcülüğü eden, kimi koridor çığırtkanlığı yapan, kimi de her arbedede kollarını sıvayıp ortaya atılan hitabet, propaganda ve kavga babayiğitleriydi. Onun için, bağımsızlara karşı gösterdikleri yakınlık ve dostluk belgelerinin bir mânası ve önemi olmak lâzım gelirdi.

Ben, bunu anlamakta güçlük çekmiyordum. Hele günün birinde, bağımsızlar gurubunun ziyaretçileri arasına CHP Genel Sekreteri Kemal Satır Beyin de katıldığını ve birkaç defa bizim safta oturup yanındakilerle fiskos ettiğini görünce, benim için, artık bunun anlaşılmayacak bir tarafı kalmamıştı. Belli ki, Halk Partisi bizim mahalleyi bir avlanma yeri haline çevirmek gayretinde bulunuyordu. Hani, burada av da epeyce boldu ve avlanmaları elle tutulacak kadar da kolaydı. Nitekim, çok geçmeden, hepsi de kanat çırparak ve şakrak şakrak ötüşerek baş avcı Kemal Satır'ın filesi içine atılıp gitmişlerdi.

Kim bilir CHP Genel Başkanı, Genel Sekreterinin kendisine sunduğu bu hediyeden ne kadar memnun olmuştu! Çünkü, Halk Partisi bununla Meclisteki minicik çoğunluğuna en az yirmi kişi daha katmış ve böylece kendi başına bir hükûmet kurmak imkânını sağlamıştı.

İsmet Paşa, bunu pek büyük bir başarı telâkki etmiş olsa gerektir. Zira, bu hükûmeti kurarken, sanki, iktidara ilk defa geçiyormuş gibi bir şevk ve sevinç içinde olduğu görünüyordu. Kemal Satır Beyi bu başarıyı temin ettiği için mükâfat olarak kendisine Başbakan yardımcısı yapmış ve haddi zatında bir kırpıntı bohçasını andıran kabinesine «Plancı, Reformcu Hükümet» adını takmıştı.



Meşrutiyet'ten sonra, Fecr-i Âti topluluğu içinde yazı hayatına atılan (1909) Yakup Kadri Karaosmanoğlu; bir yandan edebiyatın hikâye, roman, mensur şiir, deneme, monografya, anı gibi çeşitli dallarında eserler verirken, bir yandan da gazetelerde makaleler yazmış; Kurtuluş Savaşı yıllarında siyasete atılmış, Anadolu'ya geçmiş, Cumhuriyet devrinde milletvekilliği ve elçilik görevlerinde çalışmıştır. Edebiyat ve siyaset alanlarındaki hareketli hayatının anılarını şu kitaplarda toplamıştır: "Zoraki Diplomat" (1955, 1967), "Anamın Kitabı" (1957), "Vatan Yolunda" (1958), "Politikada 45 Yıl" (1968), "Gençlik ve Edebiyat Hatıraları" (basılacak).

Yazar, bu eserinde, 1922'den bu yana politika hayatımızın bellibaşlı olaylarını ve kişilerini, gözlemlere ve belgelere dayanarak, kendine özgü üslûbuyla ve romancı titizliğiyle, inceden inceye anlatmaktadır.

Bilgi Basımevi - Ankara, 1968

10 LİRA